

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Pszichológia Doktori Iskola
Elméleti Pszichoanalízis Program

Faluvégi Katalin

ÉRZÉSEK A SZAVAK MÖGÖTT – A pszichoanalízis klasszikusai a nyelvről

PhD-értekezés

Témavezetők:

Prof. Dr. Erős Ferenc

Prof. Dr. Bókay Antal

Pécs, 2023

Köszönetnyilvánítás

Hálásan köszönöm mestereimnek, néhai Erős Ferencnek, hogy elindított és kísért utamon, valamint Pléh Csabának, hogy 2019-ben tanítványául fogadott.

Köszönöm a Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Doktori Iskolájának és az Elméleti Pszichoanalízis Programnak, hogy tudásukkal és emberségükkel támogatták disszertációm elkészítését. Programunkból külön köszönet illeti Borgos Annát, akivel először, még informálisan beszélgettem anyagomról, majd tanárom lett; Gyimesi Júliát, aki programvezetőként bízott bennem, és minden megjegyzésére érdemes volt figyelmem; Bókay Antalt, aki 2020-ban átvette témavezetésemet, és akinek szövegelemző szemináriumai különleges élményt jelentettek.

Köszönöm Velősy Anitának és Horváth Juditnak, hogy tanulmányi kérdésekben mindig számíthattam rájuk.

Munkám megszületésében nagy része van Mészáros Juditnak és Harmatta Jánosnak. Ők és a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület éves konferenciái nem csak tudásomat gyarapították, hanem arról is meggyőztek, hogy témám klinikusi szemszögből sem érdektelen.

Köszönöm Nagy Judit pszichiáter szakorvos szakmai és baráti támogatását, Babinszkiné Romházi Júlia klinikai szakpszichológusnak pedig, hogy mindig fölsegített, amikor „elestem”.

Tartalomjegyzék

Bevezetés	4
Az első generációs pszichoanalitikusok és a nyelvészet I: A kutatás háttere és kezdetei	8
Az első generációs pszichoanalitikusok és a nyelvészet II.: Mi érdekelte az első generációs pszichoanalitikusokat a nyelvészetben belül?	18
A nyelv egy-egy területére koncentráló szerzők és szövegeik bemutatása: Sigmund Freud	31
A nyelv egy-egy területére koncentráló szerzők és szövegeik bemutatása: Ferenczi Sándor	38
A nyelv egy-egy területére koncentráló szerzők és szövegeik bemutatása: Bálint Mihály	50
A nyelv egy-egy területére koncentráló szerzők és szövegeik bemutatása: Hans Sperber	54
A nyelvet rendszerként leírni kívánó szerzők: Sabina Spielrein	60
A nyelvet rendszerként leírni kívánó szerzők: Hollós István	83
Szintézis: Az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásának közös jegyei	95
Az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásmódjának tovább élése a 20. század második felében: Fónagy Iván	98
Az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásmódjának tovább élése a 20. század második felében: Thienemann Tivadar	110
Kitekintés: a pszichoanalitikusok által érintett kérdések korunk pszichológiai irányzataiban, valamint pszicholingvisztikájában	116
Irodalomjegyzék	124
Ábrák és táblázat jegyzéke	132

Bevezetés

Munkám inspirációja 2012-re nyúlik vissza, amikor egy társadalomtörténeti kutatási témához gyűjtöttem anyagot. Ennek során – érintőlegesen – Freudra is ki kellett tekintenem, és társadalomtörténeti tárgyú Freud-írások keresése közben bukkantam rá az „Über den Gegensinn der Urworte” (Az összavak ellentett értelme) című szövegre (Freud, 1910).

Noha a nyelvtudományi tematika egyáltalán nem kapcsolódott az akkori kutatáshoz, eredendően nyelvészeti érdeklődésem és képzettségem miatt fölkelte figyelmemet.

E tanulmány elolvasása után, részben már valamennyire tudatosan is tájékozódva, de inkább még mindig a véletlen által vezetve, került kezembe a Thalassa folyóiratban 1997-ben publikált, Fónagy Ivánnal készített, „Nyelvészet és pszichoanalízis” című beszélgetés (a továbbiakban röviden életútinterjú, Fónagy, 1997).

Jelen munka a későbbiekben részletesen is foglalkozik ezekkel az írásokkal, így ehelyütt csak összegzem mondanivalójukat: mindkét szöveg és tudós, majd’ egy évszázadnyi különbséggel, ám ugyanazt a hiányérzetet és egyben igényt fogalmazza meg: a nyelvtudománynak és a pszichoanalízisnek erősebben kellene támaszkodniuk egymásra. Freud a kapcsolat erősítését a pszichoanalízis oldaláról várja (i. m. 184.), Fónagy a viszonyt aszimmetrikusnak látja: a pszichoanalízis irányából – egészen az első generációtól napjainkig - kifejezett érdeklődést tapasztal, a nyelvészet oldaláról azonban ugyanezt hiányolja (i. m. 56.).

Röviden vázolva, ezek a gondolatok inspiráltak, majd segítettek afelé, hogy meg is fogalmazódjék bennem az alapvető kérdés, amely egy kutatás feltételére vonatkozik: van-e elegendő mennyiségű és megfelelő minőségű bizonyító anyag, amely alátámasztja, hogy a pszichoanalitikusokat már a kezdetektől, azaz az első generációtól fogva érdekelte a nyelvészet, illetve a nyelvészet és saját tudományuk eredményeinek közelítése? Ha a kérdésre a válasz pozitív, azaz van ilyen anyag, akkor adódhat egy második és harmadik kérdés: a nyelvészetben belül mely terület(ek) érdekli(k) az első generációs pszichoanalitikusokat, illetve, azonosíthatóak-e közelítésmódjukban közös pontok, és ha igen, melyek ezek?

Az első kérdésben foglalt feltétel teljesülése lehetővé tette, hogy a második és a harmadik kérdés megvizsgálását célul kitűzve, 2016-ra egy körülhatárolt kutatás terve szülessék meg, amelynek középpontjában az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodása áll.

E dolgozat ennek a kutatásnak az eredményeit foglalja össze, és célja, hogy megmutassam, mi és miért volt fontos az első generációs pszichoanalitikusok számára a nyelvészetben belül, a nyelvészeti tapasztalatokból mit tartottak hasznosíthatónak a maguk tudományában. Szintézisként pedig megkísérlem egy olyan nyelvészeti közelítésmód főbb pontjait azonosítani, amely nyomán, meggyőződésem szerint, megalapozottan beszélhetünk pszichoanalitikus nyelvészeti gondolkodásról.

A megvalósítás módszertana a kutatás tervének megszületésétől folyamatosan alakult ki és formálódott.

A kutatási feltétel teljesülésének, tehát a megfelelő mennyiségű és minőségű forrás meglétének igazolásához a pszichoanalízis első generációjának, Freud közvetlen munkatársainak és tanítványainak az életművében, kezdetben szinte taláalomra kerestem szövegeket. Ez a tudományosan kevésbé tekinthető módszer azonban hamarosan több irányból is finomodott.

A Fónagy Iván-életútinterjú konkrét, kutatandó szövegekre is fölhívta a figyelmet (Fónagy, i. m.). A talált szövegek belső utalási rendszere által, egyik szöveg „adta” a másikat (vö. különösen Hollós, 1940k./2002). Nem utolsó sorban pedig, doktori iskolai tanulmányaimnak köszönhetően, tájékozódási horizontom tágulása segítette a tudatosabb és célzottabb forráskeresést.

A különböző irányú forráskutatás eredményeként kirajzolódott, hogy Freudnál, Ferenczi Sándornál, Sabina Spielreinnál, Hollós Istvánnál, Bálint Mihálynál (s vele már a második generációsok is bevonódtak), erős és jól adatolható nyelvészeti érdeklődés van jelen, s a vizsgálatot egy pszichoanalitikusan is képzett nyelvésztől, Hans Sperbertől származó szöveggel lehet bővíteni és árnyalni. Egyidejűleg az is láthatóvá vált, hogy a szövegek egy része feltáratlan, illetve reflektálatlan, s ha foglalkoztak is velük, a nyelvészeti szempontok legtöbbször háttérben maradtak.

Dolgozatom elsődleges pillére ezeknek a szövegeknek a feltáró elemzése, összevetése. Ennek során erősen támaszkodom a (történeti) pszicholingvisztika eredményire. Az elemzések világos képet nyújtanak a szerzők nyelvészeti orientációjának fókuszáról és céljáról, s, reményeim szerint, alkalmasak arra, hogy érveljek a kifejezetten pszichoanalitikus színezetű nyelvészeti gondolkodás megléte mellett.

A feltáró munkához szükséges szakirodalom is, mennyiségileg és tartalmilag egyaránt, komoly változáson ment át a kutatás ideje alatt: kezdetben kevés, közelítési módomhoz szorosabban köthető irodalom volt (vö. Fónagy, 1978, 1997, 2001, 2002; Etkind, 1994/1999; Takács, 2002, 2008; Richebächer, 2005), ám sokat meríthettem közvetettebben kapcsolható művekből, leginkább az elemzett szerzők nyelvészetet kevésbé, vagy egyáltalán nem érintő írásaiból (vö. többek között Ferenczi, 1913/1913/2000, 1932/1996; Hollós, 1914).

A kutatás évei során azonban a – legalább közvetetten használható – szakirodalom köre bővült: tanárain általam korábban nem ismert művekre hívták föl figyelmem, és a dolgozat témájához szorosán kapcsolódó új irodalom is keletkezett. Különösen szembe tűnő ez Sabina Spielrein esetében, akinek élete és immáron életműve is, évszázadunkban, de leginkább 2014-től több tudományterület (pszichiátria, pszichológia, pedagógia, nyelvészet stb.) művelői számára vonzó kutatási területté vált (vö. különösen Cooper-White és Brock Celcourse [eds.], 2019).

A pszichoanalitikus munkaeszköze a nyelv, s munkája során valamilyen módon vélhetően minden pszichoanalitikus foglalkozik a nyelv elméleti és/vagy gyakorlati kérdéseivel. Ilyen lehet többek között, hogy miként definiálják egyes pszichoanalitikusok a nyelvet, hol vannak a

nyelvi „teljesítőkéesség” határai a pszichoanalitikus terápiában, milyen a páciensek nyelvhasználata, milyen nyelvi produkciók köthetőek egyes pszichiátriai kórképekhez, vagy hogy hogyan gondolkodik a pszichoanalízis a (nyelvi) kreativitásról. (Az egyes részterületekhez könyvtárnyi szakirodalom kapcsolódik [vö. pl.: Labov és Fanshel, 1977; Arrivé, 1992; Szummer, 1993, 2014; Gedo, 1996; Kőváry, 2012, 2018; Robbins, 2018 stb.]). Ezért ha a pszichoanalízis és a nyelv viszonyát általánosságban akarnánk tárgyalni, parttalan és minden bizonnyal megvalósíthatatlan célt tűznénk magunk elé.

Mindezek miatt, amint erre az eddigi szóhasználattal is próbáltam világosan utalni, jelen dolgozat nem a pszichoanalitikusok általánosabban értelmezett, nyelvi kérdések iránti, hanem kifejezetten nyelvészeti érdeklődését vizsgálja, lehetőség szerint (történeti) pszicholingvisztikai keretbe is illesztve.

A dolgozat első és második fejezete elméleti alapvetést tartalmaz. Az első fejezet részletesen szól a kutatás háttéréről, a források megtalálásának folyamatáról, a második pedig, a szövegekre támaszkodva, bemutatja, hogy miként definiálták az első generációs pszichoanalitikusok a nyelvet mint a nyelvészeti kutatások tárgyát, valamint, hogy a nyelvészetben belül mely terület és miért volt kitüntetetten fontos számukra.

Ezt követi a dolgozat már emlegetett elsődleges pillére: egy-egy önálló fejezet első generációs forrásaim és Bálint Mihály nyelvészeti szempontból releváns gondolatokat tartalmazó szövegeinek elemzésével. A dolgozat ezen egységének szintéziseként összefoglalom azokat a jegyeket, amelyek egybe kapcsolják a szerzők látásmódját, és amelyek egy olyan nyelvészeti gondolkodást határoznak meg, amely a pszichoanalitikusok sajátja.

A kutatás kezdeti időszakában úgy gondoltam, hogy az elemzett pszichoanalitikus nyelvészeti gondolkodásmód feltárára és szintézisre érdemes, ám lényegében körülbelül 1900 és 1950 közé datálható történeti zárvány, amelynek sem elméleti, sem pedig gyakorlati szempontból nincs folytatása és hatása sem a pszichoanalízisben, sem a nyelvészetben.

Hamar kiderült azonban, hogy ez nincsen így. Erről tanúskodik a dolgozat három fejezetből álló harmadik egysége. Az egyik fejezet Fónagy Iván multidiszciplináris, egyenértékű pszichoanalitikusi és strukturalista nyelvészeti tudást ötvöző munkásságával foglalkozik. A másik fejezet középpontjában a nyelvészeti szempontból eltérő hagyományt követő Thienemann Tivadar, valamint pszichoanalízist és nyelvtudományt egyesítő műve áll. A dolgozatot lezáró, és egyben a továbbgondolás lehetséges irányaira is utaló harmadik fejezetben néhány olyan jelenséget villantok föl, amelyet az első (második) generációs pszichoanalitikusok, spekulatív módon, megsejtettek és leírtak, és amelyet napjaink evolúciós, neuro- vagy kognitív pszichológiája már kísérletekkel, akár képalkotó eljárásokkal is alá tud támasztani, vagy amely elgondolás megjelenik napjaink pszicholingvisztikai gondolkodásában.

Bár a dolgozat célkitűzése a pszichoanalitikus nyelvészeti gondolkodás elméleti keretének megrajzolása volt, az egyes művek kapcsán igyekeztem néhány olyan mozzanatra is kitérni,

amely nem csupán forrásaim klinikai gyakorlatában, hanem a közelmúlt és napjaink pszichoanalitikus klinikai munkájában is a szakemberek segítségére lehet.

Az első generációs pszichoanalitikusok és a nyelvészet I: A kutatás háttere és kezdetei

Hiány és inspiráció

Freud „Über den Gegensinn der Urworte” (Az összavak ellentett értelme) című rövid tanulmányát az alábbiakkal zárja:

„Az álommunka bevezetőben kiemelt sajátosságainak [ahogyan az ellentétet és az ellentmondást kifejezi – F. K.] és a legősibb nyelveknek a nyelvtudós által feltárt egyezőségei igazolhatják azon felfogásunkat, amelyet az álombéli gondolkifejezésnek a regresszív, archaikus voltáról vallunk. És tagadhatatlan a feltételezés, hogy mi, pszichiáterek, az álmok nyelvét jobban értenénk és könnyebben lefordíthatnánk, ha a nyelv fejlődéséről többet tudnánk” (Freud, 1910, 184.).

Hasonlóan fogalmaz a „Bevezetés a pszichoanalízisbe” X. előadásában (a továbbiakban röviden csak X. előadás): „A pszichoanalitikus munkába sok olyan más szellemi tudománnyal való kapcsolat szövődik, amelyeknek vizsgálata igen értékes új adatokkal kecsegtet: kapcsolat a mitológiával és nyelvtudománnyal, a folklórral, a néplélektannal és a vallástudománnyal” (Freud, 1916/1917/1986, 138.).

Szűk évszázaddal később Fónagy Iván életútinterjújában (Fónagy, 1997, több kérdés kapcsán is beszél pszichoanalízis és nyelvészet egymásra hatásáról (vö. különösen i. m. 51-53., 55-57.). Fónagy példákat is említ, mely területeken kapcsolható össze a két tudomány (részben saját életművéből: fonetika, gesztusnyelv, nyelvi jelek motiváltsága, költői kifejezőmódok stb. [i. h.]). Ugyanakkor hangot ad afölötti hiányérzetének is, hogy a két tudomány nem szimmetrikusan támaszkodik egymásra. „Bátran mondhatjuk, hogy a pszichoanalízis és a nyelvészet viszonya aszimmetrikus. Az analitikusokat jobban érdekli a nyelv, mint a nyelvészeket a pszichoanalízis” (i. m. 56.), s a gondolatmenet mintegy konklúziójaként oda jut, hogy

„nagyon sokat hozna a nyelvészetnek, a nyelvtörténetnek, a leíró nyelvészetnek, hogyha ezt az irányt [vagyis a pszichoanalízis tapasztalatait is figyelembe vevőt – F. K.] komolyan vennék. Előbb-utóbb nyilván sor is kerül rá. Kétségtelen, hogy analitikusoknak elméletileg is, gyakorlatilag is sokat jelent a nyelv és a nyelvtudomány. Freud azt írja valahol, hogy az analitikus képzés során nyelvészettel is kell az eljövendő analitikusnak foglalkoznia. Archeológiával, nyelvészettel, irodalommal, ezt Freud nagyon világosan látta” (i. h.).¹

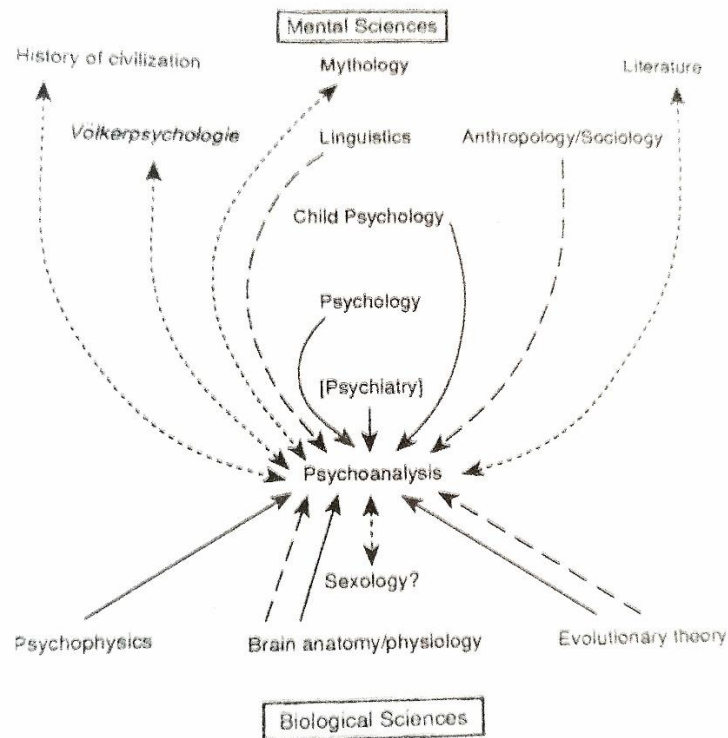
Az említett, az igényt nyomatékosan megfogalmazó gondolatokon túl, Freud és Fónagy vágya a két tudományág közelítésére közvetettebb formában is megjelenik.

Az Imago folyóiratot – amint Freud a fentebb idézett, X. előadásbeli gondolatmenetet folytatva el is mondja – épp a pszichoanalízis és az egyéb tudományok közelítésére hozták létre (i. h.). (Erre a momentumra Fónagy is utal [i. m. 55.]).

¹ Talán Freud fentebb hivatkozott szövegeire gondolt Fónagy.

Az Imago kapcsán beszédes adalék még az is, hogy alcímében, amely ugyan az első megjelenési évtől, 1912-től az utolsóig, 1937-ig többször megváltozott,² ám mindig hűen tükrözte a pszichoanalízis interdiszciplináris beágyazásának szándékát.

Freud elképzelését a pszichoanalízis és egyéb tudományok viszonyáról szemléletesen mutatja Patricia Kitcher ábrája (Kitcher, 1992, 111.; Pléh, 2011a, 46.).

1. számú ábra: Freud elképzelése a pszichoanalízis és az egyéb tudományok viszonyáról Patricia Kitcher alapján

Szintén közvetetten, ám sokat elárul pszichoanalízis és nyelvtudomány közelítésének vágyáról, sőt, ennek megvalósításáról, hogy az egyik fent idézett Freud-szöveg, az „Über den Gegensinn der Urworte” nyelvészeti dolgozatot referál. A referátum tárgya Carl (egyres helyeken Karl) Abel „Über den Gegensinn der Urworte” (Az összszavak ellentett értelme) (Abel, 1884), tehát a Freud-szöveggel megegyező című, 1884-ben Lipcsében megjelent, összehasonlító nyelvészeti tárgyú tanulmánya. Abel dolgozata egyiptomi, indoeurópai és arab példákkal szemlélteti, hogy a nyelvek archaikus állapotukban ugyanazzal a szóval jelöltek egy cselekvést, fogalmat vagy tulajdonságot, illetve ezek ellentettjét.

² Az Imago alcímei: 1912-1926: Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften (Folyóirat a pszichoanalízis alkalmazásáról a szellemtudományokban); 1927-1932: Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Natur- und Geisteswissenschaften (Folyóirat a pszichoanalízis alkalmazásáról a természet- és szellemtudományokban); 1933-1937: Zeitschrift für psychoanalytische Psychologie, ihre Grenzgebiete und Anwendungen (Folyóirat a pszichoanalitikus pszichológiáról, határterületeiről és alkalmazásáról).

Bár ez a részletes referátum 1910-ből származik, Freud már korábban is említi Abel szóban forgó művét: az Álomfejtésnek az álom kifejezőeszközeit tárgyaló fejezete egyik lábjegyzetében, az ellentétekkel való ábrázolás kapcsán (Freud, 1900/1985, 227.). Azt emeli ki, hogy „a legrégebb nyelvek ebben a tekintetben [ugyanannak a szónak a használata egy cselekvésre, fogalomra vagy tulajdonságra, valamint ennek ellentettjére – F. K.] pontosan úgy viselkednek, mint az álom” (i. h.).

Mind a lábjegyzetben való hivatkozásnak, mind pedig a referátumnak azonos a háttere: Freud azt kívánta mélyebben feltárni, hogyan jeleníti meg az álom az ellentéteket és ellentmondásokat. Ennek során, állítása szerint véletlenül került kezébe Abel dolgozata, s kapott megerősítést pszichoanalitikus megfigyeléseire a nyelvészet oldaláról, azaz teljesült az igény a két tudomány eredményeinek közelítésére (Freud, 1910, 179.).³

Noha nem az ellentétekkel való ábrázolással összefüggésben, de az életútinterjúban Fónagy is említi az archaikus nyelvek és a nyelvekben ható archaikus gondolkodási mechanizmusok (lehet ilyen akár az ellentétekkel való ábrázolás is) tanulmányozását olyan lehetőségként, amelyből egy nyelv előtti és előnyelvi állapotba, valamint a nyelv kialakulásába kaphatunk némi bepillantást (i. m. 52.). Szemben azonban Freuddal, aki – az iménti példából is láthatóan - a pszichoanalitikus szemléletmódot támogatta meg a nyelvészet bevonásával, Fónagnál az életmű egészében inkább a fordított irányulás meghatározó: a nyelvet, ennek működését kívánta mélyebben megismerni a pszichoanalízis kínálta lehetőségek segítségével (vö. i. m. 53.). Törekvése egyben ellenpéldája is már említett hiányérzetének, mely szerint a nyelvészek számára kevésbé vonzó a pszichoanalízis eredményeinek figyelembe vétele (vö. i. m. 56.).

A fónagyai közelítésmódot külön fejezet mutatja be, ezért az életútinterjúból ehelyütt még annyit emelek ki, hogy a hiányérzetek megfogalmazása mellett Fónagy már valamennyi támpontot is ad, hol érdemes kutatni, ha a pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásáról szeretnénk valamit megtudni (i. m. 42-45., 56.).

Így lett a Freud és Fónagy által megfogalmazott hiányból számomra inspiráció, hogy elinduljak forrásokat kutatni a pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjáról.

A forráskutatás kezdete és szisztematizálódása: a 2016-ig talált források

Az első forrás az egyben inspirációt is adó Freud-referátum, az „Über den Gegensinn der Urworte” volt.

A másik inspiráló, Fónagy és az életútinterjú többször említi Hollós István nevét, és utal egy nyelvészeti tematikájú munkájára (i. m. 42-45., 56.). Ezekből az említésekből és utalásokból

³ Eszerint tehát Freud a nyelvészet eredményeit tudta a pszichoanalízis szolgálatába állítani. A X. előadás fentebb kétszer is hivatkozott gondolatsorában azonban úgy fogalmaz, hogy a pszichoanalízis és a társtudományok viszonyában a pszichoanalízis egyelőre inkább az adó, mintsem a kapó fél (i. h.).

kiderül, hogy Hollós két ponton határozta meg Fónagy emberi és szakmai fejlődését: részben általa került személyes kapcsolatba a pszichoanalízissel (amelyben olvasmányélményekből már volt valamennyi tapasztalata [i. m. 42.]); ezzel párhuzamosan a kapcsolat mindkettőjük számára ahhoz is utat mutatott, mely területen és hogyan lehet a pszichoanalízist és a nyelvészetet összekapcsolni (i. m. 43., 51., 56.). Ez a terület a pszichofonetika volt, Hollós ugyanis nyelvész konzultánst keresett emlegetett, az ösztönnyelvről szóló munkájának hangtani fejezetéhez.

Az utalásokból könnyen azonosíthatóvá vált, mi pontosan ez a Hollós-dolgozat, amely egyidejűleg lett forrásom, s további források lelőhelye. A „Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache” (Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez) című mű első könyvének hangképzéssel foglalkozó részéről van szó, amely mintegy 60 évig kéziratban maradt, és 2002-ben, Fónagy előkészítő munkájának is köszönhetően, magyar fordításban megjelent (Hollós, 1940k./2002).⁴

Hollós nyelvelméleti töredéke nem csak önmagában ad határozott képet egy Freud-munkatárs nyelvészeti gondolkodásáról, hanem bevezetőjével és belső utalásaival egyben orientálja is az olvasót, merre induljon, ha más pszichoanalitikusok nyelvészeti tárgyú munkáit szeretné olvasni. A bevezető szakirodalmi áttekintés ugyanis bőséges számba vétele a nyelvet biológiai közelítésmóddal vizsgáló szerzők (orvosok, pszichológusok, [gyógy]pedagógusok, nyelvészek) műveinek, amelyek között pszichoanalitikus elköteleződésűek is vannak (i. m. 79-82.).

Az áttekintésben a legerősebb hangsúllyal Sabine (sic)⁵ Spielrein jelenik meg, aki Hollós számára érzékelhetően fontosabb az egyebekben felsoroltak bármelyikénél. Hollós hosszabban idéz egy konkrét művéből, a „Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama” (A papa és a mama szavak keletkezéséről) (Spielrein, 1922). Egyben arra is egyértelműen következtethetünk, hogy Hollós számára Spielrein és ez a mű volt a legfőbb inspirátor, amikor elhatározta pszichoanalitikus ihletettséggel nyelvelméletének kidolgozását (i. m. 81-82.).

Kisebb súllyal, ám a szerző nevét és dolgozata címét is közölve, kifejezett pszichoanalitikus kötődést sejtetve említ Hollós egy további művet (i. m. 78.): Hans Sperbertől az „Über den Einfluß sexueller Momente auf die Entstehung und Entwicklung der Sprache”/„Über den sexuellen Ursprung der Sprache” (A szexuális mozzanatok szerepéről a nyelv keletkezésében és fejlődésében/A nyelv szexuális eredetéről; a hosszabbik címváltozat az a cím, amellyel a tanulmány megjelent, a másik pedig a fejlécen használt rövidített) címűt (Sperber, 1912). Ennek a műnek az ad jelentőséget, hogy szerzője nyelvész, aki a pszichoanalízisben is iskolázottsággal bír. Feltehetően nem független ettől a körülménytől, hogy a tanulmány szemléletmódja tradíciókövetésben és érvelésben több ponton határozottan eltér az orvos-analitikusokétól, ugyanakkor karakteresen egészíti ki azt. Sperber nevét egyébként Fónagy is

⁴ Hollós István műve töredékben maradt, dolgozatomban „nyelvelméleti töredék”-ként hivatkozom rá.

⁵ Spielrein esetében ritkán fordul elő a Sabine írásmód, tudomásom szerint csak a Zeitschrift für psychoanalytische Pädagogik című folyóiratban megjelent két publikációjában szerepel a Sabine-Spielrein-névváltozat (vö. Richebächer, 2005, 365.).

megemlíti, s bár címét nem nevezi meg, de elképzelhető, hogy erre a művére utal (i. m. 56., 2001, 220.).

Ugyancsak konkrétan hivatkozott forrása Hollósnak Ferenczi „Über obszöne Worte”/„A trágár szavakról” (Ferenczi, 1911/1912/2000) című tanulmánya (i. m. 88.).

Hollós nyelvelméleti töredékéből és az említett három, konkrét fogódzót nyújtó dolgozathoz kiindulva, tüzetesebben átnéztem Spielrein, Sperber és Ferenczi életművét, és Spielreinnél, valamint Ferenczinél találtam más műveket is, amelyek szerzőik nyelvtudomány iránti nyitottságát tükrözik.⁶ Ezek voltak Spielrein doktori disszertációja: „Über den psychologischen Inhalt eines Falles von Schizophrenie (Dementia Praecox)” [A skizofrénia [dementia praecox] egy esetének pszichológiai tartalmáról] (Spielrein, 1911), illetve Ferenczi két írása: az „Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes”/„A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük” (Ferenczi, 1913/1913/2000) és a „Psychogene Anomalien der Stimmlage”/„A hangképzés pszichogén rendellenességei” (Ferenczi, 1915/1919/2000).⁷

A felsoroltakból egy kb. 30 évet felölelő (1910-1940), öt szerzőtől (Freud, Ferenczi, Spielrein, Hollós, Sperber) nyolc művet (Freud: 1; Ferenczi: 3; Spielrein: 2; Hollós: 1, Sperber: 1) tartalmazó forrásállomány gyűlt össze. Darabszámát tekintve ez tűnhet csekélynek, ám ha az eredeti megjelenésekből számítható terjedelemből indulunk ki, kb. 200 oldalnyi, igen erős mondanivalójú anyagról van szó. (Ha Fónagy Iván életútinterjúját problémafelvető közvetett forrásként is figyelembe vesszük, akkor több mint 220 oldalnyiról.)

Ez volt tehát az az anyag, amely – amint dolgozatom bevezetőjében utaltam rá – 2016-ra rendelkezésre állt, és amelynek mennyisége és minősége feltételként szolgált ahhoz a kutatáshoz, amely megmutatja, hogy a pszichoanalitikusokat már a kezdetektől fogva érdekelte a nyelvészet, illetve a pszichoanalízis és a nyelvtudomány eredményeinek közelítése.

A forrásanyag bővülése 2016 után és doktori tanulmányaim során

Az egyre célzottabbá váló kutatás során mindinkább láthatóvá vált, hogy Sabina Spielrein nyelvészeti érdeklődése lényegesen több a tudományág iránti pusztán nyitottságnál. Nyoma van serdülőkori naplófeljegyzéseiben (vö. Richhebacher, i. m., 55-56.; Faluvégi, 2018, 38.), erősen jelen van a forrásként már említett doktori értekezésében, és különösen Genfben töltött éveiben (1920 ősze-1923 tavasza) tovább bontakozik. Ez legmarkánsabban három további tanulmányában érhető tetten. Ezek: „Die Zeit im unterschwelligem Seelenleben” (Időszemlélet a tudatküszöb alatti lelki életben) (Spielrein, 1923a); „Quelques analogies entre la pensée de l'enfant, celle de l'aphasique et la pensée subconsciente” (Párhuzamok a gyermeki

⁶ Sperbernél nem találtam további, pszichoanalitikus színezetű nyelvészeti munkát.

⁷ Amellett, hogy Hollós szövegéből arra következtetünk, Spielrein, és különösen Papa-mama-dolgozata volt legfőbb inspirátora, az is látható és érezhető a töredék egészéből, hogy Ferenczi szellemisége mennyire áthatotta azt.

gondolkodás, az afáziások gondolkodása és a tudatalatti gondolkodás között (Spielrein, 1923b); „Kinderzeichnungen bei offenen und geschlossenen Augen” (Gyermekrajzok nyitott és csukott szemmel) (Spielrein, 1931). A művekkel tehát gyarapodott a forrásanyag.

Szintén ebben az időszakban volt lehetőségem megismerkedni Bálint Mihály munkásságával, és láthattam, milyen nyelvészeti tájékozottságról és éleslátásról tanúskodik néhány megjegyzése. Noha nála nem találtam kifejezetten nyelvészeti tematikájú tanulmányt, ám két művében, a „Borzongások és regressziók világá”-ban (Bálint, 1959/1997), valamint az „Östörés”-ben (Bálint, 1968/2012) olyan utalások vannak, amelyek nem csupán témámba vágnak, hanem az egyéb források tartalmát gazdagítják.

Bálint beemelése a források közé tartalmi relevanciáján túl azért is hasznos, mert általa a pszichoanalitikusok második generációja is bevonódik a vizsgálatokba, és hidat képez a távolabbi múlt és a jelen között. Gondolatai továbbá azt is alátámasztják, hogy az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti közelítésmódja nem történeti zárvány.

(Éppen amiatt azonban, mert ezeknek a műveknek a tartalma messze túlnyúlik a nyelvészetén, Bálint kapcsán – a többi forrástól eltérően - nem végzek teljes szövegelemzést, hanem csak a konkrét nyelvészeti megjegyzésekre térek ki.)

A disszertációban elemzendő források listája

Az alábbiakban az áttekinthetőség és az olvasó orientálása kedvéért tételesen felsorolom a szövegben már említett forrásokat (összesen 13 szöveg, és közvetett forrásként említem a problémafelvető Fónagy-életútinterjút), amelyeket disszertációm alapjának tekintettem, s amelyeket elemezni fogok.

Az egyes források részletesebb bemutatása az elemzések része lesz, így a felsorolásban a szerzők alfabetikus rendjét követem, és csak a legalapvetőbb filológiai adatokat: szerző, cím, keletkezés/megjelenés (ha eltérés van) éve, helye, milyen nyelven íródott, adom meg. Minden egyebet (melyik konkrét szövegkiadással dolgoztam, miért stb.) a forráselemzésben mondom el.⁸

⁸ A Ferenczi-tanulmányok adatainak föltüntetése a listában némileg körülményes. Azért választottam ezt a megoldást, mert - mint gyakran - Ferenczi ezeket a dolgozatokat is megírta magyarul és németül egyaránt, és már itt fontosnak tartottam mindkét szövegváltozatot megemlíteni. (A szövegen belüli, első említésnél /-jellel elválasztva megadtam mindkét megjelenési címet. A listában az első évszám az első megjelenésé, a második a másodiké. A 2000-es megjelenés pedig azért szerepel mindhárom esetben, mert a három mű magyar változata a 2000-ben kiadott, „Ferenczi Sándor” című válogatásban érhető el a legkönnyebben. Emiatt a hivatkozott oldalszámok is erre a kiadásra, nem pedig a legújabb, 2022 óta folyamatosan megjelenő Ferenczi-életműkiadás oldalszámaira vonatkoznak.

Arra, hogy a több nyelven való megírásnak a pusztán tényen túl, Ferenczinél miért van még jelentősége, a részletes szövegelemzés kapcsán térek ki.)

Bálint Mihály: Thrills and Regressions. London: The Hogarth Press and The Institute of Psycho-Analysis, 1959. angol; A borzongások és regressziók világa. Budapest: Animula Egyesület, 1997. magyar, fordította: Huller Ervin;

Bálint Mihály: The Basic Fault: Therapeutic Aspects of Regression. London/New York: Tavistock Publications, 1968. angol; Az östörés. A regresszió terápiai vonatkozásai. Budapest: Animula Egyesület, 2012. magyar, fordította: Boross Ottilia;

Ferenczi Sándor: Über obszöne Worte. Beitrag zur Psychologie der Latenzzeit. Zentralblatt für Psychoanalyse, 1911, I(9): 390-399. német; A trágár szavakról. Adalék a szexualitás lappangási korszakának lélektanához. In: Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában. Dick Manó, 1912: 96-111. magyar; In: Erős F. [vál. s.a.r.]: Ferenczi Sándor. Budapest, 2000: 131-138. magyar;

Ferenczi Sándor: Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes. Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse, 1913, I(2): 124-138. német; A valóságérzék fejlődésfokai és patológus visszatérésük. Gyógyászat, 1913, 53(46): 794-797., 53(47): 815-817. magyar; In: Erős F. [vál. s.a.r.]: Ferenczi Sándor. Budapest, 2000: 99-105. magyar;

Ferenczi Sándor: Psychogene Anomalien der Stimmlage. Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse, 1915, III(1): 25-28. német; A hangképzés pszichogén rendellenességei. In: A pszichoanalízis haladása. Dick Manó, 1919: 65-68. magyar; In: Erős F. [vál. s.a.r.]: Ferenczi Sándor. Budapest, 2000: 146-148. magyar;

Sigmund Freud: „Über den Gegensinn der Urworte”. Referat über die gleichnamige Broschüre von Karl Abel, 1884. Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, 1910, II, Erste Hälfte: 179-185. német;

Hollós István: Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache. Erstes Buch. Der Triebfaktor der Sprache. I. Lautbildung. 1940k., kézirat. német, nem jelent meg. Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez. Első könyv: A nyelv ösztöntényezője. I. A hangképzés. Thalassa, 2002, 13(1-2): 77-117. magyar, fordította Gromon András;

Hans Sperber: Über den Einfluß sexueller Momente auf die Entstehung und Entwicklung der Sprache/Über den sexuellen Ursprung der Sprache. Imago, 1912, I(5): 405-453. német;

Sabina Spielrein: Über den psychologischen Inhalt eines Falles von Schizophrenie (Dementia Praecox). Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, 1911, III, Erste Hälfte: 329-401. német;

Sabina Spielrein: Die Entwicklung der kindlichen Worte Papa und Mama. Einige Betrachtungen über die Stadien der Sprachentwicklung. Imago, 1922, 8(3): 345-367. német;

Sabina Spielrein: Die Zeit im unterschwelligem Seelenleben. Imago, 1923, 9(3): 300-317. német

Sabina Spielrein: Quelques analogies entre la pensée de l'enfant, celle de l'aphasique et la pensée subconsciente. Archives de Psychologie, 1923, XVIII: 305-322. francia;

Sabina Spielrein: Kinderzeichnungen bei offenen und geschlossenen Augen. Untersuchungen über die unterschwellig kinästhetischen Vorstellungen. *Imago*, 1931, 17(3): 359-391. német; Problémafelvető, közvetett forrás: Nyelvészet és pszichoanalízis. Beszélgetés Fónagy Ivánnal. *Thalassa*, 1997, 8(2-3): 42-58. magyar.⁹

Ki és mi, és miért nem?

Mivel számos szempontból úttörő kutatásról van szó (források részleges feltáratlansága, reflektálatlansága, pszichoanalízis és nyelvészet viszonyának kevésbé kutatott volta), az elemzésre választott források valamennyi hiányérzetet okozhatnak, és az önkényesség feltételezését válthatják ki. Ez minden bizonnyal jogos, ezért is vázoltam a bevezetésben és ebben a fejezetben is a válogatás módszertanát és részben szempontjait.

Két „mellőzés” azonban első tájékozódásra is szembe szökő lehet, ezért ezeket itt indokolom meg röviden.

Az egyik ilyen: Hermann Imrével csak érintőlegesen foglalkozom, forrásaimnak a nyelvészeti gondolkodásmódját is meghatározó biologizmusa,¹⁰ valamint a modern pszicholingvisztikára is ható elképzelései kapcsán (nyelvi viselkedés, külső-belső világ, centráltság, vö. Takács, 2008, 271.). Úgy éreztem, egyelőre így kell döntenem, mert Hermann nyelvről és nyelvészetről vallott felfogásának elemzése megalapozott összehasonlító pszichológiai és logikai ismereteket követel meg (vö. Fónagy, i. m. 56.; Takács, i. m., 269-272.).

Ugyancsak hiányérzetet kelthet, hogy Freud afázia-tanulmányát (Freud, 1891) sem vettem be a részletesen elemzendő források közé. Azért jártam el így, mert a tanulmány neuro- és pszichopatológiai fókuszú, s ezek között a keretek között tárgyalja az afázia nyelvi következményeit. Mivel dolgozatom a pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásmódját mutatja be, úgy gondoltam, hogy Freud e művének tárgyalása túlfeszítené a kereteket. Tekintettel azonban arra, hogy forrásaim nyelvészeti közelítésmódjára erősen hatott a nyelvi patológiák megfigyelése és elemzése (különösen Spielreinnál van ez így), az afázialeméletek, így közvetetten Freudé is szóba kerül majd.

Freud gondos megfigyelésen alapuló klinikai esettanulmányait sem emeltem be a források közé, mert ezekben Freud nem közvetlenül reflektál páciensei nyelvi megnyilvánulásaira, hanem elméleti kerete megalkotásához, közvetett módon utal rájuk. Emiatt úgy ítélt meg,

⁹ A források listájából látható, mely műnek van hivatalos magyar fordítása, illetve a három Ferenczi-szöveget maga a szerző magyarul is megírta. Azokban az esetekben, amikor nincsen hivatalos magyar fordítás (a Freud-tanulmány és Spielrein dolgozatai), a szövegelemzésekben szereplő idézetek saját fordításaim.

¹⁰ Az erős biologista szemléletmód általánosan érvényes forrásaim szerzőire. A Hermannra való utalás azonban különösen fontos Spielrein kapcsán, aki már a kötődés innát voltáról is gondolkodott (vö. Pléh, i. m. 49.; Brock Kelcourse, 2019, 64.; Faluvégi, 2021, 65.).

hogy Freud orvosi esettanulmányai a pszichoanalitikus általánosabban értelmezett, nyelvi kérdések iránti érdeklődését mutatják, nem pedig szűkebben, a nyelvészet iránti nyitottságát tükrözik (vö. a dolgozat bevezetőjében a kutatás tárgyáról írottakat). Fontos azonban megjegyezni, hogy – ahogyan a korábban idézett szöveghelyek (Freud, 1910, 184., 1916/1917/1986, 138.) is tanúsítják -, Freud szorgalmazta legexplicitebben pszichoanalízis és nyelvtudomány eredményeinek közelítését.

Miről vallanak a szövegek? – Néhány általános megfigyelés

Az összegyűlt szövegforrások nem csak ahhoz teremtették meg a feltételt, hogy igazolni lehessen: a pszichoanalitikusokat kezdettől fogva érdekelte a nyelvészet, s törekedtek saját tudományukat a nyelvészet eredményeivel gazdagabbá tenni. Ennél többre kínáltak lehetőséget. A szövegek elemző olvasása (általában többszöri elolvasása s bizonyos időközönkénti újraolvasása) után kirajzolódott néhány olyan sajátosság, amely általánosan érvényes a forrásanyag szerzőire és darabjaira.

1. Az egyik ilyen mozzanat, hogy a szerzők mindegyikét egyszerre vezette elméleti és gyakorlati célkitűzés, amikor nyelvészeti kérdésekkel, illetve a pszichoanalízisből és a nyelvészetből nyert eredmények közelítésének lehetőségével/szükségességével foglalkozott. A kettő arányát természetesen a szerző motivációi erősen befolyásolhatták, és nem ritkán van arra is példa, hogy ugyanannál a szerzőnél (vö. Ferenczi, Spielrein, de akár Hollós is) egyszer az elmélet, máskor a gyakorlat van túlsúlyban.

2. Mind az elméleti, mind pedig a gyakorlati célkitűzésen belül, a keret lényegében ugyanaz. Az elmélet szempontjából ez azt jelenti, hogy a pszichoanalitikusok a nyelvészetben belül egy viszonylag szűk, ám annál bonyolultabb kérdéseket felvető területet vizsgálnak: a nyelv keletkezését és az egyén nyelvi fejlődését.

A gyakorlati elköteleződés felől közelítve: a források szerzői arra kíváncsiak, hogy a terápiás üléseken felbukkanó nyelvi jellegzetességek megfigyelése miként állítható a terápia hatékonyságának szolgálatába.

Az elméleti és a gyakorlati célkitűzés pedig akkor találkozik, amikor a páciensek nyelvi megnyilvánulásaiából próbálnak következtetni gondolkodási folyamataikra: ez úgy is megfogalmazható, hogy a nyelv felől közelítve próbálnak közelebb kerülni a tudattalan mechanizmusok megértéséhez (a forrásanyagból különösen igaz ez Spielrein doktori disszertációjára [Spielrein, 1911]).

3. Függetlenül az elméleti vagy a gyakorlati oldal dominanciájától, forrásaim alkotói közül mindegyikre igaz, hogy sürgették saját tudományuk és a nyelvtudomány eredményeinek közelítését. Ugyancsak jól látható a szövegekből, hogy szerzőik alaposan, gondosan megfigyelő klinikusok voltak.

4. Ezeken túl, van egy szempont, amely a források szerzőit két csoportra osztja: Freud, Ferenczi, Bálint és Sperber a nyelv egy-egy területén tettek megfigyeléseket (Freud: szókészlet, jelentés, Ferenczi: szókészlet, jelentés, hangképzés, illetve, „A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük”-ben néhány fontos megállapítást tesz a nyelv mibenlétéről, Bálint: jelentés, Sperber: szókészlet, jelentés). Két szerző, Spielrein és Hollós pedig a nyelv működésének egészét kísérelték meg pszichoanalitikusan értelmezni. Ez akkor is látszik, ha Spielrein némelyik dolgozata csak egy-egy területre koncentrált (fonetika, morfológia, szókészlet, korlátozottan mondattan), és ha Hollós művéből csupán egyetlen fejezet, a fonetikai készült el.¹¹

Az összegyűlt források igazolták a pszichoanalitikusok elejétől fogva meglévő nyelvészeti érdeklődését. A felsorolt, rájuk jellemző általános jegyek megléte pedig végleges ösztönzést adott, hogy a kutatásban tovább lépjek, és megvizsgáljam a dolgozat bevezetőjében megfogalmazott két kérdést: elsőként azt, mely terület(ek) érdekli(k) a nyelvészetben belül az első generációs pszichoanalitikusokat, ezt követően pedig, hogy a források elemzése alapján azonosíthatóak-e közelítésmódjukban közös pontok, és ha igen, melyek ezek?

¹¹ Ebből azonban kaphatunk néhány információt a folytatás tervének milyenségéről (vö. Hollós, i. m. 86-87., 96.)

Az első generációs pszichoanalitikusok és a nyelvészet II.: Mi érdekelte az első generációs pszichoanalitikusokat a nyelvészetben belül?

A forrásanyag szövegeihez fűzött általános megjegyzések között kiemeltem, hogy a szerzőket a nyelvészetben belül elméleti szempontból első sorban a nyelv keletkezése és az egyén nyelvi fejlődése érdekelte. Mielőtt arra keresnék választ, vajon miért éppen ez lehetett számukra a leglényegesebb kérdés, meg kell határozni, hogyan definiálják a pszichoanalitikusok a nyelvet mint a nyelvészeti kutatások tárgyát.

A nyelv mint a nyelvészeti kutatások tárgya a források szerzői szemével

Bár egzakt definícióval egyik szerző sem szolgál, szövegeikből több-kevesebb fogódzót kapunk ahhoz, hogy megtudjuk, mi számukra a nyelv, illetve mi az a konszenzuális közös alapértelmezése, amelyről elindulva a keletkezéssel és fejlődéssel kapcsolatos szemléletmódbeli azonosságok és eltérések is levezethetőek. A bemutatásban a szerzők sorrendje azt tükrözi, hogy milyen részletességgel foglalkoznak a nyelv mibenlétének kérdésével, illetve, hogy valamely szerző gondolkodása esetlegesen mennyire kapcsolódik az előzőleg tárgyaltéhoz.

Sabina Spielrein

A legtöbb alapvető információt Spielrein „Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama” című dolgozata (a továbbiakban röviden Papa-mama-tanulmány) nyújtja (Spielrein, 1922).

Az írás bevezető alfejezetéből (A nyelv különböző fajtái, i. m. 345-348.) megállapítható, hogy Spielrein felfogásában a nyelv (*Sprache*)¹² szélesen értelmezett fogalom: szóbeli vagy írásbeli formában érzések, gondolatok kifejezője, közlője, egymás megértésének eszköze, közvetítője. Az alfejezetben megjelenik a beszéd (*Rede*) fogalom is: bár csupán egy megállapítás kapcsán, s Spielrein nem definiálja, de kikövetkeztethetően a nyelv szóbeli, beszélt formáját, a beszédet érti alatta.¹³

Az alfejezetet annak magyarázatával indítja, hogy miért érthető, ám nem triviális a nyelv fogalmát a szó-/fogalmi nyelvre (*Wortsprache*) szűkíteni. Szemléltetésül sorra veszi a nyelvnek azon fajtáit, amelyek nem szavakkal fejeznek ki valamit, hanem érzékszerveinkhez köthetőek

¹² Spielrein műszóhasználatával is finom distinkciókat tesz, ezért adom meg az általa használt német szakkifejezést is.

¹³ Bár a Papa-mama-tanulmány születésekor Spielrein Genfben dolgozott, nem valószínű, hogy a *Sprache-Rede* szóhasználat mögött a *langue-parole* megkülönböztetés rejlene. További, Genfben írott dolgozatai is arról tanúskodnak, hogy a genfi strukturalizmus ebben a tekintetben nem érintette meg (vö. Spielrein, 1923a, 1923b, különösen 1923b, 316.).

(i. m. 345-346.). A felsorolásban szerepel a látható nyelv (*visuelle Sprache*), amely Spielrein értelmezésében a mimika, a taglejtések (a látható gesztusok) nyelve, a képi nyelv (*Bildersprache*), amely az álmok kifejezőeszköze, valamint a taktilis nyelv (*Tastsprache*). Ezeken kívül, különös jelentőséggel említi a szélesen fölfogott hallható nyelvet, (*Melodiesprache*), amelybe az elsődleges hangreakciókat (reflektorikus, primer, biológiai hangreakciók), a sírást, a nyelv zenei kifejezőeszközeit (ritmus, hanglejtés, hangfekvés, hangerő, de akár az éneklés legkezdetlegesebb formái is), azaz a hallható gesztusokat¹⁴ sorolja. Végül a hallható nyelvet (*Melodiesprache*) és a szó-/fogalmi nyelvet (*Wortsprache*) egyesíti a hangzó nyelv (*akustisch vermittelte Sprachen*) megjelölés alatt.

A továbblépéshez annak feltárásában, hogy mit értettek forrásaim szerzői nyelv alatt, Spielrein kifinomult problémaérzékenységről tanúskodó elemzéséből egyelőre két mozzanatot lényeges kiemelni. Az egyik az a megállapítása, hogy az emberek közötti kommunikáció céljaira a szó-/fogalmi nyelv vált a legalkalmasabbá (i. m. 346.). (Ezért érthető, hogy a nyelvet a szó-/fogalmi nyelvvel azonosítjuk.). A másik gondolat, hogy amikor a hangzó nyelv megjelölésben összevonja a hallható gesztusokat és a szó-/fogalmi nyelvet, egyidejűleg elmondja azt is, hogy a hallható gesztusok a közlés eszközeként megelőzik, előkészítik a szavakkal való kommunikációt (i. h.). (Ezért nem trivialis a nyelvet csupán szó-/fogalmi nyelvként értelmezni.)

Spielrein számára a nyelv tehát a hangzó nyelv, amelyben egyesül a szó-/fogalmi nyelv, valamint az ezt előkészítő hallható gesztusok nyelve.¹⁵

Hollós István

A Spielrein által inspirált Hollós nyelvelméleti töredéke azzal nyújt támpontot szerzője nyelvdefiníciójának milyenségéről, hogy Hollós megnevezi, mit tart (illetve mit nem tart) a nyelv meghatározó jegyének.

„A nyelv úgy keletkezett, hogy egy immanens, adott elemhez társult valami. *De ez a társult mozzanat nem a társadalom, hanem a látható reakciókból a hallható reakciókba történt ugrás.* A társadalom a nyelv előtti korban is jelen volt. A kommunikáció megkezdődött már a kifejezőmozgásokkal, sőt a primer reakciókkal. A nyelv szempontjából sem a társadalom, sem a kommunikáció nem specifikus – specifikussá csak azáltal vált, hogy a kifejezőmozgásokban fejlődés, és talán egyfajta ökonómia következett be, s a szájapparátus izommozgásai által hangok keletkeztek” (Hollós, 1940k./2002, 90., kiemelés az eredetiben – F. K.).

Az első olvasásra talán meghökkentőnek ható megállapítás (sem nem a társadalom, sem nem a kommunikáció teszik a nyelvet egyedivé), sokkal kevésbé meglepő, ha visszautalunk Spielrein gondolatmenetére.

¹⁴ A látható gesztus-hallható gesztus megjelöléseket a test, a végtagok, illetve a beszédszervek kifejező mozgásaira Spielrein nem használja. A Fónagy és Hollós ihlette műszavakat lényegesen megragadó voltuk miatt alkalmazom már Spielrein kapcsán is.

¹⁵ Forrásaim szerzői közül Spielrein az, aki a legtöbbet és legmélyebben foglalkozott a nyelv mibenlétével, amint ez látható lesz a róla szóló fejezetben. Minimális meghatározásként és viszonyítási pontként a nyelv=hangzó nyelv meghatározás egyelőre elegendő.

Amint láthattuk, Spielrein is azt vallotta, hogy magunkat kifejezni, másokkal közölni, kommunikálni nem csak szavakkal lehetséges. Ezt szemléltetendő, ő is megkülönböztette a látható nyelvet, amelybe beletartozott a taglejtések (látható gesztusok) nyelve, valamint a hallható nyelvet (hallható gesztusokét). Mindkettőt a szó-/fogalmi nyelv előkészítőjének tekintette, s a látható gesztusokat a fejlődés menetében korábbra tette, azaz a láthatóból hallhatóvá válást ő is szintváltásnak tartotta.

Bár Spielrein nyelvdefiníciójával összefüggésben egyelőre még nem volt szükséges kitérni rá, de a nyelvi fejlődés spielreini háromfázisos modelljéből az is világosan látható lesz (l. majd a Spielrein-fejezetben, különösen 67-71.), hogy miért nem kitüntető ismerve a nyelvnek a társadalom. A nyelv Spielrein és az őt követő Hollós számára eredendően nem a külvilágnak szól, hanem saját magunknak (Spielrein, i. m. 346., 348.). A nyelv a külvilághoz fordulóvá, azzal valamit közölni akaróvá csak fejlődése során válik.

A másik szerző, akinek közelítésmódja felől érthetővé válik Hollós gondolkodása, a nyelvelméleti töredék nyelvész konzultánsaként közreműködő Fónagy Iván. Megjelenik ez a nyelv különböző fejlettségi szintű gesztusok rendszereként való felfogásában,¹⁶ és abban is segít, hogy érthetőbbé váljék a hollósi állítás: „A társadalom a nyelv előtti korban is jelen volt” (i. h.).

Fónagy Hollós nyelvelméleti töredékének 2002-es kiadásához készült „Beszámoló”-jában (Fónagy, 2002) ezt írja:

„Abból indul ki [Hollós – F. K.], hogy a nyelvi közlést megelőző és az azt előkészíteni hivatott biológiai adottságok (biologischer vorsprachlicher Zustand [biológiai, nyelv előtti állapot – F. K.]) és az emberi nyelv keletkezése közt látszólag áthidalhatatlan úr tátong. Ezt az úrt hivatott betölteni a nyelv előtti állapot ösztönlélektani elemzése. A nyelvi kommunikáció és ezzel párhuzamosan az én keletkezését, a társadalom elemi sejtjét képező anya-gyerek viszony keretében vizsgálja” (i. m. 74.).

Fónagnak ez a gondolatsora egyszerre teszi lehetővé a pszichoanalitikus és a nyelvészeti értelmezést.

A pszichoanalízis felől közelítve: Fónagy a pszichoanalitikusok számára meghatározó csecsemő-anya-viszonyt a társadalom legalapvetőbb elemének tartja, amely még biztosan a nyelv előtti korban alakul ki.

A nyelvészeti értelmezés alapja, hogy létezett egy olyan állapot, amelyben még csak a nyelv kialakulásának biológiai feltételei (hangképző szervek, hangadás képessége stb., de tágabban értelmezve az emberi test egésze, amely a látható gesztusokat tette lehetővé) voltak adottak (vö. Pléh, 2014, 1039., 1055-1064.). Minthogy azonban az emberek közti érintkezés ezekkel az adottságokkal is megvalósulhatott, a társadalom így is működőképes volt.

Hollós és forrásaim szerzői – közvetlenebb vagy közvetettebb módon – éppen ezeknek a biológiai adottságoknak a fejlődését, finomodását és nyelvvé szerveződését magyarázták a

¹⁶ A nyelv gesztusalapú közelítése Fónagy számára a nyelvi jelenségek egyidejű strukturalista nyelvészeti és pszichoanalitikus magyarázatát is lehetővé tették, amint erről a dolgozat Fónagy-fejezetében szó lesz (98-109.).

csecsemő-anya-kapcsolat pszichoanalitikus keretében, biológiai alapon, az ösztön- és a fejlődéslélektan segítségével.¹⁷

A fentiekből arra következtethetünk, hogy bár Hollós a nyelv mibenlétének meghatározásakor a láthatóból hallhatóvá válás fejlődési vonalát állítja középpontba, ez a nyelvértelmezés összhangban van Spielreinével: a nyelv számára is a hanghoz kötött, tehát hangzó nyelv, amelyet a látható és hallható gesztusok készítenek elő.

Ferenczi Sándor

Ferenczinek a forrásanyagomban szereplő művei közül az „Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes”/„A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük” (a továbbiakban röviden Valóságérzék-tanulmány) tömören, ám annál több lényeges szempontra rávilágítva foglalkozik a nyelv kérdéseivel (Ferenczi, 1913/1913/2000, 101-102.). A gondolatmenet egészéről a Ferenczi-fejezetben lesz szó, most csak a nyelv mibenlétének alapvető meghatározásához szükséges részeket idézem.¹⁸

„A gyermek vágyainak, valamint az általa óhajtott tárgyakra érzékeltetésére használt »testi lehetőségek« közül kiváló, minden más ábrázolómódot túlszárnyaló jelentőséget a *beszélés* nyer. [...] A beszélőszerv modulálóképessége sokkal több tárgynak és jelenségnek, sokkal könnyedébb reprodukálását engedi meg, mint a taglejtéses beszéd. A taglejtéses szimbolikát így a beszéd-szimbolika váltja fel. [...] A szavaknak nevezett hangegyüttesek képzése és elképzelése a vágyak jóval specializáltabb és gazdaságosabb fogalmazását engedi meg” (Ferenczi, 1913/2000, 102., kiemelés az eredetiben – F. K.).

A szövegrészekből arra lehet következtetni, hogy Ferenczi számára a nyelv legalapvetőbben ugyanaz, mint Spielrein és Hollós számára: hangzó nyelv/beszéd, amely kapcsolatban áll a láthatóból (taglejtéses beszéd) a hallhatóba (szavakkal történő beszéd) ugrással és a gazdaságossággal.

Van ebben a rövidített idézetben három érdekesség, amelyeket még a Ferenczi-fejezet előtt, már itt szeretnék kiemelni.

Ferenczi a nyelvet „ábrázolómód”-nak (*Darstellungsmittel*) tekinti. Ez azzal függhet össze, hogy Ferenczi az én és a külvilág, én és nem-én fokozatos elválásával párhuzamosan a „szimbolikus ábrázolási képesség” bontakozására hívja föl a figyelmet (i. m. 101-102.). Szimbolikusan lehet ábrázolni taglejtésekkel (*Gebärdensymbolik*) és nyelvvel egyaránt (*Sprachsymbolik*). A szimbolikus ábrázolási képesség fejlődésének és a nyelv keletkezésének, valamint fejlődésének párhuzamba állítása nem csak egy olyan szempont, amely meghatározó

¹⁷ A biológiai adottságoktól a nyelv megszületéséig vezető út magyarázatával, a nyelv előtti és az előnyelvi állapot feltérképezésével – nem pszichoanalitikus keretben, ám nem egyszer hasonló következtetésekre jutva – számos mai tudományterület foglalkozik (evolúciós pszichológia, kognitív pszichológia, neuropszichológia, pszicholingvisztika, neurolingvisztika stb.). Erre térek majd ki a dolgozat záró fejezetében (116-123.).

¹⁸ Ferenczi gondolatmenetében a nyelv keletkezéséről és fejlődéséről olyan, a pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodására jellemző, meghatározó szempontokat említ, mint az utánzás, képekben való ábrázolás, szavakban való gondolkodás, hangok és dolgok asszociatív kapcsolódása, szimbolika (taglejtéses és beszéd-szimbolika), a tudatos gondolkodás lehetővé válása a beszéd-szimbolika kialakulása által (i. h.).

a pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjában, hanem előre is mutat a nyelvi funkciók kérdéskörére (Bühler, Jakobson, Fónagy) és Piaget gondolkodására.

Szembe szökő az is, hogy Ferenczi a tanulmány magyar nyelvű változatában a *beszélés/beszéd* műszavakat használja. Megkülönbözteti a taglejtéses (testtel történő, látható) beszédet és a (hangképző szervek által létrehozott) szavakkal történő (hallható) beszédet, és a kettőt két, egymást követő fejlődési fokként határozza meg (mágikus taglejtések mindenhatósági időszaka és mágikus gondolatok és szavak időszaka (i. m., 101., 102.)).

A tartalomból úgy tűnik, hogy nyelv és beszéd ebben a gondolatmenetben szinonim fogalmak Ferenczi számára. (Ezt támaszthatja alá, hogy a tanulmány német nyelvű változatában a vonatkozó szöveghelyeken rendre a *Sprache* szó és a *Sprach-* előtag, és nem a *Rede/Sprechen* szavak vagy a *Sprech-*előtag fordulnak elő [Ferenczi, 1913, 132-133.]).¹⁹

Végül, de nem utolsó sorban: Ferenczi körültekintően fogalmaz, amikor „szavaknak nevezett hangegyüttesek képzésé”-ről beszél (i. m. 102.). Ezzel ugyanis elkerül egy újabb terminológiai nehézséget, azt, hogy mikortól tekinthető egy hangsor szónak (vö. Spielrein, 1922, 355-356., 363.; Faluvégi, 2021, 74.).

Bálint Mihály

A már a második generációhoz tartozó Bálint „Az östörés. A regresszió terápia vonatkozásai” című munkájának (a továbbiakban röviden: Az östörés) első fejezetében megkülönbözteti a pszichoanalitikus munka két szintjét (Bálint, 1968/2012, 12-17.), és a két szint kapcsán részletesen beszél ezek nyelvi milyenségéről.

Az egyik szint az ödipális/genitális (i. m. 12.), amelynek nyelviségéről ezt mondja: „Ha valamikor mégis új elnevezést kellene találni erre a szintre, feltehetően az elfogadott, konvencionális vagy felnőttnyelv szintjének nevezném” (i. m. 16.). A másik szint hagyományos elnevezése a preödipális/pregenitális/preverbális (i. m. 12.), ehelyett azonban Bálint az östörés szintje megjelölést ajánlja. Ezt a szintet az ödipálistól többek között az különbözteti meg, hogy a felnőttnyelv „gyakran hasznavehetetlen vagy félrevezető az itt zajló események leírására, hiszen a szavaknak még nincs feltétlenül egyezményes jelentésük” (i. m. 17.).

A szintek elnevezése és a hozzájuk kapcsolódó nyelv jellemzése arra utal, hogy a „felnőttnyelv” minden kétséget kizáróan a hangzó, szavakat használó nyelv terepe. Az általa östörésnek nevezett szint ezzel szemben első sorban a preverbalitásé,²⁰ a taglejtéseké, mozdulatoké (bár itt is előfordulhatnak szavak, csak nem egyezményes jelentéssel) (vö. i. m. 18.).²¹

¹⁹ Az oldalszám ebben az esetben a német nyelvű szövegre vonatkozik.

²⁰ A preverbális szó ebben a kontextusban egyaránt vonatkozik a fejlődési szakaszra és a nem-verbális nyelvi kifejezőeszközökre.

²¹ Az idézetekből látható, milyen mélyen foglalkoztatta Bálintot a szójelentés egyezményes-nem egyezményes volta, illetve az egyezményes jelentés fellazulásának, széthullásának folyamata az östörés szintjén (i. m. 17., 18.). Tovább árnyalja megfigyelései tartalmát a „Borzongások és regressziók világa” függelékében közölt rövid írás

Bálint nyelvről való gondolkodását alapvetően meghatározza, hogy a nyelvet a terápiás szituáción belül értelmezi. Ez magyarázhatja, hogy olvasatában a (felnőtt)nyelv kulcsmozzanata a szavakhoz kötöttség (verbalitás), valamint – és ez elődei szemléletmódjához képest újdonság - a szójelentés egyezményessége. Bár implicite, de épp a terápiás helyzetből való kiindulásból következtethetünk rá, hogy ő is hangzó nyelvben gondolkodik (hallhatóság).

A taglejtések, mozdulatok (láthatóság) egy másik szinthez, az östöréséhez tartoznak. Bár ez a szint alapvetően preverbális, itt is megjelenhetnek verbális elemek, ám ezek jelentése – és itt lép be az egyezményesség szempontja – erősen fellazult.

Bálint elődeihez nagyon hasonlóan képzelte a nyelvet, legfeljebb más, erősen klinikai keretben gondolkodott. A nyelv az ő számára is hangzó nyelv, és nála is megjelenik a láthatóság (taglejtések, mozdulatok) és a hallhatóság (szavak) kettőssége. Valószínűleg éppen a klinikai beágyazottság miatt azonban ez a kettősség Bálintnál nem annyira a nyelv kialakulásának és a nyelvi fejlődésnek a minőségi ugrásait tükrözi, hanem a terápiás munkában való alkalmazás lehetőségeire utal.

Hans Sperber

A nyelvész Sperber „Über den Einfluß sexueller Momente auf die Entstehung und Entwicklung der Sprache/Über den sexuellen Ursprung der Sprache” című, forrásaim között szereplő tanulmányában (a továbbiakban röviden A nyelv szexuális eredetéről) a tisztázás igényével konkrétan is fölteszi a kérdést: mit tekintünk nyelvnek? (Sperber, 1912, 407.)

Sperber a nyelvnek mint vizsgálata tárgyának tömören és egyértelműen két alapvető tulajdonságát határozza meg, amelyeknek egyidejűleg kell teljesülniük. Az egyik az, hogy a megnyilvánulás hanghoz kötött legyen, a másik pedig, hogy a közlés szándéka társuljon hozzá (i. m. 408.). Dolgozatában az egyik fő kérdés épp annak tisztázása, hogy a nyelvi közlés feltételei hogyan alakulnak ki.

Tanulmánya keretei között ugyanakkor nem foglalkozik a nyelv egyéb fajtáival, amelyeket összefoglalóan „jelnyelvek”-nek (*Zeichensprachen*) nevez (i. m. 407.). A hangképzéshez szükséges adottságokat már aktívan használó, ám pusztán érzelmeket kifejező hangmegnyilvánulásokat a természettudomány (anatómia, élettan) kutatási körébe utalja (i. m. 408.).

A fentiekben a források szerzőire egyenként kitérve mutattam be, hogyan határozták meg a nyelvet mint a nyelvészeti kutatások tárgyát.

Közelítésmódjuk legalapvetőbb jegyei úgy összegezhetőek, hogy valamennyi szerző a hangzó nyelvet, a szavak nyelvét tekinti kutatása tárgyának. Ugyancsak közös jegy, hogy valamennyi

(Bálint, 1959/1997, 100-102.). Mindezek nyelvészeti és pszichoanalitikus gyakorlati vonatkozásaira a Bálint-fejezetben térek ki (vö. 50-54.).

szerző a hangzó nyelv előkészítőjeként tekint a gesztusokra, azaz a végtagok (látható) és a beszédszervek (hallható) kifejező mozgásaira. Ez Spielrein, Hollós és Ferenczi gondolkodásában elméleti keretben, a nyelv keletkezésének és az egyén nyelvi fejlődésének íveként jelenik meg, Bálint Mihály pedig a klinikum felől tekint láthatóság és hallhatóság kettősségére.

Ugyanakkor a közlés mozzanata szerzőim olvasatában nem alapvető jegye a nyelvnek. Ez alól kivételt csak Sperber jelent, aki éppen a közlési szituáció kialakulásában keresi a nyelvkeletkezés kulcsmomentumát.

E legutolsó megjegyzéshez kapcsolható, hogy a források a nyelvet kevésbé a forma, mintsem a funkció oldaláról közelítik meg. Nem a nyelvi elemek (szavak, mondatok stb.) morfológiai, szintaktikai formája, grammatikai jólformáltsága, hanem szerepe (Bühler nyelvfunkció-megnevezéseit kölcsön véve: kifejező, fölhívó, ábrázoló) a fontos.²²

Az egyes szerzők nyelvdefiníciói sorában szándékosan nem szóltam Freudról.

Freud elköteleződése a pszichoanalízis és a nyelvtudomány eredményeinek közelítésére leginkább azért volt erős, mert a nyelvészet felől remélte alátámasztani a pszichoanalitikus tapasztalatok egy részét. A nyelvészet felőli megerősítés legalkalmasabb területe a jelentéstan lehet, így érthető, hogy Freudnak a források közt szereplő Abel-referátuma egy szókészlet-tani-jentéstan dolgozatot mutat be. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy Freud számára a nyelv a nyelvészet vizsgálódási terepeként a szavak nyelve, s a nyelvészet feladata a szavak jelentésének, a jelentésviszonyok kialakulásának feltárása.

Hogy Freud ezt miért gondolta így, szorosán összefügg azzal, vajon miért éppen a nyelvkeletkezés és az egyén nyelvi fejlődése állt a pszichoanalitikusok nyelvészeti érdeklődésének középpontjában?

A nyelvkeletkezés és az egyén nyelvi fejlődése: az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti vizsgálódásainak legfontosabb területe

²² Ez a funkcionalista szemléletmód kifejezetten erős Spielreinnál, de Ferenczi idézett nyelvdefiníciója kapcsán is fölvetődik. Sperbernél pedig abban érhető tetten, hogy míg az érzelemkifejező hangmegnyilvánulásokat – a nyelvészet vizsgálódási körén kívül helyezve – az anatómia és az élettan kutatási körébe utalja, addig a közlési szituáció létrejöttének feltételei, benne a fölhívó funkcióval, mélyen foglalkoztatják (vö. a Ferencziről és Sperberről fentebb mondottakkal). Szerzőim funkcionalizmusa minden bizonnyal még teljesen független Böhler-től, hiszen a források meghatározó többsége korábbi Bühler vonatkozó publikációinál (vö. Pléh, 2014b, 15-16., illetve dolgozatom Fónagy-fejezete, különösen 103-105.).

Az első generációs pszichoanalitikusoknak a nyelvkeletkezés és nyelvi fejlődés kérdései iránti érdeklődése háttérében általános és speciális okokat találhatunk.²³

Általános okok

1. A nyelv keletkezéséről való spekuláció korszaktól függetlenül, folyamatosan jelen volt a tudományban, de a laikusok számára is populáris témát jelentett. A nyelveredet kérdéseiről való gondolkodás lendületet és egyre komolyabb tudományos megalapozást kapott a 18. század utolsó harmadától kezdve. Ennek egyik első megnyilvánulása Herder erősen romantikus ihletettséggű műve, az „Abhandlung über den Ursprung der Sprache” (Értekezés a nyelv eredetéről) (Herder, 1772, hivatkozik rá és idézi Levelt, 2013, 21-23.).²⁴ Művében Herder szakít a korban meghatározó, kreacionista szemlélettel, mely a nyelvet Isten adományának tekinti, és a nyelv eredetéhez természettudományos, fejlődéselvű látásmóddal közelít.

Témám szempontjából két gondolatát emelem ki. Az egyik, hogy az állatok hangreakcióit ösztönalapú kifejezésmódnak tekinti, az embert ezzel szemben az ösztönöket nélkülöző, megfontolt és tudatos lénynek tartja (Levelt, i. m. 21-22.). A másik megállapítás, hogy az emberi nyelv az érzelmi meghatározottságtól az értelmi irányába fejlődik (i. m. 22-23.).

A nyelv eredetének problematikája meghatározó kutatási terület maradt azt követően is, hogy a szaktudományok önállósulása és önálló tudományágakként való fejlődése megindult. A 19. század első felében az immár önálló nyelvtudomány kutatásainak középpontjában a nyelvtörténet és az összehasonlító nyelvészet állt, amelynek természettudományos egzaktságot célul tűző tudományos vizsgálati módszereit az ógrammatikus iskola nyelvészei (Franz Bopp, Rasmus Rask, August Pott, a Grimm-testvérek, Wilhelm von Humboldt, August Schleicher stb.) dolgozták ki. Összehasonlító kutatásaikban – nagy mértékben támaszkodva a klasszikus nyelveken (szanszkrit, ógörög, latin, héber) fennmaradt dokumentumokra – a nyelvek fonológiai, morfológiai, grammatikai, lexikológiai azonosságait, vagy éppen a különbségek esetleges rendszerszerűségét keresték, remélve, hogy így empirikus eszközökkel találnak választ egybek mellett a nyelvkeletkezés kérdéseire.

A módszertan egyik meghatározó eleme volt az etimológia, ezen belül pedig a gyökelmélet. Eszerint a gyökök egy szócsaládnak akár egy magánhangzóból, de legfeljebb néhány magán- és mássalhangzó kombinációjából álló, tovább már nem bontható építőkövei. A gyökök maguk nem szavak, hanem alapkövek, amelyek rendszerszerű módosulások (hangváltozások), más gyökökkel való kombináció, reduplikáció stb. által egy egész szócsalád alapjává válhatnak (Levelt, i. m. 28., 29.).²⁵ Az ógrammatikusok abban bíztak, hogy ha kellően sok (klasszikus és modern) nyelvet vizsgálnak meg és hasonlítanak össze, akkor rekonstruálhatóvá válnak egy

²³ Dolgozatom általános történeti pszicholingvisztikai kontextualizálásakor Willem J. Levelt átfogó összefoglaló pszicholingvisztika-történetére támaszkodom. (Levelt, 2013).

²⁴ Herder művére Hollós is hivatkozik a nyelvelméleti töredékben (i. m. 79.).

²⁵ A „gyök” nyelvészeti terminus technikusknak más meghatározása is lehetséges: szótó, fiktív tő stb. Az általam használt, Levelt-féle definíció a diakrón szemléletmódot és a német Wurzeltheorie-értelmezést tükrözi.

nyelvcsalád „ősgyökei”, azok hangállománya, szerkezete, kombinációs lehetőségei, jelentése, s így megtudhatunk valamit a nyelv kialakulásáról.²⁶

A nyelvkeletkezés iránti érdeklődés általános vonatkozásain belül azért tartottam fontosnak részletesebben kitérni az ógrammatikusokra, mert, bár időben megelőzték forrásaim szerzőit – gyökelméletük láthatóan hatott rájuk, különösen Hans Sperberre, de – közvetetten, rajta és Carl Abelen keresztül – Freudra is.

2. Egy másik, nem csak a korszellemből következő, hanem az antik korig visszavezethető általános szempont a pszichoanalitikusok nyelvkeletkezési kérdések iránt mutatott fogékonyságában a phüszei-theszei-elmélet, amely a nyelvi jelek eredetének lehetőségein gondolkodik. A phüszei-elv szerint a nyelvi jelek a természetből vezethetők le, így a nyelvi jel és jelentése között hasonlóságon alapuló, természetes kapcsolat van. A nyelvnek ezek az elemei a motivált jelek (pl. a hangutánzó szavak, az érzelmkifejező indulatszavak). A theszei-elv ezzel szemben a nyelvi jel és a jelentés között megállapodást feltételez: egy nyelvi jelet megegyezés alapján kapcsolunk össze egy jelentéssel. Ezek a motiválatlan jelek, ilyen a nyelv elemeinek többsége (vö. Fónagy, 1978, 61.; Pléh, 2014a, 1034-1035.).

A természetesség (érzelmi meghatározottság) vs. megállapodás (értelmi meghatározottság) kettősségére már Herder kapcsán utaltam. A pszichoanalitikusok szemszögéből a kérdés két ok miatt hangsúlyozandó. Az egyik, hogy szorosan kapcsolódik az érzelmkifejezés őket kitüntetetten érdeklő képességéhez. A másik, hogy forrásaim az egyén nyelvi fejlődésének szervező erejeként tekintenek az érzelmi kifejezéstől az értelmi kifejezés felé haladásra. Mindkét szempont megjelenik valamennyi forrásban (vö. például fentebb, Bálint: östörös nyelve vs. felnőtt nyelv). Az érzelmi meghatározottságtól az értelmi felé haladás legkidolgozottabb leírását pszichoanalitikus fejlődéslelektani oldalról Spielrein Papa-mama-tanulmányában találjuk (Spielrein, 1922). Nyelvészeti szempontból pedig Fónagy Iván szinte teljes életműve a nyelv érzelmi és értelmi kifejezőképességének kutatása köré épül.

3. A gesztusnyelv-beszélt nyelv kialakulásának sorrendje ugyancsak általános érdeklődés a korszakban, sőt, már korábban is (vö. Pléh, i. m. 1035., 1036.; Faluvégi-Pléh, 2020, 303.).²⁷ A források szerzőinek gondolkodása a láthatóságból a hallhatóságba, a látható gesztusokból a hallhatókbá való fejlődésről ehhez szorosan kapcsolódik.

4. A pszichoanalitikusoknak a nyelvkeletkezés és nyelvi fejlődés kérdései iránti nyitottságát minden bizonnyal erősen támogatta az a körülmény is, hogy a 19. és 20. század fordulóján a gyermeknyelv kutatása a fejlődépszichológia alá tartozó területből önálló tudománnyá vált (Levelt, i. m. 93., 107.; Faluvégi, 2021, 66., 68-69.). Forrásaim közül Spielrein már-már gyermeknyelvkutatónak tekinthető (vö. különösen Spielrein, 1922, 1923a, 1923b, 1931), és

²⁶ Amint fentebb láhattuk, Fónagy Iván is lehetségesnek tartotta, hogy a nyelv archaikus vonásainak megismeréséből szerezzünk tudást a nyelv eredetéről (vö. Fónagy, 1997, 52., illetve jelen dolgozat 8-10.).

²⁷ A gesztusnyelv-beszélt nyelv fejlődésvonalának magyarázata ugyancsak ma is aktuális kérdés (vö. Pléh, 2014a, 1064., 1077-1079., valamint e dolgozat záró fejezete [116-123.]).

nyelvelméleti töredéke több pontján Hollós István is finom megfigyeléseket tesz erről a területről (pl. i. m. 91., 94-95.).

5. Amikor az előző fejezetben szöveggel kapcsolatban néhány általános megfigyelésről szóltam, kiemeltem, hogy a szerzők a nyelv mely területét vizsgálták. Ebből jól látszik, hogy azon szerzők számára (Freud, Ferenczi, Bálint és Sperber), akik a nyelv egy adott területére koncentráltak, a szókészlet és a jelentés volt fontos (Ferenczinél még a hangképzés is megjelenik). A magyarázat itt az lehet, hogy a nyelvkeletkezés és a nyelvi fejlődés ezeken a területeken különösen jól nyomon követhető. Forrásaim gondolkodásmódja ebben is koruk nyelvkeletkezés-kutatásának fővonalához illeszkedett, és ezt árnyalta pszichoanalitikus közelítéssel (vö. Levelt, i. m. 33.; Pléh, i. m. 1035., 1036.). További magyarázatként szolgálhat, hogy szerzőim egyik fő törekvése volt a szimbolizációs folyamatok jobb megértése, és ebben segítette őket a nyelvi működések megfigyelése. A szavak és a szójelentés elemzése alkalmas terület volt a szimbolizáció folyamatának tanulmányozásához is.

Speciális okok a pszichoanalitikusok nyelvkeletkezés és nyelvi fejlődés iránti érdeklődésében

1. A források szerzőinek szemléletmódja erősen biológiai meghatározottságú, és ennek lehetőségeit a nyelvészetben belül jól kihasználhatták a nyelv keletkezésének és az egyén nyelvi fejlődésének a kutatása kapcsán. A nyelvkeletkezés és a nyelvi fejlődés biológiai alapú magyarázata nem kizárólag a pszichoanalitikusok sajátja, kapcsolódnak ebben a korabeli fővonalhoz. Azért foglalkozom a kérdéssel mégis a speciális okok között, mert vannak ennek a biológiai közelítésnek kifejezetten a pszichoanalízishez kötődő sajátosságai.

A biológiai keret alapvető eleme a nyelvi fejlődést vizsgáló kutatók számára, függetlenül a pszichoanalitikus orientációtól vagy annak hiányától, a kort meghatározó darwini evolúciós és a haeckeli biogenetikai beágyazottság.

Darwin evolúcióelméletéből témám kapcsán az a lényeges kérdés, hogy lehet-e a nyelv keletkezéséhez is evolúciósan közelíteni, azaz érdemes-e kapcsolatot keresni az állatok (különösen a főemlősök) kifejezésformái és az emberi nyelv között, vagy milyen társas szerveződés segíthette elő a nyelv fejlődését (udvarlás, munkavégzés stb.) (vö. Levelt, i. m. 35-40.; Pléh, i. m. 1035-1036.).

Haeckel biogenetikai elmélete szerint az ontogenezis a filogenezis megismétlődése. Az elgondolást már maga Haeckel kiterjesztette a gyermek mentális fejlődésének magyarázatára, és innen már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy a gyermek nyelvi fejlődését is biogenetikai alapon tételjezzük: a gyermek nyelvi fejlődése (a nyelv ontogenezise) rekapitulálja az emberi nem nyelvi fejlődését (a nyelv filogenezise) (Sulloway, 1983/1987, 207-212., 245-282; Levelt, i. m. 36-40., 99.; Faluvégi, 2021, 65.).²⁸ A gyermeknyelv kutatás imént említett önálló

²⁸ A darwini és haeckeli elméletek valószínűleg leginkább August Schleichernek köszönhetően kerültek be a nyelvészeti gondolkodásba (vö. Levelt, i. h.).

tudománnyá válása és ez a biogenetikus elköteleződés erősítik egymást abban a törekvésben, hogy a gyermeknyelv megismerése felől kereshető válasz a nyelvkeletkezés kérdéseire.²⁹

A darwinista-haeckeliánus-elköteleződésen túl, forrásaim szerzői kapcsán meg kell említenünk még Lamarck hatását. A „szerzett tulajdonságok öröklődése”-nek tanítása minden bizonnyal szerepet játszott az első generációs pszichoanalitikusok elméletében az emlényomok örökölhetőségéről (vö. Sulloway, i. m. 279-280., 378-379. és különösen 435-437., a bűn és a félelem átvivődéséről; Hoffer, 2002, 33.; Hollós, i. m. 87.). Talán nem túlzott merészség ebből a nyelvkeletkezés és a nyelvi fejlődés tematikájára is következtetést levonni, amikor arra gondolunk, hogy Spielrein és Hollós a gyermek nyelvi fejlődése ösztönzőjeként kiemelt szerepet tulajdonítanak az anya (és a gondozó) tudattalanjának. Szerintük ugyanis az anya és/vagy a gondozó tudattalan emlékei élednek föl, amikor a gyermek kezdeti reflektorikus, biológiai hangreakcióit hallják, és épp ezek a tudattalan emlékek azok, amelyek táplálják az igényt egymás megértésére, a „jelentésadásra” (Spielrein, 1922, 348-349.; Hollós, i. m. 91., 94-95.).³⁰

Végül, még egy ok, amiért Haeckel és Lamarck hatását ki kell emelnünk. Sabina Spielrein életművét a legkorábbi, Bughölzli-időszaktól kíséri az a meggyőződés, hogy gondolkodási mechanizmusainkban folyamatosan egybe fonódnak a tudatos és a nem-tudatos³¹ elemek. A nem-tudatos komponens pedig nem csupán a saját (ontogenetikus) nem-tudatosunk, hanem – rajtunk keresztül – tartalmazza őseink (filogenetikus) nem-tudatos élményeit is (különösen Spielrein, 1911, 397., 1923b, 317., 319.; vö. Caropreso, 2021).

A források szerzői tehát a darwini és haeckeli elméletek elfogadásában a korabeli gondolkodást követték, s ezt színezték még Lamarck szemléletmódjával. Ennek bizonyítékai leginkább Spielrein és Hollós szövegeiből és ezek szakirodalmi hivatkozásaiból mutathatóak ki,³² ezért konkrét neveket és példákat az ő szövegeik elemzésekor említek.

A mainstream biologista kerethez azonban kifejezetten pszichoanalitikus szempontok is társulnak, a pszichoanalitikusok ugyanis a gyermek nyelvi fejlődését nem általában a mentális fejlődésével, hanem kifejezetten az énejlődésével kapcsolják össze. A fejlődést ösztönlélektani alapon, a csecsemő-anya-kapcsolaton belül magyarázzák.

Ezt a beállítódást tükrözi Fónagy Ivánnak a Hollós-féle nyelvelméleti töredékhez írott „Beszámoló”-ja, amelyre fentebb, Hollós nyelvdefiníciójának értelmezésekor hivatkoztam

²⁹ Ez a törekvés sem idegen napjaink kutatásaiban (vö. Pléh, 2014b, 96-97.).

³⁰ Olyan ez, mintha találkozna Lamarck és Haeckel. Élményeink emlékeként nyomot hagynak a tudattalanban, a tudattalan emlékek pedig újabb élmények hatására aktiválódnak (pl. az anya emlékei csecsemőjével való kapcsolatában), magyarázatot adva akár a generációkon való átívelésre is (vö. Hollós, i. m. 87..)

³¹ Szándékosan használom a nem-tudatos jelzőt. Spielrein ugyanis munkássága különböző szakaszaiban finom terminológiai distinkciókat tesz, és sajátosan értelmezi a tudattalan és a tudatalatti fogalmait, így hol tudattalan, hol tudatalatti, hol tudatelőtes gondolkodásról beszél. Ezek megkülönböztetése (vagy legalább is az erre tett kísérlet) az 1910-es évek második felétől Spielrein közelítésmódjának lényeges eleme, így külön lesz róla szó a Spielrein-fejezetben.

³² Ezt is tekinthetjük természetesnek, hiszen, ahogy már érintettük, a nyelvészeti gondolkodásban szerzőim közül ők törekedtek leginkább rendszeralkotásra és az ehhez szükséges elméleti keret kidolgozására.

(Fónagy, 2002, 74.). Hollós művében azután maga mondja el, hogyan is kapcsolódik össze a gyermek nyelvi fejlődésében ösztönléktan, énfajlás és csecsemő-anya-viszony. Szemléltetésül hosszan idézi Spielrein Papa-mama-tanulmányának néhány ide vágó gondolatát (Hollós, i. m. 82.).

Az idézet lényege, hogy az *m* hang képzése az éhségérzethez, azaz biológiai mozzanathoz, létfenntartási ösztönhöz kapcsolódik. A csecsemő arra vágyik, hogy csillapítsák éhségérzetét, és azt reméli, hogy vágya anyja távollétében, az *m* hang folyamatos ismétlésével is teljesülhet. Ám meg kell tapasztalnia, hogy a hang ismételtetése nem helyettesíti a tápláló anyát. E csalódás nyomán ugyanakkor a csecsemő meghatározó lépést tesz énfajlásában: kezdi megélni az én és a külvilág elkülönülését (vö. Spielrein, i. m. 358-359.).

Spielrein gondolatainak összegzésével Hollós saját munkája célkitűzését így fogalmazza meg: „[...] az első értelmes hang, a MÖ, biológiai eredetű. *Spielrein* e munkája [a Papa-mama-tanulmány – F. K.] megteremtette számomra az alapot a bio-lingvisztikus gondolat továbbgondolásához,³³ ahhoz, hogy meg tudjam magyarázni további értelmes hangok biológiai keletkezését” (Hollós, i. h., kiemelés az eredetiben – F. K.).

2. Amikor forrásaim szerzőinek a nyelvkeletkezés és nyelvi fejlődés iránti érdeklődésében a „legpszichoanalitikusabb” okot keressük, nem feledhetjük el, hogy az első generációs pszichoanalitikusok számára különös jelentőséggel bírt az álmokban, a mítoszokban, a mesékben megjelenő archaikus gondolkodási mechanizmusok tanulmányozása. Kifejezetten pszichoanalitikus újítás, hogy ezeket az archaikus formákat igyekeztek megtalálni egyes pszichiátriai betegségben szenvedő páciensek szimbólumalkotásában is (vö. forrásaim közül Spielrein doktori disszertációja egy skizofréniában [dementia praecox] szenvedő nőbetegéről, Spielrein, 1911).³⁴ Az archaikus gondolkodási formák, illetve lenyomataik a szimbólumképzésben, valamint a nyelv kialakulása a Freud által „*Grundsprache*”-nak nevezett közös alapelemen keresztül kapcsolódhattak össze.

Freud úgy gondolkodott, hogy a szimbólumok keletkezését és az emberi nyelvet ugyanaz a szervező erő mozgatja, és ezt a szervező erőt illetve alapbeszéd vagy ősnyelv (*Grundsprache*) megjelöléssel (Arrivé, 1992, 103., 107., 108.). A „*Grundsprache*” műszó tudtommal két esetben fordul elő Freudnál: a Schreber-esetben először (Freud, 1911/1999, 18.): itt a fordító, Paneth Gábor „alapbeszéd”-ként adta vissza. A másik előfordulás a Bevezetés a pszichoanalízisbe X. előadása (Freud, 1916/1917/1986, 138.): itt Hermann Imre az „ősnyelv” szót választotta. A Schreber-esetben Freud „Isten által is használt beszéd”-ként írja le ezt az alapbeszédet (Freud, 1911/1999, 19.). Ennél több fogódzót nyújt az értelmezéshez a X. előadás:

³³ Hollós azért beszél a „bio-lingvisztikus gondolat továbbgondolásá”-ról, mert műve bevezetőjében számba veszi a nyelvkeletkezés és nyelvi fejlődés biológista magyarázatának nem-pszichoanalitikus előzményeit (i. m. 79-82.).

³⁴ Az általam ismert források dementia praecox (skizofréniában) (Spielrein, 1911, 329.), a dementia praecox paranoid formája (Spielrein, i. m., 332.), paranoia, dementia paranoides (Freud, 1911/1999, 9.) névvel illetik azokat a kórképeket, amelyekben az archaikus folyamatok tetten érhetőek. Ilyenek még a neurotikus állapotok is (vö. Spielrein, i. m. 396-397., és különösen Freud, 1916/1917/1986, 138.). A nozológiai tisztázás túlfeszíténé dolgozatom kereteit, így a megnevezésekhez csak annyit fűzök hozzá, hogy ezek a korabeli osztályozást, leginkább Bleuler (vö. Tringer, 2001, 317.), a neurózis kapcsán pedig Freud hatását tükrözik.

itt Freud az ősnyelvet a jelképes (szimbolikus) gondolkodásmódot létre hozó archaikus formák összességéként, tudattalan nyelvként határozta meg (Freud, 1916/1917/1986, különösen 124., 136-138.). Ha tehát az álmokban, mítoszokban, mesékben, egyes pszichiátriai patológiákban, ezek szimbolikájában, valamint a nyelv keletkezésében egyaránt az alapbeszéd/ősnyelv, azaz az archaikus gondolkodási folyamatok érhetőek tetten, akkor ezek elemzései kölcsönösen támogathatják egymást.³⁵

A meghatározásból lényeges még kiemelni a tudattalan jelzőt. A pszichoanalitikusok minden féle fejlődés (énfejlődés, értelmi fejlődés, nyelvi fejlődés stb.) vezérelveként tekintettek a tudattalan felől a tudatos irányába való mozgásra. Ennek megfelelően a biologizmusuk kapcsán már kiemelt, az ösztönléktanra, énéjlődésre és a csecsemő-anyka-kapcsolatra irányuló vizsgálatok középpontjába is a tudattalan mozzanatok feltárása került.

A gondolatmenetet tömören összefoglalva azt mondhatjuk tehát, hogy a pszichoanalitikusok számára azért volt érdekes a nyelv keletkezésének és a nyelvi fejlődésnek a vizsgálata, mert az archaikus gondolkodási mechanizmusok révén párhuzamba tudták állítani a pszichoanalitikus tapasztalatból és a nyelv működéséből szerzett megfigyeléseket. Közelítésmódjuk keretét az ösztönléktan, az énéjlődés, a csecsemő-anyka-kapcsolat elemzése adja, az archaikus gondolkodási formák, a tudattalan folyamatok feltárásával.

Miután elméleti közelítéssel összefoglaltam, mit jelentett forrásaim szerzőinek a nyelv mint a nyelvészeti kutatások tárgya, illetve, hogy mi és miért volt vonzó terület számukra a nyelvészetben belül, a szerzők és a hozzájuk tartozó szövegek egyenkénti elemzésére térve bemutatom, hogyan jelentek meg ezek az általános megfontolások az egyes szerzőknél. A források elemzéséből pedig – reményeim szerint – kirajzolódik majd egy olyan koherens alap, amelyre építve beszélhetünk kifejezetten pszichoanalitikus nyelvészeti gondolkodásról.

³⁵ Bár más megfogalmazással él, de meglehetősen hasonló gondolatmenetet fejt ki Spielrein az időszemlélet kialakulásáról szóló dolgozatában (Spielrein, 1923a). Jelen összefüggésben mondanivalójából az a kiemelendő, hogy a nyelv túlnyomórészt a tudatelőtesben képződik, és ezért lehet a nyelvészeti kutatások eredményeire támaszkodni a tudattalan/tudatelőtes gondolkodási mechanizmusok feltárásakor (Spielrein, i. m., 307., 309.).

A nyelv egy-egy területére koncentráló szerzők és szövegek bemutatása: Sigmund Freud

A következőkben forrásaim egyenkénti elemzésével mutatom be, miként jelennek meg forrásaim nyelvészeti gondolkodásának az első és a második fejezetben számba vett sajátosságai az egyes művekben, illetve, hogy mi az adott forrás mondanivalójának egyedisége.

A kutatás háttérét bemutató fejezetben röviden áttekintettem, mit mondhatunk első tájékozódás után, általánosságban az összegyűlt 13 szövegről (vö. 8-17., különösen 13-15., 16-17.). Ekkor két csoportba soroltam a szerzőket és a forrásokat. Az egyik csoportba kerültek azok (és ilyen szerzőim többsége: Freud, Ferenczi, Bálint, Sperber), akik nyelvészeti megfigyeléseikben a nyelv egy-egy területére koncentráltak; a másik csoportba pedig az a két szerző: Spielrein és Hollós tartozik, akik a nyelv rendszeréről kívántak pszichoanalitikus értelmezést adni.

Az elemzésekben először az egy-egy területet megfigyelő szerzők műveivel foglalkozom, a szerzők és (akínél több mű van) a művek kronológiája szerint. Ettől csak akkor térek el, ha ez erősen indokolt: például, ha több mű valamilyen szempontból összefügg egymással. Majd a rendszerszintű leírást megkísérelő két szerző műveinek bemutatása következik (ugyancsak a szerző és a művek kronológiája alapján).

Sigmund Freud

Szövegelemzés: Sigmund Freud: „Über den Gegensinn der Urworte”. Referat über die gleichnamige Broschüre von Karl Abel, 1884. („Az összavak ellentett értelme”. Referátum Karl Abel 1884-ben megjelent, azonos című munkájáról.³⁶) (Freud, 1910)³⁷

A tanulmány 1910-ben jelent meg, a *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen* közölte (1910, II, Erste Hälfte: 179-185.). Az elemzéshez ezt a szöveget használom, a szöveghelyekre való hivatkozás alapja is minden esetben ez a megjelenés. A dolgozat nyelve német, magyarra még nem fordították le, így az idézetek – a magyar címet kivéve (l. lentebb) - saját fordításaim.

Freud dolgozatában Carl³⁸ Abel „Über den Gegensinn der Urworte” (Az összavak ellentett értelme) (Abel, 1884) című tanulmányát referálja, amelynek címe megegyezik a Freud-szövegével. Abel összehasonlító nyelvészeti tematikájú műve 1884-ben, Lipcsében jelent meg: egyiptomi, indoeurópai és arab példákkal szemlélteti, hogy a nyelvek archaikus állapotukban ugyanazzal a szóval jelöltek egy cselekvést, fogalmat vagy tulajdonságot, illetve ezek

³⁶ A német eredeti címben a „Broschüre” szó arra utalhat, hogy Abel műve 1884-ben különnyomat formájában jelent meg (Freud, 1910, 179.).

³⁷ A tanulmány kevésbé részletes bemutatását l. egy 2013-ban megjelent dolgozatomban (Faluvégi, 2013).

³⁸ A C betűs írásmód Abel eredeti műve borítólapján szerepel, másutt, így Freudnál is, Karl az írásváltozat.

ellentettjét. Ilyenek például a latin *altus*, amelynek 'mély' és 'magas' egyaránt lehet a jelentése, az ugyancsak latin *sacer*, amely 'áldott'/'szent' és 'átkozott' jelentésben is használatos, vagy a német *der Boden*, amelynek 'alap', 'padlózat' és 'padlás', 'mennyezet' jelentése is van (Freud, 1910, 183.; a példákat Freud idézi, Abel szószerzőjéből válogatva).³⁹

Amint többször szóba került már, Freud számára a nyelvtudomány azért volt fontos, hogy a pszichoanalitikus munka során tett megfigyeléseit, a megfigyelésekből levont következtetéseket a nyelvészet tapasztalataival támogathassa meg. Abel munkája különösen alkalmas lehetőséget kínált számára, hogy az álommunka törvényszerűségeivel, álomgondolat és álomtartalom egymáshoz való viszonyával kapcsolatos gondolatait összevesse a nyelvészetből származó szemléletmóddal (Freud, i. m. 179., 184.).

Az Álomfejtésben álomgondolat és álomtartalom kapcsolatának mibenlétét a fordítás tevékenységével szemlélteti: „Az álomgondolat és az álomtartalom úgy áll előttünk, mint egyazon tartalom két ábrázolása két különböző nyelven; jobban mondva: mintha az álomtartalom az álomgondolatok lefordítása volna” (Freud, 1900/1985, 199.). A „fordítás” eszközei között – a sűrítés, eltolás, a logikai viszonyok kifejezhetősége mellett – kitüntetett figyelemmel fordul az ellentétekkel való ábrázolás felé. Ebben a törekvésében kapott nyelvészeti megerősítést Abel tanulmányától, amelyre már ekkor, az Álomfejtés megírásakor, tehát az önálló referátum elkészültét tíz évvel megelőzően, hivatkozott (i. m. 227.).⁴⁰ Az Abel által leírtak azonban olyan mélyen foglalkoztathatták Freudot, hogy nem csak a referátum előtt, hanem utána is visszatért hozzájuk: utal rájuk a Totem és tabu egyik jegyzetében (Freud, 1912/1913/2011, 168.), és részletesebben beszél róluk a Bevezetés a pszichoanalízisbe XI. és XV. előadásában (Freud, 1916/1917/1986, 147-148, 189-190.).⁴¹

Az 1910-ben megírt referátum tehát az álommunkában és a nyelvben lévő hasonlóságok megmutatása iránti célkitűzésnek a legrészletesebb leírása és magyarázata. Freud annyira próbált hű maradni Abel szellemiségéhez, hogy az írás jelentős részét az Abel gondolatait tolmácsoló, szó szerinti idézetek teszik ki (Freud, 1910, 179.), amelyekhez Freud rövid kommentárt fűz.

³⁹ Freud helyütt szándékosan nem óegyiptomi vagy arab, hanem indoeurópai példákat említ, hogy a nyelvészetben kevésbé jártas olvasóknak is szemléltetni tudja az Abel-dolgozatban és a saját referátumában tárgyalt jelenséget. A három példa kapcsán megemlítendő, hogy a magyarban is az *áld* és az *átkoz* azonos töre vezethetők vissza (vö. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 1. kötet [a továbbiakban TESZ], 130., 194.). Ugyanez a helyzet (itt a szóalakon is jól látszik) a *padló* és a *padlás* viszonylatában (vö. TESZ, 3. kötet, 56.). A *magas* és *mély* nem azonos eredetűek, azonban a mély olykor jelenthet magast: pl. *mély értelmű megjegyzés* (vö. TESZ, 2. kötet, 813., 886-887.).

⁴⁰ Ebből a lábjegyzetből hivatkozással vettem át „Az összavak ellentett értelme” címet, amely valószínűleg Hollós Istvántól, az Álomfejtés fordítójától származik. Dolgozatomban a Freud-referátum kapcsán mindenütt ezt a magyar címet használom.

⁴¹ Az ellentétekkel való ábrázolás gondolatkörének sajátos „tovább élése” található meg forrásaim közül Sabina Spielreinnak az időszemlélet és az időfogalom kialakulásáról írott, 1923-as tanulmányában, amelyben Spielrein az ellentétek érzékelésének képességét összefüggésbe hozza a gyermek időfogalmának fejlődésével (Spielrein, 1923a, különösen 312-313.). Freud és rajta keresztül Abel műve, valamint az ellentétekkel való ábrázolás napjainkban is izgalmas, ezt szemlélteti például John Lovedaynak a művészet és az irodalomelmélet felől közelítő értelmezése (Loveday, 2016).

Abel a pszichoanalitikusok nyelvkeletkezés iránti érdeklődése kapcsán bemutatott ógrammatikus, összehasonlító-történeti nyelvtudományi hagyomány képviselője, és módszertanát tekintve deklarálta, illetve bőséges szószeretéből láthatóan is a gyökelmélet követője (Abel, 1884, 24., 26., 27., 29., 32. stb., illetve, a gyökelméletről vö. jelen dolgozat 25-26.). Amint fentebb utaltam rá, jelen dolgozata elméleti alapvetésben és téziseit szemléltető, egyiptomi, indoeurópai és arab példákat felvonultató szószeretben⁴² igyekszik bizonyítani, hogy ugyanannak a szónak a használata egy cselekvésre, fogalomra vagy tulajdonságra, valamint ennek ellentettjére a nyelvek legősibb tulajdonságai közé tartozik.

Szakértelem híján, és mert mondandóm szempontjából nem is ez a releváns, nem elemzem részletesen Abel dolgozatát, és nem térek ki módszerének és példáinak értékelésére sem (ehhez vö. Arrivé, 1992, 113-116.).⁴³ Ehelyett gondolatmenetének lényegét Freud referátumát követve vázoló föl, és – ehhez kapcsolódóan - rámutatok olyan megállapításokra, amelyek nem tartoznak szűken az ellentétekkel való ábrázolás kérdésköréhez, ám érintik a nyelvkeletkezés és -fejlődés egyéb körülményeit.

Abel kiinduló állítása, hogy az óegyiptomi nyelvben számos példa van a homonímiának (szavak azonos alakúságának) arra a formájára, amikor ugyanaz a hangalak használatos egy adott fogalomra, tulajdonságra vagy cselekvésre, illetve ennek ellentettjére (i. m. 4., illetve idézi Freud, i. m. 180.). Ennél még sajátosabb mechanizmus az, amikor két, ellentétes jelentésű szó egymással összetett szót alkot, úgy, hogy az összetett szó csak a jelentés egyik pólusát fejezi ki. Az óegyiptominak ezt az eljárás módját szemléltető Abel németül hoz létre példákat: *altjung*, ahol az öreg (alt) és fiatal (jung) összetétele 'fiatal'-t jelent, vagy az *ausseninnen*, amelyben a 'kívül' és 'belül' jelentésű tagok összetétele csak a belviszonyt jelöli (i. m. 11.; Freud, i. m. 181.).⁴⁴

Abel úgy véli, a két jelenségnek azonos gyökerű, egyszerű magyarázata van. A bennünket körülvevő világ elemeit egymáshoz való viszonyulásukban értelmezzük: „a Földön minden relatív és csak annyiban bír független létezéssel, amennyiben máshoz viszonyítjuk és mástól megkülönböztetjük. [...] Minthogy ezáltal valamennyi fogalom ellentéte ikerpárjaként fogható föl, hogyan lehetne másként elgondolni és kifejezést adni neki, ha nem ehhez az ellentétéhez való viszonyítás révén?” (i. m. 14.; Freud, i. m. 181.).⁴⁵ A fogalmi és az ezt leképező nyelvi

⁴² Az elmélet és az ezt alátámasztani hivatott példatár arányosan osztja ketté a tanulmányt: mindkettő kb. 35-35 oldal terjedelmű.

⁴³ Arrivé a dolgozat számos támadható pontjára hívja föl a figyelmet: ilyen többek között, hogy Abel nem választja el következetesen az írásbeliséget (hieroglifák rendszerét) a beszélt nyelvtől, és kiemeli Abel számos etimológiai érvelésének tarthatatlanságát (i. h.).

⁴⁴ Abel művének egyéb szöveghelye alapján arra is gondolhatunk, hogy ezek a különös összetételek még differenciálatlan jelentéstartalmúak is lehetnek, azaz a jelentések egymást nem zárják ki, hanem összefoglalóan, általában utalnak az életkorra, a helyviszonyra stb. (vö. i. m. 10., 25.).

⁴⁵ Bár ebben az esetben az érvelésnek teljesen más az elméleti háttere, mégis érdemes utalni rá, hogy a strukturalista nyelvészet (első sorban genfi és prágai iskolájának) egyik alapvetése, hogy a nyelvi rendszer elemei egymáshoz való viszonyukban definiálhatóak. (vö. Saussure fölfogása, vagy Trubetzkoy és Jakobson oppozíciós fonológiája). A nyelvészeti strukturalizmusról, különösen Jakobsonról, bővebben beszélek majd dogozatom Spielreifejezetében: 60-82., különösen 81-82.).

fejlődés során az emberi elme megtanulja a fogalom két oldalát elkülöníteni, és megalkotja a hozzájuk tartozó önálló hangsort (i. m. 24-25.; Freud, i. m. 182.).

Az abeli koncepció összekapcsolható Freud elképzelésével a „*Grundsprache*”-ról (alapbeszéd/ősnyelv), amely – amint szó volt róla -, nem más, mint jelképes (szimbolikus) gondolkodásmódot létre hozó archaikus formák összessége, tudattalan nyelv. Ilyen egyebek között az álmok „nyelve” (vö. jelen dolgozat 29-30.).

Abel leírása alapján a nyelv eredeti állapotában ugyancsak egy ilyen alapbeszéd/ősnyelv: más törvényszerűségek (archaikus gondolkodási formák) által meghatározott (ám koránt sem zavaros, értelem nélkül való) fogalmi és nyelvi szerveződés, amelyben a szavak két-/többszörös jelentése az ellentétekkel való ábrázolás eszköze.

Az álom „nyelve” és a nyelv ősi állapota tehát egyaránt tekinthető az alapbeszéd/ősnyelv egy-egy formájának, így az egyikből nyert tapasztalatok támogathatják a másik területről származó megfigyeléseket. Freud épp ilyen külső igazolást keresett, ezért vehette elő többször Abel tanulmányát.

A nyelv keletkezését és fejlődését, ezen belül pedig a szavak és a szójelentés történetét vizsgáló munkában Abel, illetve őt követve Freud, érint még néhány mozzanatot, amely a pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásában lényeges elem.

1. Fölvetődik a kérdés, miként lehetett eldönteni, hogy az adott, még differenciálatlan jelentésű szót éppen melyik jelentésében kell értelmeznünk. A jelentések megkülönböztetésében Abel a beszédet kísérő gesztusok szerepét emeli ki (i. m. 18-19.; Freud, i. m. 182.).

2. A kérdésfeltevéshez vezető megállapítás is beszédes: a nyelv egyik funkciója a gondolatok megfogalmazása, de ennél még fontosabb szerepe, hogy a gondolatok embertársainkkal való, félreérthetetlen értelmű közlését lehetővé tegye (i. m. 17.; Freud, i. h.). A nyelvi funkciók és a gesztusok tehát egymással összekapcsolva kapnak hangsúlyt.

3. A gondolkodás és a közlés kapcsán figyelemre méltó, hogy – ha nem is középpontba állítva, de a munka (munkák) egészében nyomon követhetően – jelen van gondolkodás és nyelv viszonyának problematikája.

Freud számára – érthető okokból – kevésbé lényeges, ám a nyelvész Abel számára fontos a szavak alakjának és jelentésének elkülönülése, a nyelv szókincsének kialakulása (vö. különösen i. m. 18-25.).⁴⁶ Amint fentebb említettem, Abel ezirányú érvelésének módszertanában a korban meghatározó gyökelmélet képviselője.

Ahogy a cím is mutatja, ennek az Abel-tanulmánynak az ellentétekkel való ábrázolás áll a középpontjában, Freud azonban referátumában megemlíti Abelnak egy másik írását is, amelynek címe: „Über den Ursprung der Sprache” (A nyelv eredetéről) (Abel, 1885; Freud, i.

⁴⁶ Ezzel összefüggésben, bár a dolgozatban kifejezetten nem fogalmazódik meg, de a háttérben ott van a szavak keletkezésének kérdése is: mi tesz egy hangsort szóvá?

m. 183.).⁴⁷ A cikkre való utalást azzal indokolja, hogy ebben Abel más archaikus gondolkodási formákat is vizsgál (i. h.). Ilyen, az álomban és a nyelv ősi állapotában is tetten érhető archaikus forma a felcserélés (Abel, i. m. 298-299., 308-309.; Freud, 1900/1985, 232-233., 1910, 183-184.).

A szavak ellentett jelentése is tekinthető felcserélésnek, a jelentések felcserélésének, ám Abel, s az ő nyomán Freud a felcserélés kapcsán fonetikai felcserélésről, azaz egy adott hangsor beszédhangjainak szabad variálásáról is beszél. Szemléltetésül olyan példák szerepelnek, mint a német *Topf* és az angol *pot* ('edény'), német *Berg* 'hegy', *Grube* 'bánya' stb. (Abel, i. m. 308.; Freud, 1910, 184.).

Az ellentett jelentéshez fűzött abeli gondolatmenetet Freud nem kommentálja, a felcserélés magyarázatával szemben azonban óvatosságra int (i. h.). Fölhívja a figyelmet arra, hogy a felcserélés nem csak az álomban (vagy a hisztériában, vö. Freud, 1900/1985, 233.) gyakori ábrázoló eszköz (az álomban, hisztériában természetesen nem a hangok, hanem pl. az események időbeli sorrendje cserélődik föl), hanem a gyermek is szívesen „játszik” a hangok kombinációival, hoz létre különböző hangegyütteseket. Ezért Freud úgy gondolja, annak, hogy a felcserélés az ősi gondolkodási formákat mutató megnyilvánulásokban, a nyelv ősi állapotában, de a gyermek fonetikai játszadozásaiban is jelen van, valamilyen átfogóbb magyarázatának kell lennie (Freud, 1910, 184.).

Bár Freud megjegyzését a gyermek fonetikai játszadozásairól és az átfogóbb magyarázat mibenlétéről a továbbiakban nem bontja ki, óvatosságra intő viszonyulása a fonetikai felcseréléshez, valamint a gyermek hangokkal való játszadozásának mint párhuzamos jelenségnek az említése mégsem hagyható figyelmen kívül a pszichoanalitikusok nyelvkeletkezésről és nyelvi fejlődésről való gondolkodása kapcsán.

Amint már volt róla szó, a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben a gyermek mentális és nyelvi fejlődését (nem csak a pszichoanalitikusok) biogenetikai alapon magyarázták, azaz a gyermek nyelvi fejlődése (a nyelv ontogenezise) az emberi nem nyelvi fejlődésének (a nyelv filogenezisének) a gyorsított megisméltése. Ha pedig ez így van, akkor a gyermek nyelvi fejlődéséből következtetni lehet a nyelv keletkezésére is (ennek kapcsán vö. a pszichoanalitikusok nyelvkeletkezés és nyelvi fejlődés iránti érdeklődésének speciális okairól a jelen dolgozatban mondottakkal: 27-29.).

A dolgozatomban elemzendő források szerzői mindannyian a biogenetika elkötelezett hívei voltak, és Spielrein, valamint Hollós nyelvkeletkezés-elméletét is ez az elv határozta meg. Egyidejűleg, mindnyájan keresték a párhuzamot a nyelv alapjai és az archaikus gondolkodási formák között. Kifejezett pszichoanalitikus színezet, hogy ezeket az archaikus formákat az álmokban, az elvétésekben és a pszichiátriai patológiákban is megtalálhatónak vélték. Az álmodást, a patológiákat, az elvétések háttérében álló lelki okokat regresszióként, egy korábbi

⁴⁷ Abelnek 1885-ben tanulmánygyűjteménye jelent meg („Sprachwissenschaftliche Abhandlungen” [Nyelvtudományi tanulmányok]). Ebben található ez a dolgozat, amelyet a kötetben mindjárt az Über den Gegensinn der Urworte követ. Tartalmában és következtetéseiben a két írás erősen támaszkodik egymásra.

egyensúlyi állapothoz való visszatérésként értelmezték, amelynek fő ismérvei a vizuális gondolkodás elsődlegessége a fogalmi/nyelvi gondolkodással szemben, valamint az örömelev primátusa.

A biogenetika és az archaikus gondolkodási formák iránti érdeklődés találkozási pontja a gyermek gondolkodásának tanulmányozása. A szerzők közül Spielreinnak volt ez kitüntetett kutatási területe.

Bár az archaikus gondolkodási formákat a gyermekléttel más forrásom is (Ferenczi, Hollós) összekapcsolja, kiemelendő, hogy a gyermeklét regresszióként való fölfogásában nincs összhang a szerzők között. Ferenczi Valóságérzék-tanulmányában a gyermeklét állapotát, a gyermek gondolkodási mechanizmusait regresszióknak tekinti (Ferenczi, 1913/1913/2000, 97.). Ezzel szemben Spielrein – noha a gyermeknél, illetve a pszichiátriai vagy nyelvi patológiákban (afázia) megfigyelhető gondolkodási mechanizmusokat nem egyszer párhuzamosan vizsgálja (vö. különösen Spielrein, 1911, 1922, 1923b) – a gyermeki gondolkodást nem a regresszió egyik terepének, hanem önálló, sajátos törvényszerűségeknek engedelmessé formának tartja, amelyben az ősi gondolkodási formákhoz hasonló folyamatok, így például erőteljes szimbolizáció, figyelhetőek meg.⁴⁸ Nyelvészeti problémaérzékenységének köszönhetően pedig, a gyermek nyelvi fejlődését vizsgálva, részletesen foglalkozik a hangokkal való játszadozás jelenségével (Spielrein, 1922, 352-353.; Faluvégi, 2021, 64-65.).

Freud fentiekben elemzett referátumában azt állítja, hogy véletlenül bukkant Abel művére (i. m. 179.). Akár a véletlen, akár kitartó kutató munkája segítette, azt bizonyossággal mondhatjuk, hogy Abel munkáját eredményesen használhatta alapvető célkitűzésében: pszichoanalitikus munkája eredményeinek nyelvészet felől érkező megerősítésében.

Az is igazolható, hogy Abel dolgozatának, bár feltételezhetően Freudon keresztül, ám napjainkig hatása van (vö. Loveday említett tanulmánya a 41. lábjegyzetben).

Ugyanakkor, bár nem rendelkezem megfelelő szakértelemmel, mégis úgy gondolom, a már idézett Arrivé-nak igaza van, amikor a nyelvtudományi dolgozatnak épp nyelvészeti hiányosságaira mutat rá (i. m. 113-116., vö. 43. lábjegyzet).

Mindezeket elgondolkodva, az elemzőben fölvetődik a kérdés: hogyan lehet a három tény közötti ellentmondást föloldani, azaz, sarkosan fogalmazva: hogyan lesz egy a saját tudományterületén nem jó dolgozatnak komoly karrierje?

A magyarázat abban kereshető, hogy Freud csak az alapkoncepciót, az ellentétekkel való kifejezés nyelvben való működését használta saját pszichoanalitikus megfigyeléseinek

⁴⁸ Spielrein elemzéseit a gyermeki gondolkodásról mindvégig a pszichoanalitikus elköteleződés határozta meg, és az 1920-as években a Piaget-val való együttműködés árnyaltabbá tette. Részletesebben l. majd a Spielrein-fejezetben (60-82.).

igazolásához, így nem volt számára szükséges, hogy az adatok nyelvészeti korrektségéről meggyőződjenek.⁴⁹

Egy másik lehetséges ok, hogy a dolgozat az alapgondolaton túlmutatóan olyan komplexebb jelenségekre is utal, amelyek vitathatatlanul lényegesek és helytállóak a nyelv keletkezésének és fejlődésének vizsgálatában (ahogyan ezeket elemzésemben ki is emeltem: gesztusok, a nyelv funkciója stb.).

Végül, az Abel-tanulmány tovább élésében annak is szerepe lehet, hogy az óegyiptomi nyelv és a hieroglifák állnak középpontjában. Az írás, az íráshoz használt rendszerek mélyen foglalkoztatták Freudot, a nyelv számára sokkal inkább az írásjelekkel való megjelenítés és a jelek „meg-/felfejtése” volt, semmint a beszélt nyelv.⁵⁰

Mindezek a körülmények (és ha hihetünk Freudnak, a véletlen, hogy kezébe került a mű), segíthették a nyelvész Abelt, hogy neve és műve, ha nem is a nyelvészetben, de a pszichoanalízisen keresztül fennmaradhasson.

Freud és az Abel-mű kapcsolatára, valamint Freud nyelvészeti érdeklődésére visszatérek még a Hans Sperber-forrás elemzésekor.

⁴⁹ Arrivé írásából arra következtethetünk, hogy maga Freud is többé-kevésbé tisztában volt a példák és a magyarázatok helyességének megkérdőjelezhetőségével (i. h.).

⁵⁰ Freud és az írás, az íráshoz használt jelrendszerek viszonyát is tárgyalja Orbán Jolán „Freud különböző olvasatai: Lacan és Derrida” című tanulmánya (Orbán, 1997). Innen, ha közvetetten is, elképzelést kaphatunk az Abel-dolgozat továbbélésének mélyebb összefüggéseire.

A nyelv egy-egy területére koncentráló szerzők és szövegeik bemutatása: Ferenczi Sándor

Ferenczi Sándor gondolkodása nyelvészeti vonatkozásainak bemutatásához három művére támaszkodom. Disszertációm tematikáját figyelembe véve, első sorban a tanulmányok nyelvészethez köthető megállapításait emelem ki, és pszichoanalitikus értékeikre csak a szükséges mértékben térek ki.

Ferenczi művei között keresve két olyan tanulmányt találtam, amelyek kifejezetten nyelvészeti tematikát dolgoznak föl. Az egyik az „Über obszöne Worte. Beitrag zur Psychologie der Latenzzeit”/„A trágár szavakról. Adalék a szexualitás lappangási korszakának lélektanához” (Ferenczi, 1911/1912/2000), illetve a „Psychogene Anomalien der Stimmlage”/„A hangképzés pszichogén rendellenességei” (Ferenczi, 1915/1919/2000).⁵¹

A szorosan nyelvészeti tematikára való szűkítés elvének ellentmond, hogy forrásaim közé bekerült az „Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes”/„A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük (a továbbiakban röviden Valóságérzék-tanulmány, Ferenczi, 1913/1913/2000). Ennek az a magyarázata, hogy a tanulmány néhány bekezdésében olyan megállapításokat tesz a nyelvről, amelyek nem maradhatnak figyelmen kívül az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásának bemutatásakor.

A szövegelemzések után, néhány gondolat erejéig, szót ejtek Ferenczi „Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind. Die Sprache der Zärtlichkeit und der Leidenschaft”/„Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve” című munkájáról (a továbbiakban röviden Nyelvzavar-tanulmány, Ferenczi, 1933/1971).

Amint a dolgozat forrásainak listájához kapcsolódóan (vö. jelen dolgozat 13-15., 8. számú lábjegyzet) a Ferenczi-művek esetében utaltam rá, a hivatkozások filológiaiag kissé körülményesek. A hivatkozások alapjául a Ferenczi-bibliográfia⁵² szolgált (Kovács-Takács [összeáll.], 2000, folyamatosan bővítve), és minden íráshoz három évszámot rendeltem. Az első évszám az első megjelenésé (ez a három szövegnél mindig a német nyelvű), a második évszám az első magyar nyelvű publikálásé. A harmadik évszám (mindhárom szövegnél 2000) pedig a legutóbbi, gyűjteményes kötetben való megjelenésre vonatkozik, és ennek a kiadásnak az oldalszámait szerepelnek a konkrét szöveghelyekre való hivatkozáskor is. Azért döntöttem e mellett a hivatkozási mód mellett, mert Ferenczinél a kétféle nyelven meglévő szövegváltozat sokszor (a három elemzendő forrás esetében soha) nem fordítás, hanem Ferenczi eredetileg is két nyelven írta meg a dolgozatot. Az első két évszám tehát két eredeti Ferenczi-szövegre

⁵¹ Ferenczi számos más művében is tárgyal vagy érint a nyelvészethez (is) köthető kérdéseket, vö. pl. „Zur Ontogenese der Symbole”/„A szimbólumok ontogenezise” (Ferenczi, 1913/1914/2000), „Analyse von Gleichnissen”/„Hasonlatok analízise” (Ferenczi 1915/1916/2000), és a Klinikai napló (Ferenczi, 1932/1996) is érzékeny nyelvi megfigyeléseket tartalmaz. Dolgozatom forrásai között azonban csak a nyelvészethez szorosan kapcsolódó írások szerepelnek.

⁵² <http://imago.mtapi.hu/bibliogr/bindex.html#1>. Letöltve: 2023. március 20.

vonatkozik. A 2000-ben megjelent gyűjtemény pedig jelenleg⁵³ a magyar nyelvű szöveghez való legkényelmesebb hozzáférést biztosítja az olvasó számára.

Ugyancsak filológiai kérdés, hogy amikor Ferenczi két nyelven írt meg egy tanulmányt, össze kell vetni egymással a két változatot, ugyanis nem biztos, hogy ezek tartalmilag teljesen megegyeznek. Anélkül, hogy az eltérések okainak tisztázásába belemennék, lehetséges magyarázatként kettőt emelek ki. Ha hosszabb időintervallum van a két nyelven való megírás között, akkor lehet arról szó, hogy Ferenczi finomította gondolatait. Ha a két változat között rövid idő telt csak el, akkor lehet, hogy Ferenczi aszerint változtatott valamennyit a tartalmon, hogy kinek szánta a szövegeket (pszichoanalitikusoknak, más területen dolgozó orvosoknak, esetleg a művelt érdeklődőknek). Három elemzendő forrásomnál a két szövegváltozat egymáshoz való viszonyáról is szót ejtek.

A források bemutatásánál nem teljesen követem a szövegek kronológiáját. Elsőként a Valóságérzék-tanulmányt a nyelvészethez kötődő gondolatmenetét elemzem, noha az „Über obszöne Worte. Beitrag zur Psychologie der Latenzzeit”/„A trágár szavakról. Adalék a szexualitás lappangási korszakának lélektanához” korábban keletkezett. Döntésemnek az az oka, hogy a Valóságérzék-tanulmány a nyelv mibenlétének általános kérdéseit érinti, és röviden előkerült már akkor, amikor azt vázoltam föl, miben látta Ferenczi a nyelv lényegét. (vö. jelen dolgozat 21-22.).

Szövegelemzés 1.: Ferenczi Sándor: „Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes”/„A valóságérzék fejlődésfokai és patológus visszatérésük” (Ferenczi, 1913/1913/2000).

A tanulmány ugyanabban az évben jelent meg németül és magyarul. Németül az Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse (IZP) adta ki (1913, I(2): 124-138.). A magyar nyelvű dolgozat két részben a Gyógyászat folyóiratban látott napvilágot (1913, 53(46): 794-797., 53(47): 815-817.). Az írás 2000-es leőhelye pedig: Erős F. [vál. s.a.r.]: Ferenczi Sándor. Budapest, 2000: 99-105., a szöveghelyekre való utalások oldalszámái ehhez igazodnak. A német és a magyar nyelvű szövegváltozat megegyezik egymással.

Ferenczi tanulmányában azt vázolja föl, mely fázisokon (fejlődésfokokon) keresztül jut el a gyermek énefejlődése az örömeletől, azaz a lélek elsődleges működési formájától a valóságelvig, vagyis a másodlagos működési formáig (Ferenczi a „kedvtelési princípium”, „kedvtelési korszak” megjelöléseket használja örömelet helyett [Ferenczi, 1913/1913/2000, 97, 103.]). A fejlődési folyamaton belül különös jelentőséget tulajdonít a nyelvnek. Ezen túlmenően, megkísérel választ adni arra a kérdésre is, hogy a „beteg lelki életben a korábbi fejlődési fokok vagy azok nyomai kimutathatók-e?” (i. m. 98.)

⁵³ A Ferenczi-életműkiadás kötetei még csak részben jelentek meg dolgozatom írásakor.

Ebben a kettős célkitűzésben világosan tetten érhető az első generációs pszichoanalitikusoknak az a törekvése (és újítása), hogy az elsődleges, archaikus formákat egyes pszichiátriai patológiákban is kutatták (vö. jelen dolgozat 29-30.).⁵⁴

Ferenczi „fejlődésfokai”-nak leírásában kulcsfogalom a mindenhatóság: az az érzésünk, „hogymindenünk megvan, amire vágyunk, hogy nincs semmi kívánnivalónk” (i. m. 99.). Ez az élmény csorbul folyamatosan, amint az éntfejlődés során az örömelvtől távolodunk a valóság mind teljesebb megtapasztalásának irányába. A valóságérzék fejlődésének lépcsői az alábbiak:⁵⁵

1. A feltétlen mindenhatóság időszaka (i. m. 99.). „Az anya testében töltött idő”, a magzat és az anya szimbiózisa, melyben alig van külvilág (i. h.). Patologikus megfelelője e szintnek, amikor a kényszerneurotikus a zavartalan, minden vágyát teljesítő állapotot szeretné helyreállítani.

2. A mágikus-hallucinatorikus mindenhatóság időszaka (i. m. 100.). A csecsemő világrajöttével veszi kezdetét. Ebben a szakaszban a csecsemőnek fel kell idéznie, el kell képzelnie azt az állapotot, amikor még minden vágya teljesült. Szerencsés esetben az anya/gondozó „érti” a felidézést, és teljesíti a csecsemő vágyát. Ferenczi szerint ehhez a szinthez tér vissza az egészséges alvó ember, a „pszichózisok hallucinatorikus vágyteljesülései” pedig a patologikus visszatérési formák (i. h.).

3. A mágikus taglejtések mindenhatósági időszaka (i. m. 101.). A csecsemőnek nem elég felidéznie magában a jóérzést, hanem cselekednie kell, jelet kell adnia ahhoz, hogy vágyának kielégítésében anyja/gondozója a segítségére siessen. Ilyen jelzést adhat testrészeinek mozgásával, hangadással. A „jelzőrendszer” az idő előrehaladtával egyre kifinomultabbá válik, és a külvilág mindinkább megtapasztalandóvá és megtapasztalhatóvá lesz a csecsemő számára. Az időszak patologikus megfelelőjét látja Ferenczi a „hisztériás konverzió”-ban”, a gondolkodás, a nyelv világából a testiség, a mozdulatok világába való visszatérésben (i. h.).⁵⁶

Már e fejlődésfok kapcsán tesz Ferenczi néhány, nyelvészeti szempontból figyelemre méltó utalást. Ezek a megjegyzései rávilágítanak az első generációs pszichoanalitikusoknak arra a meggyőződésére, amely a nyelv keletkezésében és a nyelvi fejlődésben a látható és hallható kifejező mozgások (gesztusok) szerepét, illetve ezek viszonyát, valamint a szimbolizációs képesség alakulását emeli ki (vö. jelen dolgozat 18-24.).

⁵⁴ A tanulmányban Ferenczi többhelyütt utal a pszichoanalitikusok haeckeli és lamarcki elköteleződésére is (vö. ugyanott, speciális okok, 1. pont) is, amennyiben az egyén valóságérzéke egyes szakaszainak (a valóságérzék ontogenezisének), illetve ezek patologikus visszatérésének jobb megismerése egyszer majd a valóságérzék filogenezisének feltárását is lehetővé teszi (i. m. 104.), illetve, hogy a fajfejlődés emléknymoi feltételezhetően átvihetőek az individuumba (i. m. 99.).

⁵⁵ A fejlődésfokok felsorolásakor csupán a legfontosabb és témám szempontjából releváns megállapításokat emelem ki, de nem elemzem az írás teljes pszichoanalitikus tartalmát.

⁵⁶ Ferenczi a taglejtéses mindenhatóság patologikus formájaként lábjegyzetben megemlíti még a „genuin epilepsziá”-t. (Ferenczi, 2000, 207. A szöveghelyek idézéséhez használt Ferenczi, 2000-es forrás ezt a lábjegyzetet nem a szöveghez rendelve, hanem külön, a Jegyzetek között tünteti föl.)

Ilyen megállapítás az, hogy a mozgásokból, hangadásokból „valóságos taglejtéses beszéd fejlődik ki” (i. h.).

Ugyancsak fontos, hogy a hisztériás konverzióval összefüggésben a gondolatoktól a mozdulatokhoz való visszatérésről beszél, illetve az a megfigyelése, hogy az egészséges ember mágikus cselekedeteiben (imádkozás, átkozódás, áldás stb.), amelyekben a mozdulatok a gondolatok fölé kerekednek, ugyanerről a visszatérésről van szó (i. h.).

Ferenczi lényeges megállapítása még, hogy a csecsemő ebben a fejlődési fázisban egyre többször szembesül a külvilág jelenlétével. Megpróbál az én és a nem-én (külvilág) között kapcsolatot teremteni. Ez mutatkozik meg abban, hogy lelket tulajdonít minden létezőnek (animizmus), valamint abban, hogy saját testi élményein keresztül a külvilágot is igyekszik megtapasztalni (ennek egyik eszköze az utánzás). A test és a külvilág tárgyai közti kapcsolatban elkezdődik a szimbolizáció folyamata, és a „taglejtéses beszéd” ennek a szimbolizációnak az első lépése.

4. A mágikus gondolatok és szavak időszaka (i. m. 102.). Ebben az időszakban az én és a külvilág differenciálódása folytatódik, és a folyamatban meghatározó szerepe van a beszéd-szimbolikának. Ehhez a szakaszhoz térnek vissza a kényszerneurotikusok a szavak és gondolatok mágikus erejébe vetett hitükkel.

Minthogy Ferenczi elképzelései a nyelv mibenlétéről, keletkezéséről és fejlődéséről dolgozatának ebben a részében összefüggően jelennek meg, a (korábban már hivatkozott, vö. 21.) gondolatsort most hosszabban idézem.

„A gyermek vágyainak, valamint az általa óhajtott tárgyakra érzékeltetésére használt »testi lehetőségek« közül kiváló, minden más ábrázolómódot túlszárnyaló jelentőséget a *beszélés* nyer. A beszéd eredetileg azoknak a zörejeknek és hangoknak az utánzása, melyeket a tárgyak adnak, illetőleg melyek segítségével létrehozhatók; a beszélőszerv modulálóképessége sokkal több tárgynak és jelenségnek, sokkal könnyedebb reprodukálását engedi meg, mint a taglejtéses beszéd. A taglejtéses szimbolikát így a beszéd-szimbolika váltja fel: a hangok meghatározott sora *asszociatív*e kapcsolódik meghatározott dolgokkal és jelenségekkel, sőt, *azonosul* velük. Ez nagy haladás kezdetét jelzi; immár szükségtelenné válik a képekben való nehézkes elképzelés és még nehézkesebb dramatizáló ábrázolás, a szavaknak nevezett hangegyüttesek képzése és elképzelése a vágyak jóval specializáltabb és gazdaságosabb fogalmazását engedi meg. A beszéd-szimbolika egyben lehetővé teszi a *tudatos gondolkodást*, mivel a magukban véve tudattalan gondolatfolyamatokhoz asszociálódva, ezeket az érzékelhetőség kvalitásával ruházza fel. A szavakban való tudatos gondolkodás a lélekszerv legmagasabb rendű működése, mely [...] már a valósághoz való alkalmazkodásra képesít” (i. h., kiemelések az eredetiben – F. K.).

Vegyük sorra a leglényegesebbeket, amiket Ferenczi a nyelvről ebben az alig több mint egy bekezdésben mond.

1. Ferenczi a vágyak, tárgyak érzékeltetésére, kifejezésére szolgáló formákat „ábrázolómód”-nak tekinti. Ilyen ábrázolómódot képviselnek a korábbi fejlődési fokokon a felidézés képei, a mágikus taglejtések. Az ábrázolómód legfejlettebb megvalósulása a beszélés/beszéd.⁵⁷

⁵⁷ A beszéd/beszélés a hangzó nyelvet jelenti, amelyet az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti kutatásaik tárgyának tekintettek (vö. jelen dolgozat 18-24.).

2. A beszélés/beszéd „testi lehetőségek”-ből származik. Beszélni testünk egészével, annak egyes részeivel is lehet, ez a taglejtéses beszéd. A beszéd legfejlettebb, legkifinomultabb, leggazdaságosabb formáját a beszélőszerv mozgásával hozhatjuk létre.
3. Az ábrázoló módok fejlődése a szimbolizációs képesség fejlődéséhez kapcsolódik. A taglejtéses szimbolikát a beszéd-szimbolika követi.
4. A beszéd-szimbolikában használt hangsorok kialakulásában döntő szerepe van az utánzásnak.
5. A hangsorok meghatározott dolgokhoz és jelenségekhez kapcsolódnak.
6. A beszéd-szimbolika lehetővé teszi a tudatos gondolkodást, mivel érzékelhetővé teszi az önmagukban tudattalan gondolatfolyamatokat.

Hogyan illeszkednek ezek a gondolatok az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjához, illetve milyen, akár napjainkig is előremutató szempontokat vetnek föl?

A szövegrészlet (de a tanulmány egésze is) azt tanúsítja, hogy Ferenczi – többi forrásom szerzőjéhez hasonlóan -, a beszédet a kifejező mozgásokra (gesztusokra) vezeti vissza. A kifejező mozgások finomodnak a látható mozgásoktól a hallhatóak irányába. A legfejlettebb szintet a beszéd-szervek kifejező mozgásai jelentik, és ezek szolgálnak a beszéd alapjául. Beszéd és nyelv Ferenczi számára vélhetően szinonim fogalmak, ami azzal függhet össze, hogy a nyelv fogalmát Ferenczi szélesen értelmezi: ide érti a képi nyelvet, a taglejtéses nyelvet és a beszédet is.

A pszichoanalitikus szemléletmódhoz híven, Ferenczi a tudattalan működéshez köti a képi nyelvet, a tudatoshoz pedig a beszéd-szimbolikát (fogalmi ábrázolást).

Lényeges megállapítás, hogy a beszéd eredetileg hangok utánzása. Fontos ez részben azért, mert a hangutánzást mindig is a nyelvkeletkezés és a nyelvi fejlődés egyik közvetlen forrásának tartották (vö. Levelt, i. m., 21-23., 33., forrásaim közül különösen Spielrein, 1922, 353.). Ám érdemes Ferenczi megjegyzését még amiatt is kiemelni, mert a tanulmányban az utánzás finomodásával (egész testtel, testrészekkel, majd a beszélőszervvel, hangokkal) leírt folyamat erősen hasonlít ahhoz, amelynek alapján Fónagy Iván a nyelv keletkezését fölvezet (vö. Fónagy, 1978, 63-64.; Faluvégi-Pléh, i. m. 314-315.).

Előre mutató, hogy Ferenczi a szimbolizációs folyamat bontakozását is említi a nyelvi fejlődés kapcsán.⁵⁸ Talán nem túlzás azt állítani, hogy ezzel olyan nyelvészeti kérdéseket juttat eszünkbe, mint pl. jelölő és jelölt viszonya, ennek motiváltsága, illetve önkényes volta, nyelvi funkciók stb.

⁵⁸ A szimbolizáció, szimbolikus gondolkodás a disszertációban földolgozott források szinte mindegyikének tárgyalásakor előkerül. Egyik értelmezésében ez az elsődleges mechanizmusok által meghatározott archaikus gondolkodásmódot jelenti (ez került előtérbe a Freud-szövegelemzésben). A szimbolizáció ugyanakkor az én és a gondolkodás fejlődésének egyik kulcsa. Az én és a külvilág differenciálódása és a gondolkodás fejlődése egyre kifinomultabb szimbolizációval jár együtt (erre az értelmezésre példa a taglejtéses szimbolika és a beszéd-szimbolika viszonya az elemzett Ferenczi-szövegben). A szimbolizációs folyamatok mindkét értelmezésére látunk majd példát Sabina Spielrein életművében (vö. különösen jelen dolgozat 75-76.), illetve érinti Bálint Mihály is (vö. Bálint fejezet, 50-53.).

Problémarzékenységre vall az is, hogy „hangok meghatározott sorá”-ról, „szavaknak nevezett hangegyüttesek”-ről beszél, ám nem merül el annak fejtegetésében, hogy hogyan definiálható a szó.

Az elemzéshez, lezárásként, egy szubjektív megjegyzést szeretnék fűzni.

Sabina Spielrein Papa-mama-tanulmányában részletesen bemutatja a nyelvi fejlődés mágikus fázisát (Spielrein, 1922, 353-359., vö. Faluvégi, 2021, 71-72.). A leírás meglehetősen bonyolult és nem könnyen követhető, egyértelművé válik azonban, ha segítségül hívjuk Ferenczi most elemzett dolgozatát. Csak találgathatunk, hogy az oly tájékozott Spielrein vajon miért nem merített belőle?

Szövegelemzés 2.: Ferenczi Sándor: „Über obszöne Worte. Beitrag zur Psychologie der Latenzzeit”/„A trágár szavakról. Adalék a szexualitás lappangási korszakának lélektanához” (Ferenczi, 1911/1912/2000).

A tanulmány 1911-ben jelent meg németül, a Zentralblatt für Psychoanalyse folyóiratban (1911, I(9): 390-399.). A magyar szövegváltozatot Ferenczi 1912-ben, a „Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában” című gyűjteményes kötetben publikálta (1912: 96-111.), és megtalálható a 2000-es, „Ferenczi Sándor” című válogatásban is (2000: 131-138., a szöveghelyekre való utalások ebben az esetben is erre a megjelenésre vonatkoznak). A német és a magyar nyelvű szövegváltozatok megegyeznek egymással.

A nyelvről inkább elméleti, átfogó megállapításokat tartalmazó Valóságérzék-tanulmányhoz képest ebben a dolgozatban Ferenczi a lexikára és a jelentésre, ezen belül is a szavaknak egy szűk csoportjára koncentrál, és erősen támaszkodik klinikusi tapasztalataira.

A problémafölvetés Ferenczi klinikusi megfigyeléseihez kapcsolódik. Tapasztalatai alapján az analízisben a nemi és a kiürítési működések kendőzetlen megnevezése a terapeuta és a páciens számára egyaránt gátlásokkal jár, ezért a folyamatok orvosi szakkifejezéssel való megjelölését, körülírását vagy a rájuk való pusztán utalást részesítik előnyben. Az óvatosságot azonban az analízis haladása érdekében föl kell adni, azaz a folyamatokat eredeti, „trágár” nevükkel kell illetni (Ferenczi, 1911/1912/2000, 131-132.).

Illusztrációként Ferenczi saját praxisából több példát említ. Ilyen egy „23 éves hisztérika”, aki az analízis első szakaszában szégyenérzet nélkül beszélgetett szexuális kérdésekről, úgy azonban, hogy ő és Ferenczi egyaránt orvosi szakkifejezésekkel nevezték meg a nemi folyamatokat. Egy alkalommal a nő mellesleg megemlítette, hogy az árnyékszéken gyermekkor óta mindig becsukott szemmel ül. Ferenczi megkérdezte tőle, nem függhet-e ez össze az árnyékszékek falán gyakran látható obszcén szavakkal, és ezek közül néhányat ebben a trágár formában meg is nevezett. A páciensben heves szeméremreakció jelentkezett, amely a

szavak kimondatásával oldódott föl. Immáron lehetővé vált Ferenczi számára, hogy az analízisben a nő emlékeinek mélyebb rétegeihez is hozzáférjen (vö. i. h.).

Ennek és más hasonló eseteknek az alapján Ferenczi arra próbál választ találni, hogy milyen utat követnek a szókincs szűk körét képező trágár szavak az én és a nyelv fejlődése során, valamint mik lehetnek a gátlás alá kerülésüknek a körülményei. Elemzésében – a Valóságérzéktanulmányhoz hasonlóan - az ép mellett a patológikus működést szintén figyelembe veszi (i. m. 132., 134-135.).

Az érvelés középpontjában az áll, hogy az én fejlődésében, valamint a nyelvkeletkezésben és a nyelvi fejlődésben az érzelmi meghatározottságtól az értelmi felé vezet az út. Ferenczi magyarázata forrásaim nyelvészeti gondolkodásának jellegzetességei közül két szemponthoz kapcsolódik kitüntetően (vö. jelen dolgozat 25-27., az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti érdeklődésének általános okai különösen a phüszei-thészei-vita, valamint a gesztusnyelv és a beszélt nyelv viszonya kapcsán mondtak).

Az egyik szempont, az elemzés már említett kulcsa, hogy a nyelvi jelek az érzelmi meghatározottság, motiváltság irányából az értelmi meghatározottság, motivátlanság felé haladnak. A motivált nyelvi jelek esetében a jel és a jelentés között hasonlóságon alapuló, természetes kapcsolat van, érzelmileg erősen feltöltöttek. Ilyenek pl. a hangutánzó szavak, vagy az érzelemkifejező indulatszavak. A motivátlatlan nyelvi jeleknél ezzel szemben a jel és a jelentés közötti természetes kapcsolat s az érzelmi feltöltöttség elhalványul, esetleg el is tűnik: egy nyelvi jelet megegyezés alapján kapcsolunk össze egy jelentéssel. Ezek a motivátlatlan jelek. Ide tartozik a nyelv elemeinek többsége.

A másik aspektus a gesztusnyelv és a hangzó, beszélt nyelv egymáshoz való viszonya. Amint láttuk, forrásaim szerzői valamennyien a gesztusnyelv → hangzó, beszélt nyelv fejlődési vonalat vallották.

Mindkettő: az érzelmi meghatározottságtól az értelmi felé, és a gesztusnyelvből a hangzó, beszélt nyelvhez való fejlődés is fokozatos.

Ferenczi szerint a trágár szavak ebben a fejlődésben „megzavarodtak” vagy elakadtak, félúton vannak mind az érzelmi → értelmi, mind pedig a gesztusnyelv → hangzó, beszélt nyelv fejlődésben.

„A trágár szavak szóképzeinek *motorikus* elemekkel való ily erős keveredése, éppúgy, mint a hallott trágárságnak szenzorikus-hallucinatorikus jellege, fejlődési zavar következménye lehet. Ama szóképzetek olyan fokán maradhattak vissza a beszéd fejlődésének, amelyen a szavak még sokkal erősebben voltak motorikus elemekkel keveredve” (i. m. 134., kiemelések az eredetiben – F. K.).

A trágár szavak „beszéddé gyöngült nemi fantáziák és cselekedetek” (i. m. 135.).

Említett adottságaiknak köszönhetően e szavaknak nagy a felidéző erejük. „A trágár szóban sajátos erő lakozik, mely a hallgatót mintegy arra kényszeríti, hogy a vele megnevezett tárgyat, a nemi szervet vagy funkciókat *kézzelfogható valóságban* képzelje el” (i. m. 133., kiemelés az eredetiben – F. K.).

Ferenczi ehhez még azt fűzi hozzá, hogy a szexuális működésekre való célozgatás, az idegen szóval való megjelölés nem bír ugyanezzel az erővel (i. h.). A trágár szavak ráadásul olyan élményeket, emlékeket idéznek föl, amelyek a Ödipusz-komplexumhoz és az állati működésekhez kötődnek (i. m. 132.). Emiatt képesek heves érzelmi reakciók kiváltására, és ez a körülmény magyarázza elnyomásukat vagy elfojtásukat.⁵⁹ A trágár szavak elnyomása a látencia időszakának a nyitánya (i. m. 135.).

Miben áll tehát a szókincs e szűk csoportjának különlegessége, és milyen nyelvészetileg releváns megfigyeléseket sorakoztat föl ennek bemutatásához Ferenczi?

1. A trágár szavak nyelven belüli sorsát nyomon követve a nyelvi fejlődés olyan lényeges aspektusaira hívja föl a figyelmet, mint az érzelmi meghatározottságtól az értelmi felé, illetve a gesztusnyelvből a hangzó, beszélt nyelv irányába való bontakozás.

2. A trágár szavakra mindkét szempontból úgy tekinthetünk, hogy félúton vannak a fejlődésben, bennük egyszerre vannak jelen a képi-tudattalan és a nyelvi (fogalmi)-tudatos gondolkodás elemei.

3. Nagy (és kellemetlen emlékeket érintő) felidéző képességük miatt a látencia korának kezdetén gátlás alá kerülnek. A későbbiekben célzásokkal, idegen és orvosi szakszavakkal utalunk rájuk. Ha az analízis során az elnyomott trágár szavakat nem tesszük hozzáférhetővé a tudat számára, az analízis megtorpanhat.

4. További forrásaim (különösen Spielrein és Fónagy Iván) gondolkodásában erősen jelen van mindaz, amit Ferenczi ebben a művében a nyelv érzelmi kifejezőképességéről, a gesztusokról elmond.

5. Ha a trágár szavakról mondtak kapcsán emlékezetünkbe idézzük a Valóságérzéktanulmányt, azt mondhatjuk, hogy a szóképzésnek ez a kis csoportja egyesíti magában a mágikus-hallucinatorikus mindenhatóság, a mágikus taglejtések mindenhatósága, valamint a mágikus gondolatok és szavak időszakának jellegzetességeit.

6. Különlegességüket talán éppen a több fejlődési szakasz eseményeinek tükrözése, valamint a képi-tudattalan és a nyelvi (fogalmi)-tudatos gondolkodás közötti átmenetiségük adja.

A fentiekhez megerősítésként még két gyakorlati megfigyelést szeretnék fűzni.

Az egyik olyankor keletkezik, amikor az analitikus helyzetbe olyan nyelv kerül be, amelyik az analitikusnak vagy a páciensnek (vagy mindkettőjüknek) nem az anyanyelve. Klinikusi tapasztalat szerint ilyen helyzetben sokkal könnyebb kínos tartalmakról beszélni, a szavak ugyanis veszítenek érzelmi feltöltöttségükből.⁶⁰

⁵⁹ Írásában Ferenczi gyakrabban használja az elnyomás, mint az elfojtás szót, és láthatóan nem tesz különbséget a kettő jelentése között.

⁶⁰ Tapasztalatát Hansjürgens Anna Mária osztotta meg velem. Ezúton is köszönöm neki.

Vélhetően hasonló okra vezethető vissza a másik megfigyelés: idegen nyelven, az adott idegen nyelvi környezetben könnyebben káromkodunk, mint az anyanyelvi beszélők.

Szövegelemzés 3.: Ferenczi Sándor: „Psychogene Anomalien der Stimmlage”/„A hangképzés pszichogén rendellenességei” (Ferenczi, 1915/1919/2000).

A dolgozatot Ferenczi 1915-ben publikálta először, az Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse (IZP) folyóiratban (1915, III(1): 25-28.). A magyar szövegváltozat első megjelenése a „A pszichoanalízis haladása” című gyűjteményes kötetben volt (1919: 65-68.), és tartalmazza a 2000-es „Ferenczi Sándor” című gyűjtemény is (2000: 146-148., a hivatkozások alapjai ebben az esetben is e kiadás oldalszámait). Csakúgy, mint a két eddig bemutatott tanulmánynál, itt sincs különbség a német és a magyar szövegváltozatok tartalma között.

A mű két fiatalember esetének bemutatása, akiket Ferenczi „homoerotikus neurotikus”-ként diagnosztizált (Ferenczi, 1915/1919/2000, 148.). A klinikai háttérrel mindkét esetben csak a megértéshez szükséges mértékben vázoltam föl.

A terápia során mindkét esetben az volt a leginkább szembe szökő, hogy a fiatalembereknek „két hangja” van: egy normális férfihang, valamint egy szoprán (i. m. 146., 147.).

Az egyik fiatalember a mindennapi életben és a terápia azon szakaszaiban, amikor semleges dolgokról beszélgettek, a bariton hangfekvését használta, amint azonban érzelmileg színezetté vált a beszélgetés (Ferenczivel „kokettálni kezdett”), szopránra váltott (i. m. 147.). Ferenczi pszichoanalitikus szemszögből úgy kommentálja megfigyelését, hogy tudatos hangfekvése a bariton, a tudattalan pedig a szoprán (i. h.). A klinikai háttér a fiatalembernél elfojtott homoszexualitás volt.

A másik fiatalembernél éppen fordított helyzet állt fenn: tudatos szituációban a szoprán hangfekvés volt a jellemző, basszus hangfekvését csak Ferenczi határozott felszólítására engedte felszínre kerülni (i. h.). A háttérben a domináns, fiát egyedül nevelő anya személye volt. Kapcsolatukban mind az ő, mind pedig a fiú tudattalanját incesztuózus képzetek hatották át, ez okozta, hogy a fiúnak heteroszexuális vonzódásait és az ehhez tartozó basszus hangját el kellett fojtania (i. m. 148.).

Mindkét megfigyelés esetében fontos még, hogy a szoprán hang egyik fiatalembernél sem normális szoprán hang volt, „hanem valami fejhang-féle” (i. m. 147.). Ugyancsak lényeges, és Ferenczi alaposágát bizonyítja, hogy mindkét esetben kizárta a beszélőszervek fejlődési rendellenességének lehetőségét (i. h.).

Amint Ferenczi tanulmányában el is mondja, a két esetet nem pszichoanalitikus elméleti hasznossága miatt közli (i. h.). Sokkal inkább a tünetre (a két hang használata), és általában „a hangszínezet anomáliáira és a pubertáskori hangátváltozás késlekedésére” kívánja az

analitikusok figyelmét ráirányítani, mert ezek körültekintő megfigyelése a terápia javára szolgálhat.

Ferenczi tehát egy kifejezetten nyelvészeti jelenség miatt tartja megosztásra érdemesnek tapasztalatát. Ebben a tanulmányában nem a nyelv valamely verbális szintjén (hangok, szavak, mondatok) vizsgálódik (ahogyan tette ezt az obszcén szavak esetében), hanem a nyelv nem-verbális kifejezőeszközei közül állít egyet: a hangfekvést a középpontba. Így szerzett gyakorlati tapasztalatai a pszichoanalitikus nyelvészeti gondolkodás elméleti keretét is gazdagítják, különösen két mozzanat által.

Az egyik, hogy a nem-verbális elemek (a hangfekvésen kívül ilyen még a hanglejtés, a hangerő, a szünet stb.) a pszichoanalitikusok számára kitüntetetten fontos nyelvi érzelmkifejezés kulcsszereplői: hozzáadnak a verbális közléshez, kiegészítik azt.

A másik megfontolás, hogy a pszichoanalitikusok a gesztusnyelv → hangzó, beszélt nyelv fejlődési vonalon belül a nem-verbális elemekre a hangzó, beszélt nyelv, a szavakkal való kifejezés előfutáraként is tekintenek. Ebben az értelmezésben ide tartoznak az elsődleges hangreakciók, a sírás, de akár az éneklés kezdetleges formái is. Szemben az előző pontban mondottakkal, ilyenkor nem a verbális közlés gazdagításáról, hanem annak előkészítéséről van szó.

Bár első pillantásra nem tűnik a nyelvészeti tematikához közvetlenül kapcsolódónak, röviden szeretnék rámutatni, hogy Ferenczi ebben a tanulmányában említi a „tudattalanok dialógusa” fogalmát (i. m. 148.). A másodikként elemzett, az anyjával szimbiózisban élő fiatalember eseténél szól róla, és úgy definiálja, hogy „két személynek a tudattalanja [az anyáé és a fiúé – F. K.] kitűnően megérti egymást és megérteti magát anélkül, hogy bármelyikük tudatának sejtelme is volna róla” (i. h.).

Talán nem erőltetett azt állítanunk, hogy itt a Freud által „*Grundsprache*”-ként megnevezett tudattalan nyelvről van szó, amely a „tudattalanok dialógus”-ában új funkciót nyert: nem csupán a gondolatok kifejezőeszköze immár, hanem a két személy közötti kapcsolatnak is a fenntartója.

A három elemzett Ferenczi-szöveg nyelvészeti értékei az alábbiakban összegezhetőek:

1. Ferenczi a nyelvvel elméleti és gyakorlati közelítéssel egyaránt foglalkozott;
2. A nyelv mibenlétéről, kialakulásáról és a nyelvi fejlődésről átfogóan gondolkodott (ezt leginkább a Valóságérzék-tanulmány tükrözi);
3. Egyidejűleg a nyelvészet valamely részterületén (szókészlet-, jelentéstan) is tett megfigyeléseket;
4. Erősen támaszkodott klinikai tapasztalataira, és törekedett az elméleti következtetések további klinikai alkalmazására;

5. Fölfigyelt a nem-verbális kifejezőeszközök szerepére.

A fejezet lezárásaként röviden kitérek még Ferenczinek arra a munkájára, amelyre az életműben a nyelv kapcsán valószínűleg elsőként asszociálunk: a Nyelvzavar-tanulmányra.

Jogosan merülhet föl a kérdés, hogy miért csak röviden. Magyarozatom egyrészt ismét a disszertáció szűken értelmezett tematikája, azaz, hogy olyan műveket tárgyalok részletesen, amelyek – azon túl, hogy a nyelvről általában is szólnak – szorosan vett nyelvészeti kérdéseket vetnek föl. A magyarozat második része pedig az, hogy Ferenczinek talán ez a legtöbbet elemzett munkája, és részletes, súlyának megfelelő méltatása túlnyúlna dolgozatom keretein.

Ugyanakkor a tanulmány a kommunikáció megszületésével kapcsolatban olyan mély, és a nyelvészettel összefüggő gondolatokat tartalmaz, hogy nem maradhatnak figyelmen kívül. Közülük kettőt emelek ki.

Az egyik a fejlődéslélektani közelítésmód. Eszerint a kommunikáció az én fejlődésének keretében bontakozik ki, és olyan mozzanatok alakítják, mint az anya/gondozó-gyermek-kapcsolatán nyugvó interakció, az élmények megoszthatósága, a jelentésadás, a tudatok/nézőpontok összehangolása, a kötődés. Ide tartozik a nyelvhez való kapcsolat is (vö. Lénárd, 2004, 414.).⁶¹ A nem-verbális és a verbális nyelv⁶² tehát a kommunikáció e tág értelmezésében csupán az egyik elemként jelenik meg. Azaz a Ferenczi által leírt „nyelvzavar” nem korlátozódik a köznap értelemben vett nyelvre, hanem a kommunikációt kialakító területek bármelyikén jelentkező „*kapcsolati zavar*”-ként határozható meg (Lénárd, i. m. 416., kiemelés az eredetiben – F. K.). Nem egymás félreértését jelenti, hanem azt, hogy a partnerek nincsenek beszélgetésben egymással (i. m. 420.). A zavar preverbális és verbális szinten egyaránt kialakulhat, sőt, a kettő szinte feltételezi egymást (i. h.).

A másik szempont szorosan kötődik a nem-verbális és a verbális nyelv kérdésköréhez. A nyelv nem-verbális és verbális elemei és egymáshoz való viszonyuk nem csak a gyermek én- és értelmi fejlődésében kulcsfontosságú, hanem nyomon követésük klinikai gyakorlatban való hasznossága is egyre több figyelmet kap, különösen az 1900-as évek közepétől kezdve (vö. Buda, 1971, 63-65.; Faluvégi-Pléh, i. m. 302-306.).

Ferenczi már a trágár szavakról és a hangképzés sajátosságairól írott műveivel, ám leginkább a Nyelvzavar-dolgozatával úttörő szerepet játszott abban, hogy a pszichoanalízis kommunikációs

⁶¹ Lénárd Kata dolgozata a Nyelvzavar-tanulmányt pszichoanalitikus fejlődépszichológiai közelítéssel elemzi, és bemutatja, miért aktuálisak az 1930-as évek elején leírt Ferenczi-gondolatok napjaink (nem csak pszichoanalitikus) fejlődépszichológiai gondolkodásában. Elemzésében ugyanakkor hermeneutikai szemléletmódot is alkalmaz. Lénárd írása így arra is példaként szolgál, hogyan lehet a kísérletekre támaszkodó fejlődéslélektani és a hermeneutikai közelítést összehangolni egymással.

⁶² Ferenczi tanulmányában nem fordul elő sem a nem-verbális, sem a verbális szakkifejezés, a szöveg értelmezése engedi meg, hogy ezeket a terminus technikusokat alkalmazzam. Ennek kapcsán jegyzem még meg, hogy a nem-verbális jelző a nyelvi kifejezőeszközre, a preverbális pedig a fejlődési szakaszra vonatkozik.

dimenziója kiemelt szempont legyen az elméleti és gyakorlati közelítésmódban egyaránt. E kommunikációs aspektust tovább viszi és elmélyíti Bálint Mihály gondolkodása, amelyet a következő fejezet mutat be.

A nyelv egy-egy területére koncentráló szerzők és szövegeik bemutatása: Bálint Mihály

A magát Ferenczi-tanítványnak valló és az ő haláláig szakmai környezetéhez tartozó (Buda, 1989, 236.) Bálint Mihály második generációs pszichoanalitikus. Bár dolgozatom forrásai első generációs szerzőktől származnak, Bálint bevonását több ok miatt is fontosnak gondolom.

Az egyik, hogy Bálint klinikusi szemléletmódja és erre épülő elméleti következtetései sok szempontból Ferenczi folytatásának tekinthetők. A másik, hogy Bálint művei között rábukkantam két olyan szövegre, amelyek, noha nem nyelvészeti tematikájúak, egy-egy részletükben nyelvészeti éleslátásra valló megfigyelésekről adnak számot. A harmadik megfontolás, hogy példája megmutatja: a nyelvészetről való gondolkodás mikéntje nem csak az első generációsokra jellemző. Bálint egyszerre viszi tovább a hagyományt, ugyanakkor a klinikai hasznosíthatóság hangsúlyozásával a jövőbe is irányt mutat.

Szerzőim közül Bálint az, akire leginkább igaz, hogy klinikusi gyakorlata felől közelít a nyelv kérdéseihez. Talán éppen ez adja meglátásainak különlegességét. Egyéb forrásaimtól eltérően, a nyelv keletkezéséről és a nyelvi fejlődésről elméleti szinten kevesebbet gondolkodik. Ehelyett a nyelv természetét a terápiás szituációban figyeli meg, és a tapasztalatok klinikai alkalmazhatóságára koncentrál.

Mivel a művek a pszichoanalitikus klinikai gyakorlatról szólnak, és csak ennek egy összetevőjeként érintenek nyelvi-nyelvészeti kérdéseket, e műveket nem elemzem részletesen, hanem csak a nyelvészethez szorosan köthető elemeiket emelem ki. A két szöveg a „Thrills and Regressions”/„A borzongások és regressziók világa” (Bálint, 1959/1997), a másik pedig a „The Basic Fault: Therapeutic Aspects of Regression”/„Az östörés. A regresszió terápiás vonatkozásai” (a továbbiakban röviden Az östörés, Bálint, 1968/2012).

Szövegrészlet-bemutató 1.: Bálint Mihály: „The Basic Fault: Therapeutic Aspects of Regression”/„Az östörés. A regresszió terápiás vonatkozásai” (Bálint, 1968/2012).

A mű eredetileg angolul jelent meg, 1968-ban (London/New York: Tavistock Publications). A magyar fordítás, amely 2012-ből való, és amelyet Boross Otília készített, címe Az östörés. A regresszió terápiás vonatkozásai (Budapest: Animula Egyesület). Nem egyetlen, egybefüggő dolgozatról van szó, hanem egy tematika (a regresszió, illetve ennek terápiás vonatkozásai) köré épülő, ám különböző időben született írások gyűjteményéről. Témám szempontjából az első fejezet meghatározó: A lélek három területe (Bálint, 1968/2012, 6-27.). Bálint előszavából kiderül, hogy ezt a fejezetet, önálló tanulmányként, 1958-ban már megírta (i. m. 5.). Tehát a valós kronológia indokolja, hogy e szöveg nyelvészetileg fontos megállapításaira térek ki először.

A Ferenczi-fejezetben szó esett arról, hogy Ferenczi nyelvészeti megfigyelései között a nyelv nem-verbális kifejező eszközeinek szerepe és ezek klinikai gyakorlati fontossága is megjelenik. A Nyelvezavar-tanulmányból pedig kiemeltem, hogy a zavar nem korlátozódik a verbális nyelvre, hanem preverbális⁶³ szinten is kialakulhat. Bálint deklaráltan is kapcsolódik ezekhez a gondolatmenetekhez, amikor a pszichoanalitikus munka két szintjét: az ödipálisat/genitálisat, valamint a preödipálisat/pregenitálisat/preverbálisat megkülönbözteti, és a megkülönböztetés egyik szempontjának a nyelvhasználatot tartja (i. m. 12-22., különösen 15-17., 25., 27.).

„Ezt a nyelvből kiinduló lényeges különbséget, amely mély szakadékot nyithat beteg és analitikusa között, sőt, megszakíthatja a kezelés továbbhaladását is, elsőként Ferenczi írta le, zömmel legutolsó kongresszusi előadásában. [...] Úgy beszélt róla, hogy: »Nyelvezavar a felnőtt [egyed szám!] és a gyermek [egyed szám!] között«” (i. m., 15.).

Az ödipális szinthez tartozó nyelvet Bálint művében „konvencionális, elfogadott vagy „felnőttnyelv”-nek nevezi (i. m. 15., 16.). A jelzőkből is kiolvasható, hogy e nyelv legfőbb ismérve a szavak jelentésének egyezményessége. Ezáltal válik a nyelv a pszichoanalitikus munkának ezen a szintjén „megbízható kommunikációs eszköz”-zé (i. m. 16.), amely elkerülhetővé teszi a páciens és a terapeuta közötti „nyelvezavar”-t.

A másik szintnek már az elnevezésével kapcsolatban is érdekes szempontot vet föl Bálint. Azt mondja, hogy a szint meghatározására hagyományosan használt jelzők, amilyen a „preödipális, pregenitális vagy preverbális”, rejtett jelentésekkel bírnak. Ezért a szint, és az ezen a szinten használt nyelv megjelölésére Bálint kevésbé félreérthető és előítélettől mentes elnevezést szeretne találni (i. m. 12.). Az „östörös” megnevezést azért tartja alkalmasnak, mert a páciensek állapotukat sokszor úgy írják le, hogy „valami törés keletkezett bennük, amit ki kell javítani” (i. m. 20.). Az „ős” előtag pedig azt emeli ki, hogy valamilyen korai, a test és a lélek egészét átható történést nevezünk meg vele (i. m. 21.).⁶⁴

Az östörös szintje nyelvének a legalapvetőbb jegye, hogy „a felnőttnyelv gyakran hasznavehetetlen vagy félrevezető az itt zajló események leírására, hiszen a szavaknak még nincs feltétlenül egyezményes jelentésük” (i. m. 17). Ilyenkor „az analitikus legkönnyedebb megjegyzése, taglejtése vagy mozdulata jelentőséggel telik meg, és a legvadabb képzeletet felülmúló elképzelések tapadhatnak hozzá” (i. m. 18). A fejlődés legkorábbi szakaszában elszenvedett kapcsolati zavar tehát a szó szoros értelmében nyelvzavarral egészül ki egy ilyen terápiás helyzetben.

Az ödipális szint és az östörös szintjének kommunikációja a fentiek alapján leginkább abban tér el egymástól, hogy a szavak bírnak-e konvencionális jelentéssel vagy nem. Bálint megjegyzése az analitikus szavainak vagy mozdulatainak többjelentésűvé válásával kapcsolatban pedig még egy további fontos szempontra világít rá.

⁶³ Bálintnál még inkább lényeges megjegyezni, hogy a preverbális jelző kifejezetten a fejlődési szakaszra vonatkozik, ahogyan ezt a preödipális/pregenitális/preverbális szint elnevezések is mutatják.

⁶⁴ Az angol eredeti szövegben, csakúgy, mint a mű címében a „basic” és a „fault” szavak szerepelnek, 'alap', illetve 'hiba' jelentéssel.

Kiolvasható belőle, hogy a terápiában folyó kommunikáció eszközei között a verbálisak mellett ott vannak a nem-verbálisak is. Lényeges azonban hangsúlyozni, hogy Bálint nem állítja, és a szövegből sem következik, hogy a felnőttnyelv szintjén nem jelenhetnének meg nem-verbális kifejezőeszközök.⁶⁵

Szövegrészlet-bemutató 2.: Bálint Mihály: „Thrills and Regressions”/„A borzongások és regressziók világa” (Bálint, 1959/1997).

A mű angol nyelven jelent meg először, 1959-ben (London: The Hogarth Press and The Institute of Psycho-Analysis). Magyarul 1997-ben adták ki (Budapest: Animula Egyesület), a fordítást Huller Ervin készítette. Bálint a bevezetésben könyvnek nevezi művét (Bálint, 1959/1997, 6.). A köszönetnyilvánításokból azonban kiderül, hogy néhány rész korábban önállóan már megjelent, és ezek átdolgozva kerültek a kötetbe (i. m. 4.). Témámhoz illesztve, a könyv függelékéből egy rövid, ám figyelemre méltó megállapításokat tartalmazó részletet emelek ki, amelynek címe: A víz, a homok és a szavak (i. m. 100-102.).

Bálint ismét a klinikusi tapasztalatokból, ezúttal gyermekterapeuták megfigyeléseiből indul ki. A gyermek játékeit két csoportra bontja: az egyiket tárgynak, a másikat szubsztanciának nevezi el. A tárgy fő ismérve, hogy benne kárt lehet tenni, akár el is lehet pusztítani. Ilyen például egy kisautó vagy egy játékbaba. (i. m. 100-101.). A szubsztanciák ezzel szemben nem rombolhatók szét. Szabadon alakíthatjuk őket, bármit készíthetünk belőlük. Ilyen a víz, a homok, a gyurma (i. h.). Miután ezzel összefüggő következtetéseit a gyermekek fejlődésére és terápiájára levonja, érdekes fejtegetésbe kezd. Mivel a gondolatok pusztá összefoglalását összetettségük miatt nem érzem elegendőnek, hosszabban idézem őket.

„A szavak e két világ határterületén állnak. Egyfelől a szubsztanciák világához tartoznak, s mint ilyenek lerombolhatatlanok. [...] Másfelől – ahogyan könnyedén meghatározhatjuk egy szó kezdetét és végét – időben kifejezetten körülhatároltak. Úgy tűnik, hogy nem-anyagi természetükön túl, rendelkeznek valamilyen mágikus hatalommal is. [...] Ha megfelelően használjuk a szavakat, akkor események történnek meg körülöttünk. [...] A kutatás legérdekesebb része a külvilág tárgyait jelölő, illetve azokat ábrázoló preverbális szimbólumok – képek, képzetek, mozdulatok – természetének felfedezése lehetne. [...] A szavak legfőbb jelentősége szimbolikus, vagyis a külvilág részeit többé-kevésbé kétségtelen formában ábrázolják vagy utalnak rájuk. Elvártuk, hogy a gesztusok, a mozdulatok és más preverbális szimbólumok valami hasonlót csinálnak, csak sokkal szorosabb kapcsolatban állnak az elsődleges folyamatokkal. Ellentétben a szavakkal – amelyek egészében véve a másodlagos folyamatok világához tartoznak -, jelentésük nem szilárdul meg, így kétségtelenül sok átmeneti jelenséget találunk majd. Az egyik közülük a minden szó körül megtalálható asszociációs füzér, amelyre különböző vonatkozásokban utaltam már könyvemben” (i. m. 101-102.).

⁶⁵ A léleknek a fejezetcímbe megjelenő három területe közül csupán az ödipálisról és az östöréséről szóltam. Bálint művében a harmadik terület az alkotásé. Az alkotás területének nyelvi megragadhatóságáról annyit állapít meg, hogy itt „ismét beleütközünk a konvencionális felnőttnyelv okozta nehézségekbe” (i. m. 23.), valamint, hogy „az östörés és az alkotás szintjén álló reakciók valószínűleg folyamatosan zajlanak, megfigyelni s még inkább jól leírni azonban roppant nehéz őket” (i. m. 24.).

A gondolatmenetből a következőket emelem ki:

1. Bálint preverbális szimbólumokról és a szavak szimbolikus jelentőségéről, valamint mágikus hatalmáról beszél;
2. A szavak esetében a szimbolizáció „többé-kevésbé kétségtelen formában” történik, míg a preverbális szimbólumok „jelentése nem szilárdul meg”;
3. A preverbális szimbólum az elsődleges, a szavak szimbolikája a másodlagos folyamatokhoz kapcsolódik.⁶⁶

A klinikai gyakorlatból táplálkozó megállapítások kapcsolódnak az első generációs elődök gondolkodásához a nyelv keletkezéséről és fejlődéséről, egyidejűleg pedig tükrözik Bálintnak a preverbális szint megismerése iránti elkötelezettségét, valamint a szójelentés meghatározó szerepéről vallott felfogását.

A nyelvi fejlődésre vonatkozó utalásai erősen egybecsengenek a mesternek tekintett Ferenczi Valóságérzék-tanulmányában foglaltakkal. Emlékezzünk: Ferenczi is emlegetett taglejtéses és beszéd-szimbolikát, mint egymást követő fejlődési fokokat. Beszélt a taglejtések és a szavak mágikus erejéről, valamint a szavakban való gondolkodást a tudatos gondolkodással (s így a másodlagos folyamatokkal) kapcsolta össze (Ferenczi, 1913/1913/2000, 102., valamint vö. a dolgozatom Ferenczi-fejezetében leírtakkal).

Ahogy pedig a szavak szimbolikájának valamennyire „kétségtelen formájá”-ról, a preverbális szimbólumok képlékeny jelentéséről és a szavakat körülvevő asszociációs füzerről ír, saját gondolatait idézi vissza a szójelentés egyezményességéről, a felnőtt nyelv és az östörés szintjén használt nyelv legfőbb különbségéről.

Lezárásként fölhívom még a figyelmet Bálint Mihálynak „Az orvos, a betege és a betegség” című könyvére (Bálint, 1956/1989). Bár a műnek még a vázlatos bemutatása is meghaladná jelen dolgozat kereteit, nem szeretném említetlenül hagyni, hogy mindaz, amit Bálintnak a nyelv és a nyelvészet kérdéseivel való viszonyáról a két szövegrészlet alapján elmondtam, a könyv szellemiségének legfőbb alakítói közé tartozik. A mű, Ferenczi Nyelvezavar-tanulmányával együtt, a pszichoanalízis kommunikációs értelmezésének lettek fontos kiindulópontjai világszerte.

⁶⁶ Hasonlóan Ferenczihez és Spielreinhez, Bálintnál is a szimbólum kétféle értelmezéséről van szó (vö. jelen dolgozat 42., illetve 74-76). oldalszámok).

A nyelv egy-egy területére koncentráló szerzők és szövegeik bemutatása: Hans Sperber

A disszertációhoz erős inspirációt jelentő Hollós István és Fónagy Iván egyaránt hivatkozik Hans Sperber nevére, Hollós még konkrét műre is (Hollós, 1940k./2002, 78.; Fónagy, 1997, 56., 2001, 220., illetve vö. jelen dolgozat 11.) A dolgozat Hans Sperber: „Über den Einfluß sexueller Momente auf die Entstehung und Entwicklung der Sprache”/„Über den sexuellen Ursprung der Sprache” (A szexuális mozzanatok szerepéről a nyelv keletkezésében és fejlődésében/A nyelv szexuális eredetéről) című munkája (Sperber, 1912). A hosszabbik címváltozat az, amellyel az Imago a tanulmányt közölte, a másik pedig a fejlécben használt rövidített cím. Dolgozatomban ezzel a címmel hivatkozom a Sperber-munkára.

Sperber írásának az ad jelentőséget, hogy szerzője a pszichoanalízis iránt nyitott, és benne művelt nyelvész.⁶⁷ Feltehetően nem független a nyelvészeti alapvégzettségtől, hogy a tanulmány szemléletmódja tradíciókövetésben és érvelésben több ponton határozottan eltér az orvos-analitikusokétól, egyidejűleg azonban ki is egészíti azt.⁶⁸

A szöveg bemutatása előtt röviden szólok a szerzőről, mivel valószínűleg szakmai körökben is kevésbé ismert kutatóról van szó.⁶⁹

Sperber bécsi születésű (1885) és tanulmányait is ott folytató germanista, skandinavista és romanista. Szakmai életútjának az emigráció előtti fontos állomásai Bécs, Uppsala (itt 1907 és 1915 között tanult és kutatott), valamint Köln. 1934-ben kényszerült elhagyni Németországot, és Ohio-ban, az ottani egyetemen kapott germanisztikaprofesszori megbízatást. 1955-ös nyugdíjazását követően Hamburgból és Bonnból fogadott el vendégprofesszori meghívásokat. 1963-ban hunyt el az Egyesült Államokban, az ohioi Columbusban.

Sperber nyelvtudósi érdeklődése két területre összpontosult, amelyeknek a kutatását egész pályafutása során kreatívan próbált ötvözni. Az egyik a lexikoszemantika, a másik pedig a kulturális és nyelvi változások egymásra hatásának elemzése. Vizsgálódásainak horizontja az 1920-as években kitágult: korábbi dolgozatai középpontjában inkább a szókincs, a jelentésváltozás állnak (habilitációs dolgozatát például az „über” elöljárószerűről írta), a húszas

⁶⁷ Az általam ismert irodalom alapján nem lehet teljes bizonyossággal nyilatkozni a pszichoanalízis iránti elkötelezettség mélységéről. Fónagy úgy említi Sperbert, mint „nyelvész, aki analitikus lett” (Fónagy, 1997, i. h.). Sperber ugyanakkor írásában maga mondja, hogy munkája meglehetősen távol esik a pszichoanalízistől (Sperber, 1912, 405.).

⁶⁸ E két körülmény indokolja, hogy a szövegelemzésben eltértem a kronológiai elvtől, és egy 1912-es tanulmány bemutatása jóval később keletkezettek mögé kerül.

⁶⁹ Sperber életének és munkásságának megismeréséhez megbízható forrást kínál Utz Maas német nyelvész feltáró munkássága. Maas 2010-ben kétkötetes monográfiát adott közre, amelyben 1933 és 1945 között hazájukat elhagyni kényszerülő német nyelvű nyelvészek életútját dolgozza föl. (Verfolgung und Auswanderung deutschsprachiger Sprachforscher 1933-1945 [Német nyelvű nyelvtudósok üldözése és kivándorlása. 1933-1945]). A monográfia alapjául szolgáló adatbázis 2018 óta – folyamatosan bővülő formában – online használható. Magam erre az adatbázisra, illetve ennek Sperber-fejezetére támaszkodtam (Maas, 2018, <https://zflprojekte.de/sprachforscher-im-exil/index.php/catalog/s/438-sperber-hans>. Letöltve: 2023. március 09.

évektől pedig mind jobban vonzódik a nyelv teljes rendszerének leírásához (ezt az elköteleződését tükrözi az először 1926-ban megjelent „Geschichte der deutschen Sprache” (A német nyelv története) című munkája, amely – többszörös átdolgozás után – napjainkban is hivatkozott forrás (Sperber, 1926/1966).

Ha Sperber nyelvészeti gondolkodásmódját szellemi áramlatokkal kapcsoljuk össze, két, egymással összefüggő irányzatot kell kiemelnünk. Mindkét orientáció a pozitivistá újgrammatikus hagyománnyal való szembefordulás vágyát is kifejezi.

Az egyik a Wörter und Sachen-mozgalom, amely a tárgyi kultúra, valamint a szókincs és a szójelentés változása összefüggéseinek feltárásával kívánta új alapokra helyezni a szójelentéstani kutatásokat.⁷⁰ Ez a hatás kifejezettebb Sperber korábbi, a szókincsre koncentráció kutatásaiban.

A másik, az előbbitől nem elválasztható meghatározó áramlat a szellemtörténeté, amely a kultúra történetének lenyomatait keresi a szaktudományokban. Ez inkább Sperber későbbi gondolkodására jellemző. A húszas évek végén, a német nyelv történetét tanulmányozva, úgy vélekedik, hogy minden nyelvi változási jelenségnek, a fonológiai változásoktól a szójelentés megváltozásáig, kultúrtörténeti háttere van.⁷¹

A fentiek, a lexikoszemantikai, valamint a kulturális és nyelvi változások összefüggései iránti érdeklődés tükröződik Sperber és a pszichoanalízis kapcsolatában is. E kapcsolat eredménye tanulmánya a nyelv szexuális eredetéről.

Szövegelemzés: Hans Sperber: „Über den Einfluß sexueller Momente auf die Entstehung und Entwicklung der Sprache”/„Über den sexuellen Ursprung der Sprache” (A szexuális mozzanatok szerepéről a nyelv keletkezésében és fejlődésében/A nyelv szexuális eredetéről) (Sperber, 1912).

A mű 1912-ben jelent meg az Imagóban (Imago, 1912, I(5): 405-453.), magyarra nem fordították le, így a tanulmány gondolatait saját fordításomban idézem.

Sperber tanulmányában, amelyet Utz Maas fentebb hivatkozott Sperber-pályaképében a szerző legeredetibb művének nevez, a nyelvkeletkezés magyarázatára tesz kísérletet, ám az orvos pszichoanalitikusokétól lényegesen eltérő közelítésmóddal.

Dolgozata elején mindjárt tisztázza, mit tekint nyelvnek. Két alapvető tulajdonságban látja a nyelv mibenlétét: az egyik a hanghoz kötöttség, a másik pedig a közlési szándék (Sperber, 1912,

⁷⁰ A Wörter und Sachen-mozgalom alapelveinek kidolgozója Rudolf Meringer volt, aki a szellemi irányzat lényegét úgy határozta meg, hogy „nincsen szótörténet tárgy-/dologtörténet nélkül” (vö. Levelt, i. m. 155.). Meringer egyik művét idézi is Sperber (i. m. 410., 451.).

⁷¹ Ugyanez a két szellemi irányzat alakítja a pszichoanalízissel ugyancsak kapcsolatba kerülő magyar germanista, Thienemann Tivadar szemléletmódját (vö. Faluvégi-Pléh, i. m. 310.). Thienemann pszichoanalitikus nyelvészeti munkásságát dolgozatomban külön fejezet méltatja (110-115.).

407-408.). Sperber számára a nyelvkeletkezés kulcsmozzanata a közlés szituációjának kialakulása és fejlődése, tanulmányában ezt a folyamatot követi nyomon.⁷²

A nyelvi közlés Sperber szerint két szituációban születhet meg: az egyik a csecsemő-anyakapcsolat, a másik pedig a szexualitás (i. m. 410.). Az első lehetőséget elveti, mert a csecsemő-anyakapcsolatban kevés olyan nyelvi impulzus jelentkezik, amely a nyelvi fejlődést beindíthatná (i. h.). A nyelvi közlés, s így a nyelv keletkezése tehát a szexualitásra vezethető vissza.

Ez a megállapítás egy pszichoanalitikusan is iskolázott nyelvésztől nem meglepő. Ám Sperber dolgozatában olyan finomításokat tesz, amelyek rávilágítanak arra, hogy egy pszichoanalízisben művelt, ám gondolkodásában és módszertanában nyelvész tudós olvasatában miért lehet éppen a szexualitás a nyelv forrása.

A szexualitás közlési szituációban játszott kulcsszerepének tömör kijelentéséhez Sperber egy kérdést is fűz: magyarázható-e, hogy a nyelvet olyan dolgok megjelölésére is használjuk, amelyek semmilyen, vagy csak igen távoli kapcsolatban állnak a szexualitással? (i. h.). A kérdést pedig azonnal meg is válaszolja: egyedül a szexualitáshoz fűződő képzetkörnek van meg az a jelentésváltozást előidéző ereje, amely lehetővé teszi, hogy a szavakat új dolgok megjelölésére használhassuk (i. m. 411.). Innen is látható tehát (és a tanulmány egészén végig követhető), hogy Sperber számára a közlési szituáció és a nyelv megszületésének és fejlődésének legfontosabb feltétele a szókincs kialakulása és bővülése. A folyamatot a jelentésváltozás mozgatja.

Dolgozata további pontjain Sperber a közlési szituációt, a nyelvkeletkezést, valamint a szexualitást a munkavégzéssel is összekapcsolja (különösen 412-418.).⁷³ Szemléletes példája ennek, hogy a legalapvetőbb munkavégzést, a föld megművelését és az ehhez használt eszközöket a termékenységgel hozza összefüggésbe. A munkavégzés, valamint a szexuális és a közlési szituáció végül arra is alkalmas, hogy a közlés eszközét, a hangreakciókat létre hozza. Sperber „*Lockruf*”-nak ('hívás', 'csalogatás') nevezi ezeket a leginkább érzelm kifejező hangadásként, majd indulatszóként értelmezhető hangsorokat, és a nyelv legalapvetőbb elemeinek tekinti őket (i. m. 412., 426.).

Tanulmányának második felében Sperber elmélete helytállóságát kimerítő jelentésváltozási elemzésekkel szemlélteti (i. m. 428-453.). A példák túlnyomórészt a germán nyelvekből

⁷² Már a pusztán tény, a közlési funkció középpontba emelése, sejteti, hogy Sperber az orvos pszichoanalitikusokétól eltérő szemléletmóddal közelít a nyelv keletkezéséhez. Az orvos pszichoanalitikusok nyelvkeletkezésről és nyelvi fejlődésről való gondolkodásának ugyanis éppen az az egyik jellegzetessége, hogy a nyelv közlő szerepét későbbi fejleménynek tekintik, és nem annyira a nyelv keletkezésében, mint inkább a szocializálásban betöltött funkcióját emelik ki (vö. jelen dolgozat 18-24., különösen a Hollós nyelvfölfogásáról mondottak).

⁷³ A munkavégzés mint a nyelvkeletkezés és a nyelvi fejlődés forrása nem Sperber fölvetése. Az elgondolásnak van nyoma a nyelvkeletkezés-elméletekben, legismertebb képviselője minden bizonnyal a Sperber által is hivatkozott Ludwig Noiré (i. m. 406., 418., vö. még Pléh, 2014a, 1036.). Hasonlóan, a szexualitást ugyancsak látták mások is a nyelvkeletkezés forrásaként, így például Jespersen, akit Sperber ugyancsak említ (i. m. 406., vö. még Levelt, i. m. 34., 38.)

származnak, és azt hivatottak bizonyítani, hogy a szókincs tekintélyes része származtatható kisszámú ősi gyökből,⁷⁴ amelyeknek a jelentése a termékenységgel és a nemzéssel függ össze. Ezek a jelentések kiterbélyesedtek, ezzel megteremtve az alapot a szókincs, s így a nyelv fejlődéséhez.

A példák közül szemléltetésül a *fud-* gyököt választottam (i. m. 433-434.).⁷⁵ Sperber erre a gyökre vezeti vissza a *die Fotze* főnevet, amelynek elsődleges, 'női szeméremtest' jelentéséből olyan jelentések fejlődtek, mint 'könnyű életű nőszemély', 'pofa', 'száj' (i. h.).⁷⁶ A nyelvjárási *fudig* alakot pedig a gyök melléknévi származékának tekinti, 'romlott', 'büdös', 'lusta' jelentésben.

A példák elemzéséből Sperber alátámasztottnak tekinti elméleti kiindulását, mely szerint a germán szókincs jelentékeny része vezethető vissza 'közösülés', 'nemzés', illetve 'női szeméremtest' jelentéssel rendelkező gyökökre, valamint hogy a gyökök és származékaik jelentésbővülése elindíthatta és fenntarthatta a nyelvi fejlődést (i. m. 447-448.).

Sperber szerteágazó fejtegetéseit a nyelv eredetéről és fejlődéséről az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. A nyelv fő funkciója a közlés, ezért a nyelv keletkezésének és fejlődésének alapja a közlési szituáció kialakulása és fejlődése;
2. A nyelvi közlés a szexuális szituációban jöhet létre;
3. A szexuális szituáció a munkavégzéssel is összekapcsolódik;
4. Szexuális szituációban és a munkavégzés során keletkezik a nyelvi közlés alapegysége, az érzelmkifejező hangadás;
5. A nyelvi közlés fejlődésének legalapvetőbb feltétele a szókincs bővülése. E folyamat mozgatója a jelentésváltozás;
6. Mivel a nyelvi közlés a szexuális szituációval és a szókinccsel is összefügg, beláthatóvá válik, hogy a szókincs jelentékeny része vezethető vissza a szexualitáshoz kapcsolható jelentésű elemre (gyökre).

Sperber nyelvészeti érdeklődésének bemutatásakor kitértem lexikoszemantikai orientációjára, valamint szándékára, hogy elméleteihez kultúrtörténeti nézőpontból (is) közelítsen. A szókészlet és a szójelentés kutatása iránti elkötelezettség tanulmányának a fenti, meglehetősen

⁷⁴ Sperber a gyökelmélet követője (a gyökelmélethez vö. jelen dolgozat 25-26., 33.).

⁷⁵ Sperber nagyszámú példaanyagából azért esett éppen erre a választásom, mert ennél a gyöknél viszonylag jól nyomon tudtam követni érvelését.

⁷⁶ Kellő szakértelmem sincs, és nem is tekintettem feladatommak Sperber etimológiai helyességének ellenőrzését. A *fud-* gyök és a *die Fotze* esetében fejtegetései helytállónak tűnnek (vö. <https://www.duden.de/rechtschreibung/Fotze>. Letöltve: 2023. március 09.

Ha felületesen pillantunk Sperber etimológiai elemzéseire, úgy tűnhet, hogy az ő etimologizálásai hasonlóak, mint a már emlegetett Thienemann Tivadaréi. Ez azonban nincsen így: Sperber egy adott gyök jelentésének kiterbélyesedését vezette le, míg Thienemann egymással genealógiailag össze nem függő szavak jelentésének azonosságát magyarázta a tudattalan asszociációkkal (vö. Faluvégi-Pléh, i. m. 310-312.).

vázlatos összefoglalásából is világosan látható. Ha pedig a nyelv fejlődéséről leírt gondolataiban, valamint etimológiai levezetéseiben mélyebbre tekintünk, a kultúrtörténeti szál is jól azonosíthatóvá válik.

Hogyan viszonyul Sperber gondolkodásmódja a nyelv keletkezéséről és a nyelvi fejlődésről az orvos pszichoanalitikusokéhoz?

Sperber műve számos olyan elemet tartalmaz, amelyek az orvos pszichoanalitikusok számára is fontosak. Ilyen aspektus az érzelmkifejezés és a nyelv keletkezésének és fejlődésének viszonya. Közös továbbá, hogy a gesztusnyelv Sperber gondolkodásában is elsődleges a hangzó, beszélt nyelvhez képest, és a szavak jelentésfejlődése kapcsán kiemeli a „szavak varázserejé”-nek (szómágia) szerepét (i. m. 417.).

Ugyanakkor, közelítésmódja alapvetően eltér az orvos pszichoanalitikusokétól. A különbség legmarkánsabban két szempont alapján ragadható meg.

Az egyik, hogy a nyelv legfőbb ismérve Sperber számára a közlő funkció megléte. Az orvos pszichoanalitikusok fölfogásában ez a funkció nem elsődleges jellemzője a nyelvnek.

A másik alapvető különbség, hogy Sperber a nyelv keletkezését és a nyelvi fejlődést a kulturális fejlődés eredményének tartja. A fejlődést alakító szexuális mozzanatra úgy tekint, mint az emberi élet minden területét, így a kultúrát (benne a nyelv keletkezését is) átható ősi elemre (i. m. 419.). A kulturális fejlődésbe való beágyazottsághoz illeszkedve, Sperbernél a nyelv keletkezésében nem jelenik meg a tudattalan-tudatos dichotómia. Sperbernek ezzel a fölfogásával szemben, az orvos pszichoanalitikusok a nyelvi fejlődést biológiai közelítéssel, az én fejlődésével kapcsolják össze, amelyben a fő mozgatóerő a tudattalan és a tudatos mechanizmusok egymáshoz való viszonya.

A Freud-fejezetet azzal zártam le, hogy Sperber szövege kapcsán még visszatérek Freud nyelvészeti érdeklődésére. Azért tartom ezt lényegesnek, mert így „keretbe foglalhatóak” a Freud nyelvészeti érdeklődéséről mondtak, és talán az is érthetővé válik, hogy Freud miért olyan nyelvészekről merített, akik nem tartoztak koruk nyelvtudományának szélesebb körben ismert képviselői közé.

Sperber adatolhatóan Freud szellemi környezetéhez tartozott. Megjelent a Szerda Társaság (Psychologische Mittwochs-Gesellschaft) ülésein (Maas, 2018), és neve fölbukkan a Freud-Ferenczi-levelezésben is (Freud-Ferenczi, 1914-1916/2002, II/1. 188.).⁷⁷ Ennél fontosabb azonban, hogy a Bevezetés a pszichoanalízisbe X. előadásában Freud nem csupán megemlíti Sperber nevét, hanem hosszabban ki is tér a nyelv szexuális eredetéről írott tanulmányára (Freud, 1916/1917/1986, 137-138).

⁷⁷ Freud 1916. február 04-i keltezésű levelében Sperber szakmai nehézségeiről beszél, de úgy utal rá, mint „aki azt a remek dolgozatot adta nekünk az Imago számára” (i. h.).

Idézzük föl a Freud-fejezetben mondottakat. Freud számára a nyelvészet azért volt fontos, mert a pszichoanalitikus munka során tett megfigyeléseit, a megfigyelésekből levont következtetéseket a nyelvészet tapasztalataival kívánta még biztosabb alapokra helyezni. A pszichoanalízis és a nyelvtudomány egymáshoz közelítését az tette számára lehetővé, hogy fölfogásában a szimbólumok keletkezését és az emberi nyelvet ugyanaz a szervező erő irányítja: a „*Grundsprache*” (alapbeszéd/ősnyelv). Az alapbeszéd/ősnyelv nem más, mint archaikus gondolkodási mechanizmusok összessége. Ha tehát ugyanazok az archaikus gondolkodási mechanizmusok alakítják az álmok, a mítoszok, egyes pszichiátriai kórképek szimbolikus gondolkodását és a nyelv ősi formáját, akkor a nyelvészeti tapasztalatok támogathatják a pszichoanalitikus megfigyeléseket.

Általam elemzett referátumát Abel „Über den Gegensinn der Urworte” (Az összavak ellentett értelme) című munkájáról azért írta, mert az ellentétekkel való ábrázolás a szimbolikus gondolkodás egyik legfőbb kifejezőeszköze.

Sperber tanulmányáról nem írt referátumot, ám érdekelte, hiszen a szexuális szimbolikáról tudhatott meg többet belőle.

A Freud-fejezetben többször hivatkoztam Michel Arrivé „Linguistics and Psychoanalysis” (Nyelvészet és pszichoanalízis) című munkájára (Arrivé, 1992). A kötet egyik fejezetének címe: „Freud and his Linguists: Sperber, Abel, Schreber” (Freud és nyelvészei: Sperber, Abel, Schreber), (Arrivé, i. m. 103-119.). Arrivé szerint azért éppen ez a három személy „Freud nyelvésze”, mert az ő írásaikban találta meg a pszichoanalízis nyelvészeti megerősítését.

Hogy ez a gyakorlatban mit jelent, Abel és Sperber esetében részleteiben láttuk.

A Schreber-eset névadója, Daniel Paul Schreber bírósági tanácselnök pedig úgy „válhatott” nyelvészé, hogy dokumentálta saját betegségének történetét, és ezzel nyelvi anyagot szolgáltatott az archaikus gondolkodási mechanizmusok előfordulásáról a pszichiátriai patológiákban (vö. Freud, 1911/1999, 3., 9.). Freud számára ezért különösen értékes volt. Ezt támasztja alá, amit a fentebb hivatkozott X. előadásban le is írt: „Különben még meg sem mondtam Önöknek, milyen körülmények között nyerhetjük a legmélyebb bepillantást abba az állítólagos »ősnyelv«-be, hogy milyen téren maradt meg a legtöbb belőle. [...] Ez a terület ugyanis a neurózistan” (Freud, 1916/1917/1986, 138.).

A nyelvet rendszerként leírni kívánó szerzők: Sabina Spielrein

Az eddigiekben azokat a szerzőket és írásaikat vettem sorra, akik a nyelv egy vagy néhány részterületén tettek megfigyeléseket. A következőkben a nyelvet rendszerként közelítő két pszichoanalitikus, Sabina Spielrein és Hollós István gondolkodását mutatom be.

A nyelvészeti tematika Spielrein⁷⁸ életművében és a nyelvészeti érdeklődés területei

A dolgozatban elemzett szerzők közül Sabina Spielrein az, akinek nyelvészeti gondolkodását a legátfogóbbnak nevezhetjük. A nyelvek és a nyelvészet iránti nyitottság 1911-es pályakezdésétől 1931-ben publikált utolsó ismert tanulmányáig folyamatosan nyomon követhető, sőt, naplóbejegyzései tanúsága szerint már tinédzserkorában tetten érhető. Egy 1901-ben keletkezett (Spielrein 16 éves ekkor) hosszabb jegyzet német, angol, francia és orosz anyanyelvi beszélők hangképzési jellegzetességeiről tartalmaz megfigyeléseket (idézi Richebächer, 2005, 55-56.; Faluvégi, 2018, 38-39.).⁷⁹

Spielrein nyelvészeti szemléletmódját az alábbi öt, életútját egészében felölelő tanulmányán keresztül mutatom be:⁸⁰

Über den psychologischen Inhalt eines Falles von Schizophrenie (Dementia Praecox). (A skizofrénia egyik esetének [dementia praecox] pszichológiai tartalmáról) (Spielrein, 1911). Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, 1911, III, Erste Hälfte: 329-401. A dolgozat német nyelvű, és ez Spielreinnak az orvosdoktori cím elnyeréséért írott disszertációja. A továbbiakban doktori disszertációként hivatkozom rá;

Die Entwicklung der kindlichen Worte Papa und Mama. Einige Betrachtungen über die Stadien der Sprachentwicklung. (A papa és a mama szavak keletkezéséről – Néhány gondolat a nyelvi fejlődés állomásairól, a továbbiakban röviden Papa-mama-tanulmány) (Spielrein, 1922). Imago, 1922, 8(3): 345-367. A tanulmány német nyelven íródott;

⁷⁸ A dolgozatban Spielrein szövegeinek elemzése a céloom, és életrajzi elemekkel csak a kontextus megértéséhez szükséges mértékben foglalkozom. Ezért az életrajzi momentumok említésekor csupán egy biográfiára, Sabine Richebächerre hivatkozom (Richebächer, 2005). Ebből a műből indultam ki a filológiai tájékozódásom is.

⁷⁹ A fonetikai sajátosságok finom megfigyelésén túl a bejegyzésben az is szembe szökő, hogy Spielrein külön foglalkozik a gyermek és a felnőtt hangképzésének eltéréseiről. Ez arra utalhat, hogy a gyermeknyelv iránti érdeklődése csirájában már ilyen fiatalon jelen van (vö. i. h.). Spielrein maga is beszélt a megjegyzései forrásául szolgáló nyelveket, kulturális háttere, a több nyelven zajló kommunikáció családi hagyománya valószínűleg kisgyermekkorától nyitottá tették a nyelvek és a nyelvészet kérdései iránt. (Spielrein szellemi ééréséről, benne a nyelvi hatásokról vö. Richebächer, i. m., különösen 13-63.; Faluvégi, i. m. 37-39.)

⁸⁰ A források közé nem került be a „Die Destruktion als Ursache des Werdens”/”A pusztítás mint a keletkezés oka” című szöveg (Spielrein, 1912/2008). Bár az életműben meghatározó helyet foglal el a tanulmány, és ez az egyetlen Spielrein-mű, amely jelenleg magyar fordításban is olvasható, nyelvészeti kapcsolódásai kevésbé közvetlenek, mint a többi forráséi.

Die Zeit im unterschwelligem Seelenleben. (Időszemlélet a tudatküszöb alatti lelki életben, a továbbiakban röviden Időszemlélet-tanulmány) (Spielrein, 1923a). *Imago*, 1923, 9(3): 300-317. A tanulmányt németül írta Spielrein;

Quelques analogies entre la pensée de l'enfant, celle de l'aphasique et la pensée subconsciente. (Párhuzamok a gyermeki gondolkodás, az afáziások gondolkodása és a tudatalatti gondolkodás között, a továbbiakban röviden Párhuzamok-tanulmány) (Spielrein, 1923b). *Archives de Psychologie*, 1923, XVIII: 305-322. A dolgozat francia nyelven jelent meg, magam az angol fordításból dolgoztam, és a hivatkozások oldalszámái is erre a szövegre vonatkoznak (Some Analogies between Thinking in Children, Aphasia and the Subconscious Mind. In: Cooper-White-Brock Kelcourse [eds.], 2019, 301-322.).

Kinderzeichnungen bei offenen und geschlossenen Augen. Untersuchungen über die unterschwelligem kinästhetischen Vorstellungen. (Gyermekrajzok csukott és nyitott szemmel. A tudatküszöb alatti kinezetikus képzetek vizsgálata, a továbbiakban röviden Gyermekrajzok-tanulmány) (Spielrein, 1931). *Imago*, 1931, 17(3): 359-391. A tanulmányt eredetileg oroszul írta Spielrein, az *Imago*-megjelenés számára édesapja fordította le.⁸¹

Mivel meglehetősen szerteágazó gondolkodású szerző terjedelmes, sokat mondani kívánó, „sűrű” szövegeiről van szó, az eddigiektől eltérő módszert választottam. Az öt tanulmányt nem egyenként, kronologikus rendben elemzem, hanem az öt dolgozat alapján megpróbálom összefoglalni mindazt, ami Spielreint a nyelvészetben foglalkoztatta. Az átfogó közelítésen belül sorvezetőként támaszkodom az egyes művekre, és kiemelem azokat a tartalmi elemeket, amelyek rávilágítanak Spielrein különleges problémaérzékenységére és különböző szellemi hatásokat integráló képességére.

Ha Spielrein kutatói elkötelezettségét tömören szeretnénk meghatározni, azt mondhatjuk, hogy pályáján mindvégig a gondolkodási folyamatok megismerése volt fő érdeklődése. Nyelvészeti orientációja is ezen az elsődleges érdeklődésen belül, ennek szolgálatában ragadható meg, és két alapvető pont körül írható le.

Az egyik a Freudnál látott célkitűzés: hogyan lehet a pszichoanalitikus tapasztalatokat a nyelvtudomány felől megtámogatni?

A másik, Spielreint kitüntetetten érdeklő mozzanat a gondolkodás és a nyelv viszonyának föltérképezése, és a nyelv mibenlétének meghatározása.

E két szempont tanulságainak közvetett, ám értékes hozadéka, hogy akkor is segítik, amikor - mintegy életműve konklúziójaként – összefoglalja a gondolkodás milyenségéről vallott, egyedi nézeteit.

Fontos még kiemelni, hogy az 1920-as év változást hozott Spielrein életében. Genfbe költözött, a Jean-Jacques Rousseau Intézetben kapott állást, és 1923 tavaszáig, a Szovjetunióba való visszatérésig maradt ott (vö. Richebächer, i. m. 361.; Faluvégi, 2021, 63.). Ez a körülmény

⁸¹ Az öt szöveg közül egyiknek sincsen magyar fordítása, így az idézetek saját fordításaim.

életrajzi szempontból csupán változást, a szemléletmódban azonban fordulatot jelent. Az alapmotiváció, a gondolkodási mechanizmusok megismerése megmarad, a közelítésmód gazdagszik: a pszichoanalitikus irányultság fejlődépszichológiai szemlélettel ötvöződik, és éppen ezáltal válik egyedi, pszichoanalitikus fejlődépszichológiává.⁸² A fordulat tükröződik az öt forrásban is: míg a doktori disszertáció a klasszikus pszichoanalitikus attitűdöt mutatja (Spielrein, 1911), addig a másik négy már a pszichoanalitikus fejlődépszichológusét (Spielrein, 1922, 1923a, 1923b, 1931).

Spielrein pályájának első fele (1911-1920): terminológiai kirándulás és a doktori disszertáció nyelvészeti vonatkozásai

Mielőtt az imént körvonalazott nyelvészeti érdeklődést a konkrét szövegeken bemutatom, rövid terminológiai kitérőt teszek.

Ha csak rápillantunk az öt forrás címére, föltűnik, hogy többször előfordul bennük a küszöbalatti, valamint a tudatalatti megjelölés, és a műszavakkal összefüggésben a szövegeken belül is találunk figyelemre méltó megfogalmazásokat.

Az Időszemlélet-tanulmányt Spielrein azzal kezdi, hogy „a pszichoanalízisből hiányzik a tudatelőttes és a tudatalatti összekapcsolására vonatkozó kifejezés. Erre javaslom a »tudatküszöb alatti lelki élet« megjelölést” (Spielrein, 1923a, 300.). Ugyanebben a szövegben, a nyelv keletkezéséről elmélkedve pedig így fogalmaz: „A nyelv túlnyomórészt a tudatelőttesben képződik; ezen túlmenően, nem csak a tudatos gondolkodás igényeinek kell eleget tennie, hanem a tudatelőttesének is, amelyet a tudattalan befolyásol” (i. m. 307.). Ugyanezt a gondolatát néhány oldallal később meg is ismétli (i. m. 309.). És hogy a kép még színesebb legyen, az egy évvel korábban, 1922-ben publikált Papa-mama tanulmányban ezt írja: „A nyelvet lényegében a tudattalanból (pontosabban fogalmazva a tudatalattiból) találjuk föl” (Spielrein, 1922, 348.).⁸³

A pszichoanalízis legszűkebb értelemben vett szakszókincsének kulcselemeivel találkozunk egy rövid időintervallumon belül született írásokból származó néhány példában, látszólag különösebb következetesség nélkül, és úgy, hogy az érintett szövegekben nem is találunk fogódzót az értelmezéshez. Bár Spielreinnél előfordul, hogy fukarul bánik a pontos definíciókkal, és gondolatvezetése nem egyszer „széttartó”, ám a következetlenség, még inkább a logikátlanság igen távol állnak tőle.

⁸² Spielrein pszichoanalitikus fejlődépszichológiája nem a klasszikus, pszichoszexuális fejlődési modellel dolgozik, hanem az értelmi fejlődést vizsgálja, és ezt ágyazza pszichoanalitikus keretbe. Valójában tehát esetében pszichoanalitikus értelmifejlődés-pszichológiáról beszélhetünk.

⁸³ Spielrein a föltalál (*erfinden*) igét vélhetően azért használja itt, mert tanulmányában azt a kérdést is érinti, hogy a nyelv velünk született-e, vagy a környezettől sajátítjuk el. Az, hogy fölvetődik nála az innátizmus problematikája, tájékozottságának és problémaérzékenységének egyik megnyilvánulása.

Ha a tanulmányok nem is, ám két, 1917 decemberében (tehát a dolgozatok keletkezéséhez viszonyítva sokkal korábban) Jung-hoz írott levél megmutatja azt a gondolkodásbeli útkeresést, amelynek természetes kísérője a látszólagos terminológiai pontatlanság (Spielrein, 1917/2003, 143-155.). A két, terjedelmében és kifejtettségében tanulmánnyal felérő levél egyidejűleg annak is meggyőző bizonyítéka, hogy ez a terminológiai következetlenség valóban csak látszólagos.

A levelekből a műszóhasználatra vonatkozóan az alábbi megállapítások fontosak:

1. A tudattalanban (*Unbewusstsein*) elfojtott (*verdrängt*), antimorális, a tudat számára nem elviselhető, ösztönfeltöltött vágyak vannak, amelyeket a cenzúra elzár (i. m. 148-152., különösen 148., 150., 152.).

2. A tudatalattiban (*Unterbewusstsein*) ezzel szemben tudatképes (*bewusstseinsfähig*), az etikához, őseink gondolkodásához, a néplélektanhoz tartozó, nem elfojtott, hanem elnyomott (*unterdrückt*) tapasztalati anyag van (i. h.). Figyelemre méltó, és ugyancsak Spielrein szemléletmódjának eredetiségéről tanúskodik, hogy megjegyzi: az anyag bizonyos részeit a tudat tehermentesítése céljából is számúzzuk a tudatalattiba (i. m. 150.).⁸⁴ A tudatalattira Spielrein a *Seitenbewusstsein* ('tudatmellékes', 'mellékes tudat', 'tudaton kívül eső') megjelölést is használja (i. h.), és a tudattalant a tudatalatti legmélyebben lévő, a cenzúra által elzárt, nem-tudatképes részének tekinti.

3. A tudatelöttes (*Vorbewusstsein*) a levél tanúsága szerint a tudatalatti szinonimája (i. m. 152.), és Spielrein két, 1923-ban írott dolgozatában is fölváltva használja a kettőt (Spielrein, 1923a, 1923b).

4. Ez utóbbtól talán nem független, hogy – amint fentebb láttuk – a tudatelöttest és a tudatalattit összevonja a már a levelekben fölbukkanó tudatköszöb alatti (*unterschwellig*) műszóban (i. m. 149., 151., 1923a, 300.).⁸⁵

Vajon miért volt fontos Spielreinnak a terminológia precízebbé tétele, illetve miről szólnak még a levelekben megfogalmazottak?

Az egyik elem, hogy Spielrein számára fő kutatási motivációján, a gondolkodási folyamatok föltárásán belül a szimbolikus gondolkodás megértése volt a legfontosabb. Ez a levelekben folyamatosan előkerül, és életműve különböző szakaszaiban is, nem csupán érzékelhető, hanem

⁸⁴ Spielrein gondolkodásának eredetiségét és modernségét mutatja, hogy a tudatos és nem-tudatos közötti „munkamegosztás”-ról napjaink kísérleti pszichológiájában és kognitív tudományában is vannak hasonló elgondolások (vö. Pléh, 2011b, 50-51.). A mai szemléletmód úgy értelmezi, hogy a nem-tudatos segít „rendet tenni” a gondolkodásban azzal, hogy tárolja az adott pillanatban nem szükséges tudásanyagot (i. h.). Spielrein hivatkozott gondolata ehhez a fölfogáshoz is közelít, miközben azonban hangsúlyozza a tudat szervező, konstruáló szerepét is (különösen Spielrein, 1923b, 319.; vö. Piaget, 1945/1978, 329.).

⁸⁵ A fölsorolt terminológiai megkülönböztetések fontosságára és finomságára Spielrein gondolkodásában mások is fölhívják a figyelmet (vö. Vidal, 2001, 144-145.; Caropreso, 2021, 146., 148.). Utóbbi szerző a finomítást a levelekben foglaltaknál még tovább gondolja. Szerinte Spielrein alapvetően a lelki működés két területét különíti el: a tudatos és a tudatalattit. A tudattalan, a tudatelöttes és a tudatmellékes a tudatalattihoz sorolható kategóriák (i. h.).

adatolható (vö. pl. Spielrein, 1911, 399., 1923b, 317.). Mivel a szimbolizáció folyamatában a lelki működések valamennyi területének összjátékát látta, fontos volt a területek pontos leírása.

A másik mozzanat: Spielrein a levelekben azt mondja, hogy terminológiaértelmezése sokkal közelebb áll Jungéhoz, mint Freudéhoz (Spielrein, 1917/2003, 148.) Hogy ez többet jelent a Jungnak írott levélben tett udvariassági gesztusnál, mutatja az a körülmény, hogy Spielrein 1923-ban, a Párhuzamok-tanulmányban, a gondolkodás milyenségének leírásakor – a tudatalatti és a tudatos szinonimáiként - az irányított és nem-irányított megnevezéseket használja.⁸⁶ A jungi szellemi hatás továbbélésére azért érdemes utalni, mert árnyalja azt a – sokáig általam is vallott - nézetet, mely szerint Jung szellemisége csak pályája legelején határozta meg Spielrein szemléletmódját, és ezt követően egyértelműen „freudista” lett (vö. Richebächer, i. m. 189.).

A terminológiai kirándulást követően, térjünk vissza Spielreinnak a dolgozataiból kirajzolódó nyelvészeti gondolkodásához.

Azt az igényét, hogy a gondolkodási mechanizmusok föltárásához a nyelvi jelenségek megfigyelését is segítségül hívja, már doktori disszertációja tükrözi (Spielrein, 1911). A munka a Burghölzliben készült, és egy Spielrein által a „dementia praecox paranoid formájá”-val diagnosztizált nőbetegéről készült esettanulmány (i. m. 332.). Spielrein célkitűzése a páciens asszociációinak, gondolkodási folyamatainak föltérképezése, a választott módszer pedig beszédének leghívebb, lehetőleg szó szerinti lejegyzése és értelmezése. Az első benyomásra sokszor értelmetlen mondathalmaznak tűnő beszédprodukciónak belső összefüggéseinek fölfejtésétől azt reméli, hogy minél jobban megértheti betege lelki működéseit (i. m. 330-331.).

Freud többször hivatkozott alapvető elgondolása szerint a szimbólumok és a nyelv keletkezését irányító archaikus gondolkodási mechanizmusok („*Grundsprache*”) tetten érhetőek egyebek között az álmokban vagy egyes pszichiátriai patológiákban, illetve ezek szimbolikájában.

Spielrein tehát kézenfekvő eljáráshoz nyúlt, amikor alaposan megfigyelte és lejegyezte dementia praecoxban szenvedő páciense beszédét. Disszertációja nagy részét a nő elbeszéléseiben használt képek mögött rejlő gondolkodás fölfejtési kísérlete teszi ki, ám Spielrein ezek pusztá bemutatásánál sokkal tovább megy. Az egyes fogalomkörökhöz (családi viszonyok, vallás, természet, művészet, szociális ügyek, pl. szegénység) kapcsolódó szimbólumokat önálló fejezetekben dolgozza föl, és megpróbálja a fogalomkör egészét érintő gondolkodási hálózatot föltárni. Ebből, valamint az eltérő fogalmi körökben megfigyelt mechanizmusok összehasonlításából megkísérel tendenciákat megállapítani, és

⁸⁶ Irányított-nem-irányított gondolkodás dichotómiáját Jung a „Wandlungen und Symbole der Libido” (A libidó szimbólumai és változásai című munkájában írta le (Jung, 1911/1912, 124-153.). A kötetnyi terjedelmű dolgozat magyar kiadása 2018-ban jelent meg, „Az átalakulás szimbólumai” címmel. A fordítás alapja azonban nem a Spielrein által is ismert 1911/1912-es szövegváltozat volt, hanem ennek Jung által 1952-ben készített átdolgozása. Spielrein 1923-as műszóválasztásában azonban már, genfi kollaborációjuk kapcsán, valószínűleg Piaget hatása is benne van. Piaget-nál a gondolkodási módozatok autisztikus, egocentrikus és szocializálódott fázisa jellemzésének egyik kritériuma a gondolkodás irányított, illetve nem-irányított volta (vö. Faluvégi, 2022, 37-39.).

általános(abb)an következtetni a szimbólumok keletkezésére. A hálózatok föltérképezése során nyelvészeti szempontból is értékes megfigyeléseket tesz, amelyekben ugyancsak tendenciákat próbál találni.

A szimbólumfölfeltési próbálkozásokból szemléltetésül a szociális ügyek: az ipar és a szegénység összefüggése területéről választottam egy röviden összefoglalható szemléletes példát.

A páciens az ipar káros következményeiről beszél, és a *Gewerbe* szót használja 'ipar' jelentésben, majd ehelyett váratlanul *Gewebe*-t mond, azaz beszédébe elvétel csúszik. A *Gewebe* főnév jelentése 'szövet', biológiai és textilipari értelemben egyaránt. Spielrein az elvétést a nő egészségügyi nehézségeinek és házassági konfliktusainak keretében értelmezi (i. m. 380-381.).⁸⁷

Spielrein doktori disszertációjának szorosán a nyelvészethez kötődő megállapításai az alábbiak:

1. A páciens gyakran használja ugyanazt a szót eltérő jelentésekben, úgy, hogy a jelentések mögött látszólag semmilyen, vagy csak nagyon laza kapcsolat van.⁸⁸ A jelenség legszélsőségesebb esete ugyanannak a szónak ellentétes jelentésben való használata (i. m. 334., 339., 377., 400.). Ebben a megfigyelésében Spielrein támaszkodik Freud általam is elemzett „Über den Gegensinn der Urworte” (Az összavak ellentett értelme) című munkájára, valamint Bleuler skizofrénia-elméletének az ambivalenciával kapcsolatos nézeteire (i. m., 400., vö. Tringer, 2001, 318.).

2. A beteg által elbeszéltek „időtlen”-ek, azaz múlt, jelen és jövő nem válik el egymástól (i. m. 399.).

3. A páciens sok elvont jelentésű fogalmat használ, vagy amikor egy emberről, nőről, férfiről beszél, nem egyedileg beszél róluk, hanem általánosan, azaz az emberiségről, a női vagy a férfi nemről (i. m. 398-399.). Szintén nem ritka, hogy egyes szám első személy helyett egyes szám harmadik személyben fejezi ki magát: nem én élek át, hanem valaki más él át valamit (i. m. 399.). Az elvont jelentés és az egyes szám harmadik személy használatát Spielrein azonos gyökerűnek tartja.

Spielrein doktori disszertációjában nyelvészeti szempontból ez utóbbi a legátfogóbb és talán legeredetibb megállapítás, ezért hozzá fűzött magyarázatából hosszabban idézek:

„Egy elvont jelentésű fogalom mindig tekinthető sok egyedi, konkrét képzetből származó összegzésnek, amely az idők során megtapasztaltakból áll össze. Ezért mond sokkal többet, mint egy konkrét, élesen körülhatárolt jelentéssel bíró szó. Valamely anyag pontos, tudatos feldolgozásakor az absztrakt fogalmak inkább terhet jelentenek számunkra, ugyanis mindenki saját értelmezést adhat nekik, és ezáltal elvész az egzaktitás. Épp ennek az egzaktitásnak, meghatározottságnak a hiánya azonban az a körülmény, amely az általános fogalmakat oly alkalmassá teszi a skizofrén beteg álmvilágának megmutatására. Minél kevésbé körülhatárolt egy fogalom [...], annál inkább

⁸⁷ Spielrein disszertációjában még egy ilyen, magától értetődő interpretáció mögé is szerteágazó, igényes műveltséganyagot helyez (i. h.).

⁸⁸ A gondolkodási mechanizmusok alapos elemzésével Spielrein igyekszik igazolni, hogy a jelentések közötti kapcsolat lazasága vagy teljes hiánya valóban csak látszólagos

alkalmas a lehető legkiterjedtebb képzettartalom megragadására. [...] Egyes szám első személy helyett egyes szám harmadik személyt használunk: ezáltal a komplexus megszűnik személyhez kötött lenni” (i. m. 399.).⁸⁹

Amint látni fogjuk, Spielrein mindezeket a megfigyeléseit (időszemlélet, ellentétesség érzékelésének fejlődése stb.) az 1920-as években tovább gondolja. Mielőtt azonban megismerjük, hogyan, a doktori disszertációval kapcsolatban, lezárásként, két mozzanatra szeretném még föl hívni a figyelmet.

Az egyik: Spielrein hangsúlyozza az ősök tapasztalatainak tudattalanul bennünk munkálkodó örökségét (i. m. 397.). Ennek kiemelése fontos a pszichoanalitikusok biologizmusa, haeckeli-lamarcki elköteleződése miatt. Kifejezetten Spielrein életművében pedig azért tekinthető alapvetőnek, mert a gondolkodást és annak fejlődését (benne a nyelvét is) mindig is a tudatos és nem-tudatos mechanizmusok sajátos összjátékaként értelmezte (vö. a dolgozatban a szerzők biologizmusáról mondtak, különösen 27-29.).

A másik, talán triviális, mégis kiemelendő körülmény: a doktori disszertáció gazdagon tükrözi a Burghölzli hatását. Spielrein páciense gondolkodási mechanizmusait az álomgondolkodáson kívül a mitologikus gondolkodással is gyakran állítja párhuzamba. Értelmezéseiben a beteg által használt szimbólumok egyszerre egyéni élmények által meghatározottak (ez a freudi olvasat) és egyetemesek, kulturális hátterűek (a jungi, illetve Burghölzli-hatás). Az általános szimbólumok származhatnak az emberi kultúrából (pl. a vallási szimbolika gyakran kerül elő Spielrein páciensénél [vö. pl. i. m. 332., 388., 391.]), és lehetnek olyanok, amelyek általában megjelennek azokban az esetekben, amikor a képi gondolkodás a fogalmi fölött áll, így az álomban vagy a kisgyermek gondolkodásában. Erre példa Spielrein betegénél a vízszimbolika (i. m. 391.). (A freudi, ill. jungi szimbólumkoncepció kérdéséhez bővebben vö. Piaget, i. m. 338-341.; Vidal, i. m. 145.; Pléh, 2016, 180.).

A pálya második fele (1920-1931): a Genfben és a Szovjetunióban írott tanulmányok

A három genfi Spielrein-forrás, valamint a Gyermekrajzok-tanulmány tartalmilag olyannyira egybefonódik, hogy nem egyszer ugyanazokra az esettanulmányokra hivatkozik a szerző (ezeknek más-más részletét kiemelve). A nyelvészeti tematika felől tekintve a művekre az látható, hogy a Spielreint a nyelvészetből érdeklő mindkét területet lefedik: a pszichoanalitikus és a nyelvészeti tapasztalatok közelítését, valamint a nyelv és a gondolkodás viszonyának, a nyelv természetének meghatározását.

A Papa-mama-tanulmány: a p és az m hangok keletkezése, valamint a nyelv háromfázis-modellje

⁸⁹ Spielrein az időtlenséget a kiterjedtség, a kötöttségtől való elszakadás sajátos eseteként értelmezi (i. h.).

Spielrein következő, a nyelvészeti tematika szempontjából meghatározó műve a Papa-mama-tanulmány (Spielrein, 1922). A dolgozat egyediségét Spielrein életművében az adja, hogy ez az a műve, amely teljes egészében nyelvészeti témát dolgoz föl: a hangzó nyelv keletkezését és kibontakozását vizsgálja. Ennek szemléltetésére az *m* és a *p* hangok fonetikai fejlődésvonalát rajzolja föl, s ezt kapcsolja össze pszichoanalitikus és fejlődépszichológiai megfontolásokkal.⁹⁰

A tanulmány háttéréhez fontos még, hogy ez az első mű, amely Spielrein genfi időszakában jelent meg. Egy gondolati ívet alkot az Időszemlélet- és a Párhuzamok-tanulmánnyal, és valamelyest a már Szovjetunióban írott Gyermekrajzok-tanulmányhoz is kapcsolható. Ugyancsak lényeges, hogy a dolgozatban összekapcsolja a nyelvészeti és a gyermektematikát.⁹¹

Mielőtt a *p* és az *m* hangok és a *papa* és a *mama* szavak keletkezésének nyomába eredne, Spielrein rövid elméleti alapvetésben mutatja be, hogy hányféle nyelvet ismerünk (A nyelv különböző fajtái, i. m. 345-348.). Megkülönbözteti a látható nyelvet (*visuelle Sprache*), amely értelmezésében a mimika, a taglejtések nyelve, és amelynek sajátos formája az álmok képi nyelve (*Bildersprache*), valamint a taktilis nyelvet (*Tastsprache*). A nyelvek között különleges jelentőségre tett szert a hallható nyelv (*Melodiesprache*), amely magába foglalja az elsődleges hangreakciókat (reflektorikus, primer, biológiai hangreakciók), a sírást és a nyelv zenei kifejezőeszközeit (ritmus, hanglejtés, hangfekvés, hangerő, az éneklés legkezdetlegesebb formái) (i. m. 345-346.). A hallható nyelv legnagyobb jelentőséggel bíró formája a szó-/fogalmi nyelv (*Wortsprache*). A szó-/fogalmi nyelv azért emelkedhetett ki a nyelv valamennyi fajtája közül, mert szociális célokra, a kommunikáció biztosítására ez a legalkalmasabb (i. m. 346.). Spielrein a hallható nyelvet és a szó-/fogalmi nyelvet együttesen hangzó nyelvnek (*akustisch vermittelte Sprache*) nevezi.

A fentiekből kiolvasható, hogy Spielrein a nyelvet egyszerre értelmezi szűkebben és tágabban.

A szűkebb értelmezés a hangzó nyelvre, különösen a szavak nyelvére vonatkozik. Ez a szűkebb, hangzó nyelvre koncentráció értelmezés határozza meg a Papa-mama-tanulmányt.⁹²

A tágabb értelmezés szerint a nyelv szóbeli vagy írásbeli formában érzések, gondolatok kifejezője, közlője, egymás megértésének eszköze, közvetítője. Ezen belül csak egy lehetséges forma a hangzó nyelv. Nyelv és gondolkodás viszonyának vizsgálatába helyezve, ez a tágabb nyelvértelmezés jellemző mindhárom további Spielrein-forrásomra: az Időszemlélet-, a

⁹⁰ Spielrein dolgozatának részletes elemzését tartalmazza egy 2021-ben megjelent tanulmányom (Faluvégi, 2021). Ezért ehelyütt csak arra koncentrálok, hogy melyek a Papa-mama-dolgozatnak azok az elemei, amelyek Spielrein nyelvészeti gondolkodásának egésze szempontjából meghatározóak..

⁹¹ A gyermeklélektan nem ekkor jelenik meg Spielrein érdeklődési körében. A disszertáció és a Papa-mama-tanulmány között eltelt több mint egy évtizedben folyamatosan végzett gyermekmegfigyeléseket, illetve foglalkozott gyermekekkel. 1912 és 1920 között írott, közel húsz, kisebb-nagyobb dolgozatának jelentős része tartalmaz gyermekmegfigyeléseket (Richebächer, i. m. 363-364.). Fontos magánéleti körülmény, hogy 1913-ban megszületett első leánya (Richebächer, i. m. 361.). Spielrein műveiben gyakran hivatkozik az ő megfigyeléséből származó tapasztalatokra.

⁹² A nyelvnek ebből a szűkebb értelmezéséből indultak ki többi pszichoanalitikus forrásaim is (vö. jelen dolgozat 18-24. különösen 18-19.).

Párhuzamok- és a Gyermekrajzok-tanulmányra (vö. különösen Spielrein, 1923b, 312., 314., 316., Spielrein, 1931, 360-363.).

A dolgozat alapkérdését, a *p* és az *m* hangok, illetve a *papa* és a *mama* szavak keletkezését Spielrein négy szempontból vizsgálja: fonetikai, fiziológiai, biológiai és pszichológiai megfontolásokkal közelít tárgyhöz. Elemzéséhez áttekinti, illetve tovább gondolja a korábbi és a kortárs, gyermeknyelvvel foglalkozó irodalom javát (Fritz Schultze, William Preyer, a Stern-házaspár, Hermann Gutzmann sen., Wilhelm Ament, Jules Ronjat stb.) (Spielrein, 1922, 350-353.; Faluvégi, 2021, 67-70.).

Spielrein és az előd, illetve kortárs kutatók azonosak abban, hogy

1. a haeckeli biogenetikai elv feltétlen hívei. Úgy gondolják, hogy a gyermek nyelvi fejlődése (a nyelv ontogenezise) megismétli a nyelv keletkezésének (a nyelv filogenezise) fő állomásait (vö. Levelt, i. m. 36-40., 99.; Faluvégi, i. m. 65.);
2. nem egyszer fölvetődik náluk a nyelv funkcióinak, a funkciók fejlődési sorának (érzelelkifejező funkciótól az értelmi felé haladás) kérdése;
3. ugyancsak fölmerül gondolkodásukban a nyelv innát illetve nem-innát volta: erősebb az innátizmusba vetett hit (vö. „A nyelvet lényegében a tudattalanból (pontosabban fogalmazva a tudatalattiból) találjuk föl” (Spielrein, i. m. 348.). Spielrein ebben a kérdésben (is) egyéni nézetet képvisel, amikor az innátizmusra utalás mellett kiemeli az anya/gondozó és az ő tudattalanjuk „nyelvtanári szerepét” (i. m. 348-349.);
4. naplómódszerrel dolgoznak, azaz a környezetükben élő gyermekek (legtöbbször saját gyermekük/gyermekük) nyelvi produkcióit dolgozzák föl;
5. azt tartják, hogy a gyermek hangrepertoárjában azok a hangok jelennek meg elsőként, amelyeknek artikulációjához a legkevesebb erőre van szükség. A *p* és az *m* ilyen, „kényelmes” képzésű hangok (i. m. 350-353.).

Spielrein újítása, elődei és kortársai gondolkodásmódjához „hozzáadott értéke” abban van, hogy a *p* és az *m* hang, valamint a *papa* és *mama* szavak keletkezését pszichoanalitikus fejlődéslélektani alapon magyarázza. Ennek fő elemei az alábbiak:

1. A gyermek nyelvi fejlődését nem csak értelmi fejlődésének, hanem énefejlődésének keretében is vizsgálja.
2. A nyelvi fejlődés kulcsát a csecsemő-anya-kapcsolatban látja.
3. A csecsemő-anya-kapcsolatban a táplálás aktusának meghatározó szerepét emeli ki (tehát az *m* és *p* hangokat nem pusztán a képzés helye [ajkak] nyújtotta fonetikai kényelem segíti).

4. A nyelvi fejlődés állomásait a nyelv funkcionális aspektusára koncentrálva, pszichoanalitikus keretben határozza meg. A fejlődés az érzelmi (affektív-kívánságkifejező) funkciótól az értelmi (objektív-intellektuális)⁹³ funkció irányába halad.

Spielrein pszichoanalitikus nyelvfejlődés-értelmezését Freud örömelev-valóságelv-ellentétpárja határozza meg. A csecsemő-anyka-kapcsolatban alakuló énefejlődés az örömelev tökéletes érvényesülésétől a valóságelv kiteljesedéséig vezető útként írható le. A táplálás aktusában nyomon követhető, hogyan jutunk el az anyánkkal való duális egység mindenhatóságától lépésről lépésre a rajtunk kívül lévő valóság megtapasztalásáig. Mindezt Spielrein az *m* és a *p* hang sorsának alakulásán, valamint a nyelv három stádiumának: az autisztikusnak, a mágikusnak és a szociálisnak a megkülönböztetésén keresztül mutatja be.

A Papa-mama-tanulmányok mindjárt a második oldalán fölűnik egy lábjegyzet: „Hamarosan rátérünk annak tárgyalására, hogy a nyelv eredetileg önmagunkhoz szól, és csak később válik embertársaink felé irányuló szociális nyelvvé” (i. m. 346.). Később, mielőtt rátérne a három fázis leírására, még kétszer megismétli ezt a tételét, mintha csak azt szeretné, hogy az olvasó jól emlékezetébe vesse azt (i. m. 348., 353.). A két további említés annyit tesz hozzá az idézett elsőhöz, hogy mindkétszer kiemeli: a nyelv eredetileg nem rendelkezik közlő funkcióval.

Ezekre a megállapításokra nem csak a Papa-mama-tanulmány szempontjából, és nem kizárólag pszichoanalitikus olvasatban kell figyelni. Tágabb összefüggésben és jobban kibontva újra előkerülnek majd a további genfi dolgozatokban, amikor Spielrein arról értekezik, mit is ért ő nyelv alatt. A Papa-mamában azonban még a tisztán pszichoanalitikus mozzanat: az én és a külvilág megtapasztalása, illetve a csecsemő-anyka-viszony a meghatározó a három stádium tárgyalásában.

Az autisztikus fázis az anyával való duális egységben, a külvilágról nem tudva, az örömelev tökéletes megvalósulásában zajlik. A csecsemő reflexszerűen bocsátja ki, később esetleg ismételteti az *m* és a *p* hangokat. A hangreakció fiziológiai tényezőhöz, a táplálkozáshoz és az ezt kísérő mozgáshoz kapcsolódik. A hangreakció és a cselekvés (táplálkozás) ekkor még azonosak. Mivel a cselekvést kellemes érzetek (puhaság, melegség, jóllakottság) kísérik, egy idő múlva a csecsemő, pusztán saját öröme, újra és újra produkálja a hangokat. Az autisztikus fázis hangreakciója még csak a csecsemőnek szól, az ő öröme, jóérzését szolgálja és fejezi ki. Nem irányul a külvilág felé, és nem is közöl semmit, hanem kifejezi a csecsemő öröme, jóérzését.

A mágikus fázis során a duális egység és az örömelev zavartalanságába „beszüremkedik” a külvilág, s vele a valóságelv. Amikor a csecsemő a hangokat produkálja, az anyka nem mindig van jelen, az éhség nem mindig elégíthető ki. A hang mindinkább a cselekvés és a hozzá kapcsolódó pozitív érzetek felidézőjévé válik. A csecsemő azonban hamarosan megtapasztalja, hogy a hang pusztán kiejtése, a szopásnak és a hozzá kapcsolódó kellemes érzeteknek a

⁹³ Az affektív-kívánságkifejező és az objektív-intellektuális megjelöléseket a Stern-házaspártól veszi át Spielrein (i. m. 355.).

felidézése nem csillapítja éhségérzetét. A továbbiakban megéli azonban azt is, hogy a hang folyamatos ismételtetésével magához tudja hívni az anyját, így a hang lassan összekapcsolódik az anya képzetével. A hangképzés tehát elkezd a külvilág felé fordulni, „közli” a külvilággal, „fölvívja” a külvilág figyelmét, hogy a csecsemő éhes.⁹⁴

A szociális fázis a külvilág felé fordulás és a valóságelv teljes megtapasztalásának időszaka. A gyermek lassan megtanulja vágyait korlátozni, magát embertársai szemével is látni. Szeretne másokat megérteni, szeretné gondolatait másokkal közölni (i. m. 364.). A nyelv közlő, kommunikációs funkciója megszilárdul.

A nyelv szociális fázisa kapcsán Spielrein a szavak jelentésének alakulásáról is figyelemre méltóan fogalmaz: „Amikor [...] a szavak *érzelmi* (*erzwingende Bedeutung*) helyett *értelmi* (*fakultative Bedeutung*) jelentést kapnak, születik meg az, amit mi, felnőttek, nyelv alatt értünk. Ekkor lép a nyelv a harmadik, »szociális« fázisába” (i. m. 362., kiemelés tőlem - F. K.).

Hosszú ideig nem volt teljesen világos számomra, hogy mit ért Spielrein *erzwingende* és *fakultative Bedeutung* alatt. A teljes tanulmány és további genfi dolgozatainak kontextusa alapján választottam az *érzelmi-értelmi* mellékneveket. Az *érzelmi* (*erzwingend*) jelentés az autisztikus és mágikus fázis sajátja, amelyekben az emocionalitás a meghatározó a szociális fázis racionalitásával szemben. Ha azonban szigorúan nyelvészeti szempontból közelítjük a kérdést, és szem előtt tartjuk, hogy Spielrein Genfben dolgozik, akkor az *erzwingend-fakultativ* szembeállítást visszaadhatjuk a *nem-önkényes-önkényes* ellentétpárral is.

A vázlatos bemutatásból is kiderült, mennyi erénye van a Papa-mama-tanulmánynak: a nyelv különböző fajtáinak meghatározása, a gyermeknyelv-irodalom alapos és kritikus áttekintése, egyedi, pszichoanalitikus fejlődépszichológiai érvelése a p és az m hangok korai megjelenése mellett, és természetesen a háromfázismodell. Bár első látásra ez a kifejezetten nyelvészeti fókuszú tanulmány kevésbé köthető Spielrein fő kutatási érdeklődéséhez, a gondolkodási folyamatok megismeréséhez, épp a háromfázis-modell és a nyelv közlő funkciójának kérdése az, amely ezt a kapcsolatot megteremtheti.

A Spielrein-Piaget együttműködés alapjai a Papa-mama-tanulmány tükrében

Az említett belső-tartalmi kapocs kialakulásában van egy külsődleges kulcsmozzanat is: a Papa-mama-tanulmányban bukkan föl először Spielrein Piaget-val való együttműködése.

Piaget a genfi egyetemen az 1921/22-es tanév téli szemeszterében, az autisztikus gondolkodásról tartott előadásorozatot (vö. Faluvégi, 2022, 33-34.). Spielrein beszámolója szerint az előadásokon beszélt

„a gyermeknek a valósághoz való eltérő attitűdjeiről. Szerinte [Piaget szerint – F. K.] a gyermek ezekben az abszolút felől a relatív irányába mozdul el. A kételkedés [saját mindenhatóságában – F. K.] a fejlődés későbbi

⁹⁴ Amint a Ferenczi-fejezetben a Valóságérzék-tanulmány kapcsán szóba került, Spielrein Papa-mama-tanulmánya meglehetősen hosszadalmasan és bonyolultan mutatja be a mágikus fázis történéseit. Sokkal érthetőbb az örömev és valóságelv viszonyának a leírása Ferenczi dolgozatában.

szakaszában jelenik meg. [...] Amikor a gyermek kérdez, nem azért kérdez, hogy a valósággal tisztában legyen, hanem hogy saját magának, saját vágya szerint válaszoljon” (i. m. 360.).

A Spielrein és Piaget közötti szellemi együttműködés meghatározta Spielrein genfi tartózkodását (1920-1923), és alapját a szimbolikus gondolkodás iránti közös érdeklődésük adta.⁹⁵ Amint már többször említettem, Spielrein munkásságának legfontosabb eleme a gondolkodási folyamatok, ezen belül a szimbolikus gondolkodás föltárása volt. Ezért fordult a genfi időszak előtt az álmok, a pszichiátriai patológiák, illetve a mitológia gondolkodási formáinak elemzése felé, és ez egészült ki Genfben a gyermek gondolkodásának szisztematikus vizsgálatával.

Piaget-nál fordított a helyzet: már karrierjének ebben a legkorábbi szakaszában is a gyermeki gondolkodás törvényszerűségeit kutatta, és ennek során csodálkozott rá, hogy az álomszimbolika és a gyermeki gondolkodás szimbólumalkotása között lehet párhuzamokat találni (vö. Piaget, i. m. 302-363.; Vidal, i. m. 150.; Faluvégi, i. m. 34.). Az is tény, hogy Piaget-nál az 1920-as években mély pszichoanalitikus ihletettség mutatható ki.⁹⁶

Az azonos irányba mutató, bár különböző eredetű célkitűzés: a szimbolikus gondolkodás megértése volt az, amely Spielrein és Piaget munkáját összekapcsolta. Spielreinnál ez tükröződik a Papa-mama-dolgozatban föllállított háromfázis-modellben, valamint abban, hogy további genfi munkáiban (és azt követően is) a tudatalatti/tudatelőttés működési mechanizmusait elemzi.⁹⁷ Piaget-nál ugyanez a törekvés ebben az időszakban a gondolkodási módozatok: az autisztikus, az egocentrikus és a szocializálódott vizsgálatában jelenik meg (Faluvégi, i. m. 37-39.).

Az Időszemlélet-tanulmány: pszichoanalitikus és nyelvtudományi tapasztalatok közvetlen összekapcsolása

A Papa-mama-dolgozatot az életműben az Időszemlélet-tanulmány követi. A munka nyelvészeti relevanciája, hogy az időszemlélet kialakulásának pszichoanalitikus fejlődépszichológiai fölvázolását az időszemlélet nyelvészeti értelmezésével állítja párhuzamba. Spielrein érveléséhez nyelvész konzultáns segítségét is igénybe vette: Charles Ballyét, a genfi egyetem nyelvészprofesszorát (Spielrein, 1923a, 306., 307., 309., 311.).⁹⁸

A tanulmány alaptétele szerint a pszichoanalízis és a nyelvtudomány tapasztalatainak összevetése azáltal válik lehetővé, hogy „a nyelv túlnyomórészt a tudatelőttésben képződik;

⁹⁵ Az együttműködés „formai” részéről, Spielrein és Piaget pszichoanalitikus terápiás kapcsolatáról sok, egymásnak akár ellent is mondó információt emlegetnek (vö. pl. Richebächer, i. m. 228-230.; Vidal, i. m. 141.)

⁹⁶ A pszichoanalízis hatását a fiatal Piaget gondolkodására átfogóan elemeztem hivatkozott tanulmányomban (Faluvégi, 2022).

⁹⁷ Vö. a főtebbi kitérő a spielreini terminológiáról.

⁹⁸ Charles Bally a strukturalizmus genfi iskolájához tartozott, fő kutatási területei a stilsztika, a frazeológia, valamint az indoeurópai összehasonlító nyelvészet voltak. Ismert még arról is, hogy – Albert Sechehay-val – előadásjegyzetekből ő állította össze Saussure „Course de linguistique générale” (Bevezetés az általános nyelvészetbe) című művét (Saussure, 1916/1998) (vö. Fónagy, 1978, 78., 90.; Levelt, i. m., 215.).

ezen túlmenően, nem csak a tudatos gondolkodás igényeinek kell eleget tennie, hanem a tudatelőttésének is, amelyet a tudattalan befolyásol” (i. m. 307., 309.).

Az időszemléletre vonatkozó pszichoanalitikus fejlődépszichológiai gondolatvezetése négy megállapítás köré épül.

1. Az időszemlélet kialakulását biztosan megelőzi a hely- és valószínűsíthetően az oksági szemlélet kialakulása. Az időszemlélet a helyszemléletre, az itt van-nincs itt érzékelésére épül rá (i. m. 300-303.).

2. Az időre kétféleképpen tekinthetünk: lineárisan, irányként (múlt-jelen-jövő formájában), illetve tartamként (egy cselekvés vagy történés lehet folyamatos vagy időben korlátozott) (i. m. 301.) A fejlődés korábbi szakaszában az időt tartamként érzékeljük, a linearitás érzékelése későbbi fejlemény (i. m. 303.).

3. Az időszemléletben élesebben különül el a múlt, ezzel szemben a jelen és a jövő egységet alkotnak: a jövő a jelen időtartambeli kitágítása (i. m. 302-303.).

4. Az idő lineáris szemléletének kialakulásához szükség van az ellentétek különválasztásának képességére. Ez a képesség későbbi fejlődési szakaszban jelenik meg, ezzel magyarázható az idő lineáris felfogásának későbbi kibontakozása (i. m. 312-313.).

Spielrein négy megfigyelése mindegyikét nyelvtudományi párhuzammal támasztja alá. Ballyra hivatkozva a klasszikus és a modern nyelvek széles skálájáról hoz példákat (i. m. 303., 306., 307., 309., 311.), és ezek mellé orosz anyanyelvéből vett saját megfigyeléseit is odaállítja (i. m. 308., 310.). A párhuzamok bemutatásánál támaszkodom Spielreinra, de magyar vonatkozásokat is említek.

1. Gyakran megfigyelhető a nyelvben, hogy egy határozó egyaránt képes helyviszonyt, időviszonyt (és esetleg oksági viszonyt is) kifejezni. Példa erre a német vagy az angol *in* előljárószó: *in der Schule/in the school* 'iskolában' / *in dieser Woche/in a week* 'ezen a héten', 'egy hét múlva' / *in dieser Weise/in this way* 'így' (oksági [következtető] jelentésben). Ugyanígy viselkedik a magyar *-on/-en/-ön* határozórag: *asztalon / a héten / ilyen módon* 'így' (következtető jelentésben). Fónagy Iván a jelenség elméleti hátterét úgy magyarázza, hogy a térbeli-, oksági és időbeli ábrázolás kezdetben nem válik el, a differenciálódás későbbi fejlődés eredménye (i. m. 96., 99.).

2. Vannak nyelvek, amelyekben a múlt-jelen-jövő ábrázolásánál szembetűnőbb a cselekvés, történés időbeli lefolyásának a kifejezése (Spielrein, i. m. 303., 308., 310.).⁹⁹ Ez a közelítésmód lényegében az ige akcióminőségének (tartós ige: *ír, tanul* vs. nem-tartós, pl. gyakorító ige: *írogat, tanulgat*) és aspektualitásának (folyamatos ige: *ír, olvas, tanul* vs. befejezett ige: *megír, elolvas, megtanul*) leírását jelenti.

3. A múltidőnek a jelen- és jövőidőtől való elkülönítése a grammatikai jelöltségben is kifejezettebb: a múltidő morfológiailag jelölt toldalékkal vagy tőhangváltással (magyar *-t/-tt*,

⁹⁹ Spielrein különösen ennek a szempontnak demonstrálására elemzi saját anyanyelvét (i. m. 308., 310.).

angol, német tőhangváltós vs. nem-tőhangváltós igék). Ezzel szemben a jövőidő ritkábban jelölt, sokszor jelenidővel fejezzük ki.¹⁰⁰

4. Az ellentétesség fejlődépszichológiai megkülönböztetésének nyelvészeti megfelelője a jelentésbeli ellentétesség érzékelése. Amint a doktori disszertáció kapcsán is láttuk, az ellentétességnek mint archaikus gondolkodási formának az elemzése Spielrein számára meghatározó fontosságú volt.

Úgy gondolom, Spielrein példái és a magyar nyelvből vett példák is meggyőzőek annak bemutatására, hogy miért tekintette Spielrein mérvadónak a nyelvtudományi tapasztalatokat a pszichoanalitikus megfigyelések megerősítésére.

Az Időszemlélet-tanulmány általánosabb gondolatai

A szűk értelemben vett nyelvészeti vonatkozásokon kívül a tanulmányban van még néhány általánosabb elem, amelyek Spielrein nyelvészeti gondolkodásának további alakulásában fontosak.

1. A Papa-mama-tanulmányhoz hasonlóan, Spielrein ebben a munkájában is emleget gyermeknyelvi (saját leányától származó) példákat.

2. A gyermeknyelvi tapasztalatok mellé azonban ebben a tanulmányban sorakoztat föl először hipnagóg, az álomba merülést közvetlenül megelőző állapotból származó megfigyeléseket (i. m. 304-306.). Mint később, a Gyermekrajzok-tanulmányban meg is nevezi, a hipnagóg jelenségek iránti figyelmében a pszichoanalízis irányából Silberer volt az ihletője (Spielrein, 1931, 361.). Az a körülmény azonban, hogy érdeklődése éppen a genfi időszakban vált kifejezetté, minden bizonnyal összefügg a Piaget-val való közös gondolkodással, ugyanis Piaget szimbólumalkotásról vallott elképzeléseire hatott Silberer (vö. Piaget, i. m. 333-336.; a Silberer-féle szimbolizmus-koncepcióhoz különösen 335-336.).

3. Ugyancsak ebben a tanulmányban számol be Spielrein először nyelvi patológiában, afáziában szenvedő betegeken végzett megfigyeléseiről (i. m. 313-315.).

Vajon hogyan/miért kapcsolódnak össze az álom, az álomba merülést megelőző (hipnagóg) állapot, a gyermeknyelv és az afáziában szenvedők megfigyelése, a nyelvtudomány tanulságai, Silberer és Piaget?

A választ az adja meg, hogy Spielrein számára a gondolkodási mechanizmusok, a szimbólumalkotás vizsgálatát a genfi időszaktól egyre inkább a képi (tudatalatti/tudatelőttes) és nyelvi/fogalmi (tudatos) gondolkodás viszonyának föltárása jelenti. Spielrein szerint az álom és a hipnagóg állapot, a gyermek és az afáziás beteg gondolkodása olyan területek, amelyeken a képi (tudatalatti/tudatelőttes) gondolkodás – eltérő okból és mértékben – a nyelvi/fogalmi (tudatos) gondolkodás fölébe kerül (i. m. 315.). A hipnagóg állapot azért különösen alkalmas a

¹⁰⁰ A jövőidő jelöltsége leginkább a segédigés körülírást jelenti: a *fog*, illetve a *will/shall/werden* segédigékkel (i. m. 307-308.).

megfigyelésre, mert álm és ébrenlét közötti határállapotként „beszámolóképes” anyaggal szolgál a képi és a nyelvi/fogalmi gondolkodás összjátékáról (vö. i. m. 304-305; Piaget, i. m. 335.). A nyelv pedig azért megfelelő vonatkoztatási pont, mert bár a tudatalattiból/tudatelöttesből származik, egyidejűleg megfelel a tudatos gondolkodás követelményeinek is (i. m. 307., 309.).

A genfi időszakot lezáró dolgozat: a Párhuzamok-tanulmány

Az imént összefoglalt elméleti háttér határozza meg a további két szöveget: a Párhuzamok- és a Gyermekrajzok-tanulmányt. Előbbi Spielreinnak a nyelv és gondolkodás viszonyáról, a nyelv, valamint a gondolkodás természetéről vallott nézeteibe nyújt bepillantást. Utóbbi – klinikai orientáltsága mellett – finomítja a képi és nyelvi/fogalmi gondolkodásról a korábbi tanulmányokban mondottakat, valamint a kinesztetikus tapasztalatok pszichoanalitikus fejlődépszichológiai értelmezését kínálja.

A Párhuzamok-tanulmány nyelvészeti szempontból tehát azért meghatározó, mert Spielrein nyelv és gondolkodás viszonyával, valamint a nyelv mibenlétével és a gondolkodás milyenségével ebben az írásában foglalkozik legelmélyültebben.¹⁰¹

Nyelv és gondolkodás viszonyáról így ír:

„A gondolatok számunkra csak kifejezési formájukban léteznek. Ez a kifejezési forma vagy nyelv nem szükségszerűen a szavak nyelve. A gondolatot lefordíthatjuk dallamra, mozgásra (például gesztusokra), képekre stb. A gondolatainkat kifejező nyelv szólhat önmagunkhoz, mint pl. az álomban. Ezt nevezzük *autisztikus* nyelvnek. A nyelv ugyanakkor szólhat másokhoz: ezt nevezzük *szocializálódott* nyelvnek. A gondolatainkat kifejező formák, így vagy úgy, mindig nyelvek. Ezekből a kifejezési formákból, nyelvekből következtethetünk a gondolkodási mechanizmusokra” (Spielrein, 1923b, 312., kiemelések az eredetiben – F. K.).

Az itt kifejtett gondolatok összhangban vannak mindazzal, amit Spielrein a Papa-mama-dolgozat bevezetőjében, a nyelv különböző fajtáiról, illetve a háromfázis-modellben elmondott. Tovább viszi ezeket azzal, hogy kiemeli: gondolataink csak kifejezési formáikban léteznek számunkra, ezekből következtethetünk a gondolkodási mechanizmusokra. Az idézet alapján a kifejezési forma és a nyelv szinoním fogalmak.

Két mozzanatra hívom föl a figyelmet.

Az egyik, hogy Piaget a nyelvre úgy tekintett, mint a gondolkodás fejlődésének egyik, ám nem kitüntetett jelentőségű területére. Értelmifejlődés-modelljében¹⁰² a szimbolikus funkció a korai képzetalkotás szintjén, a harmadik életév elejétől kezd kialakulni. Szerepe reprezentációs, a gyermek gondolkodásának fejlődésében az „itt és most”-ról való leválást teszi lehetővé,

¹⁰¹ A dolgozat tekinthető az Időszemlélet-tanulmány bővített változatának (vö. Spielrein, 1923a, 313.). Annak ellenére, hogy gyermeknyelvi, hipnagóg és afáziás esetmegfigyeléseket egyaránt tartalmaz, talán ez Spielreinnak a legelméletibb műve. Mondanivalójának megértésében segít „Der Gedankengang bei einem zweieinhalbjährigen Kind” (Egy két és fél éves gyermek gondolkodása) című rövid írása (Spielrein, 1923c).

¹⁰² Piaget értelmifejlődés-modellje nem azonos az autisztikus, egocentrikus és szocializált gondolkodás fejlődési útját leíró modelljével. Ez utóbbi a fiatal Piaget-nak a gondolkodási módozatokról kialakított elméletét tükrözi, míg az értelmifejlődés-modell a gondolkodás teljes szerkezetét vizsgálja (vö. Faluvégi, i. m.).

csakúgy, mint a játék vagy a rajzolás (vö. Mérei, 1978, 491.; Levelt, i. m. 325.; Pléh, 2014b, 13-14.).¹⁰³ Spielrein itt fölillantott nyelvértelmezése minden bizonnyal nem független Piaget-étől.

A másik mozzanat, amit igazolni sehogyan sem tudok, azonban mégis fölötlik az idézet kapcsán: Wundt a magasabb pszichikus működések, így a gondolkodási folyamatok megismerését ugyancsak megnyilvánulási formáik (nyelv, vallás stb.) által képzelte el (vö. Pléh, i. m. 7.). Bár magam egyetlen Spielrein-tanulmányban sem találok Wundtra való utalással, nem tartom kizárhatónak, hogy valamilyen módon mégis csak formálta gondolkodását.

Az idézetben a kifejezési formák egyikeként jelenik meg a szavak nyelve. Ezen kívül, van a tanulmányban két másik szöveghely, ahol Spielrein a szavak nyelvről további gondolatokat mond el.

Az egyik helyen arról beszél, hogy a „szavak szimbólumok, vagy egy tárgyra vonatkozó jelek”, amelyeket fejlődésünk során sajátítunk el (i. m. 314.).

A másik szöveghelyen a beszélt nyelvről, a beszédről mint szocializálódott nyelvről ír, amely logikus, és elősegíti a valósághoz való alkalmazkodást (i. m. 316.).¹⁰⁴

Lényegesnek gondolom itt a szavaknak szimbólumként, tárgyakra vonatkozó jelként való meghatározását. Úgy tűnik, hogy Spielrein ezzel a nyelvi rendszert alkotó önkényes jelekre gondol.

Ugyanakkor, amikor a tudatalatti/tudatelőtti/küszöbalatti mechanizmusokat elemzi, és ezekben keresi a szimbólumalkotás törvényszerűségeit, a szimbólumok éppen az archaikus gondolkodási formák működésének eredményei.

Ennek alapján az olvasóban az a benyomás keletkezik, mintha Spielrein a szimbolizációt két irányba: „lefelé” (ezek lennének az archaikus gondolkodási formákkal összefüggő szimbólumok) és „fölfelé” (itt lennének az önkényes nyelvi jelek) ható folyamatként értelmezné.

A megértés kulcsa talán ismét Piaget, akinél a szimbólum fogalma ugyancsak kétféle értelemben jelenik meg. Az egyik értelmezésben szimbólum minden olyan elem, amely reprezentációs szerepet tölthet be: egy szó, egy ábra stb. A másik értelemben a szimbólum reprezentációs szerepének feltétele a hasonlóság. Ekkor a szimbólum jelentése 'jelkép' (vö. Piaget, i. m. 299-300.; Mérei, i. m. 501-502.). Amikor Spielrein a szimbolikus gondolkodást kutatja, akkor a jelképek keletkezésének nyomába ered, amikor pedig a szavakat

¹⁰³ Piaget értelmifejlődés-modelljében a nyelv megjelenik a formális műveletek szintjén is (kb. 11 éves kortól). Itt a nyelv már önkényes jelekből álló rendszer, ám szerepe itt is csupán eszköz: a műveletek elvégzésének megkönnyítésére szolgál (vö. Mérei, i. m. 492.).

¹⁰⁴ Ha az idézetek tágabb szöveggörnyezetére tekintünk, a szavak nyelve itt is csak a kifejezési módok egyikeként, a szociális érintkezés leghatékonyabbjaként jelenik meg.

szimbólumnak, dologra vonatkozó jelnek tekinti, akkor a szimbólumra mint általános reprezentáló elemre gondol.¹⁰⁵

Az eddigiekben bepillantást nyertünk Spielreinnak a nyelv és gondolkodás viszonyáról, valamint a nyelv természetéről vallott nézeteibe. A Párhuzamok-tanulmány azonban még amiatt is különös figyelmet érdemel az életműben, mert itt bontakozik ki leginkább, hogy mit gondolt Spielrein átfogóan a gondolkodásról. Mivel a gondolkodás mibenlétének meghatározása meglehetősen egyedi, és Spielrein életművének egyik sarokköve, leírásából hosszabban idézek.

„Gondolkodásunk elsődleges formája a tudatalatti gondolkodás. Az, ami gondolkodásunkban tudatos, az csak a gondolkodás eleje és vége; az összes többi a tudatalattiban játszódik le. Sok esetben meggyőzhetjük magunkat róla, hogy tudatalatti gondolkodásunk a tudatos fölébe emelkedik: kettejük összjátékában éppúgy, mint amikor merítünk belőle a tudatos valóság problémáinak megoldásához. Bár a tudatalatti gondolkodás egymagában is alkalmas a valósághoz való valamilyen mértékű alkalmazkodásra, elveszíti kreatív jellegét, ha teljesen magára hagyjuk. Ez azért van így, mert a tudatalatti gondolkodásból hiányzik a valósághoz való teljes odafordulás és a valami létrehozására irányuló vágy mozzanata. [...] Csak a tudatalatti és a tudatos gondolkodás összjátéka képes megteremteni a kreativitást: a tudatos gondolkodásnak meg kell értenie és használnia kell mindazt, amit a tudatalatti kínál számára” (i. m. 319.).¹⁰⁶

Az idézett gondolatsor szintetizálja Spielrein elképzelését a gondolkodás mibenlétéről, egyidejűleg pedig egyesíti sokoldalú szemléletmódjának jegyeit is. A tudatalatti és tudatos elemek összjátékáról elmélkedve látjuk a pszichoanalitikus alapoknak soha hátat nem fordító kutatót (vö. az ősök tapasztalatainak tudattalan továbbéléséről mondottak a doktori disszertációban vagy a Papa-mama-tanulmányban [Spielrein, 1911, 397., 1922, 348-349.]). Ugyanakkor, a külvilághoz való alkalmazkodás, a szocializálódás mozzanatainak leírásában megjelenik a pszichoanalitikus háttérrel kiegészítő fejlődépszichológus látásmódja. Nem csupán örömeivel és valóságelvdichotómiájával, az én és a külvilág elkülönülésével közelíti a folyamatokhoz, hanem a gondolkodás fejlődésén belül is elhelyezi őket.¹⁰⁷

A gondolkodás tudatalatti és tudatos mozzanatok folyamatos összjátékaként való leírása dolgozatom témája szempontjából azért különösen figyelemre méltó, mert Fónagy Iván a nyelvben látja ugyanezt az egybefonódást (vö. Faluvégi-Pléh i. m. 313-321., különösen 318-321., ill. majd dolgozatom Fónagy-fejezetében).

Spielreinnel utolsó ismert írása: a Gyermekrajzok-tanulmány

¹⁰⁵ A szimbólum fogalmát Piaget is mindkét jelentésben használja: a gondolkodási módozatok leírásában, az autisztikus gondolkodás kapcsán inkább 'jelkép' jelentésben, a gondolkodás szerkezetének elemzésében pedig inkább általános, 'reprezentáló elem' jelentésben (vö. Mérei, i. h.).

¹⁰⁶ Ezzel párhuzamosan nem haszontalan idézni Piaget 1945-ből származó megfogalmazását: „minden gondolkodás, még a legracionálisabb is, mindenkor ugyancsak egyidejűleg tudatos és tudattalan” (i. m. 303.).

¹⁰⁷ Ez a törekvés már a Papa-mama-tanulmány háromfázis-modelljében megjelenik, de különösen jól látszik a Párhuzamok-tanulmányban, amelyben a gyermek és környezete egymásra hatásának leírásakor Piaget adaptáció-elképzeléséhez hasonlóan érvel (vö. Spielrein, 1923b, 303.; Mérei, i. m. 483.; Faluvégi, 2022, 40-41.).

Amint szó volt róla, hogy Spielrein számára a gondolkodási mechanizmusok, a szimbólumalkotás vizsgálatát a genfi időszaktól egyre inkább a képi (tudatalatti/tudatelőttes) és nyelvi/fogalmi (tudatos) gondolkodás viszonyának föltárása jelentette. Az álom, a hipnagóg állapot, a gyermek és az afáziás beteg gondolkodását olyan területeknek tekintette, amelyeken a képi (tudatalatti/tudatelőttes) gondolkodás a nyelvi/fogalmi (tudatos) gondolkodás fölébe kerül. Ez a szellemiség megjelenik már az Időszemlélet-tanulmányban, erősen meghatározza a Párhuzamok-tanulmányt, és ezt finomítja Spielrein a Gyermekrajzok-tanulmányban (Spielrein, 1931).¹⁰⁸

Spielrein finom distinkciók iránti nyitottságának további bizonyítéka annak kiemelése (már valamennyi genfi írásában és a Gyermekrajzok-tanulmányban is), hogy az álom- és a hipnagóg gondolkodás, valamint a gyermek és az afáziában szenvedő felnőtt gondolkodási mechanizmusai összehasonlíthatóak ugyan, ám semmiképp sem lehet őket egy kategóriaként kezelni (Spielrein, 1923a, 313-315., 1923b, 302., 313-317., 1923c, 1931, 361.).

Az álomgondolkodás mechanizmusai, valamint a hipnagóg állapotban tetten érhető folyamatok az egészséges felnőtt tudatalatti gondolkodását tükrözik. A gyermeki gondolkodásnak saját törvényszerűségei vannak, amelyek bizonyos elemeikben hasonlítanak a tudatalatti gondolkodáshoz, ám a gyermeki gondolkodás ettől még nem tudatalatti gondolkodás. A motoros afáziában szenvedő betegnél pedig leginkább a tárgy képzetének és az azt szimbolizálni hivatott szó képzetének a lazulását látja Spielrein (Spielrein, 1923b, 314.). Minden különbségük ellenére is, azért lehet ezeket a gondolkodási mechanizmusokat párhuzamosan vizsgálni, és egyikből a másikra következtetéseket levonni, mert mindegyikben a nyelvi/fogalmi gondolkodásnak a képi gondolkodás javára való, különböző mértékű háttérbe szorulását figyelhetjük meg. A „legképibb” gondolkodás az álomé, amelyben a nyelvi/fogalmi gondolkodás teljesen átadja helyét a képi gondolkodásnak. Afáziában szenvedőknél éppen a tárgy és a szó képzele közötti kapcsolat gyengülése okozhatja a képi és a fogalmi/nyelvi gondolkodás viszonyának változékonyságát. A gyermek gondolkodásának megfigyelése pedig azért szolgál tanulságokkal, mert a gyermeki gondolkodás legkorábbi időszakában kinesztetikus és képi természetű.¹⁰⁹ A nyelvi/fogalmi gondolkodás tehát nem háttérbe szorul, hanem még nincs is jelen.

¹⁰⁸ Eddigi ismereteink szerint ez Spielrein utolsó ismert tanulmánya. Az 1931-es, Imago-beli megjelenés alapja egy előadás, amelyet a rosztovi egyetemen, a pedológiai társaságban tartott, 1928-ban (vö. Richebächer, i. m. 365.). A nyitott és csukott szemmel való gondolkodás milyenségének vizsgálata azonban már genfi kutatásai idején érdekelte. Erről tanúskodik a „Die drei Fragen” (A három kérdés) című rövid tanulmánya (Spielrein, 1923d). A kísérlet alanyaiul szolgáló diákjainak itt nem rajzolniuk kellett, hanem három tetszőleges kérdést kellett kigondolniuk, amelyet egy „föltöttük álló hatalom”-nak (Isten, Sors stb.) szívesen föltettek volna. A kísérlet első sorozatában a kérdéseket nyitott, a második sorozatban (egy héttel később) csukott szemmel kellett kigondolni.

¹⁰⁹ Spielrein a Gyermekrajzok-tanulmányban éppen azt igyekszik bizonyítani, hogy legősibb tapasztalásaink nem a látásból erednek, hanem a sajáttest-élményen alapuló kinesztetikus tapasztalatok, amelyek egybeolvadhatnak a látási tapasztalatokkal (Spielrein, 1931, 363-364.). Ebben a szemléletmódban minden bizonnyal ismét megtalálható Piaget értelmifejlődés-modellje, amely szerint a fejlődés legkezdetibb szakaszában, az érzékszervi-mozgásos periódusban a csecsemő a mozgás és az érzékelés által szerzett tapasztalataira támaszkodik (vö. Mérei, i. m. 489-491.) A kinesztetikus tapasztalatok vizsgálatával és elsődlegességük hirdetésével Spielrein kiegészíti,

A kinesztetikus élmények vizsgálatán túl, a Gyermekrajzok-tanulmányban az is újdonság, hogy képi és nyelvi/fogalmi gondolkodás egymáshoz való viszonyának bemutatásához Spielrein anatómiai-fiziológiai érvelést is kapcsol, amely Hughlings Jackson fölfogását tükrözi az idegrendszer hierarchikus működéséről. Azt állítja, hogy a képi (tudatalatti) gondolkodásban a fejlődéstanilag ősbibb, az agy kéregalatti területeihez köthető, míg a nyelvi/fogalmi gondolkodásban a későbbi fejlődési fokot képviselő, kérgi területek vesznek részt (i. m. 361-363.).

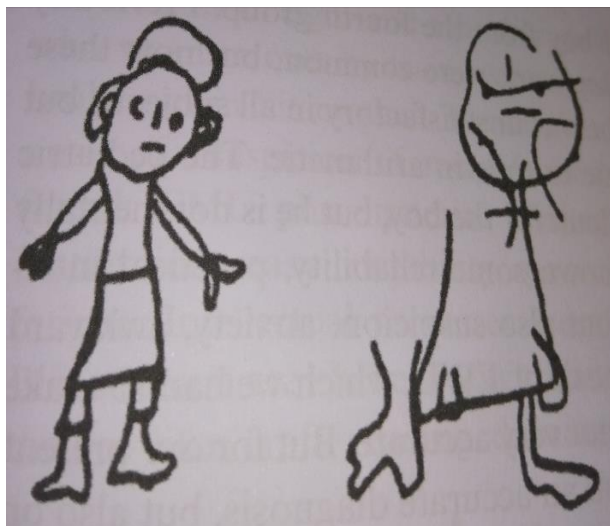
A gondolatmenet alátámasztja a más tanulmányaiban deklaráltan megjelenő tényt is, hogy Spielrein a lokalizációs elképzelésekkel szemben az egészsleges afáziafölfogást, ezen belül is leginkább Jacksonét támogatta (Spielrein, 1923b, 313-314.). Jelen szövegösszefüggésben ebből az a lényeges elem, hogy az afáziában szenvedők gondolkodási mechanizmusaiban döntően a „lentebbi”, kéreg alatti, a képi gondolkodásért felelős agyterületek vesznek részt (vö. Pléh, 2011a, 71.). Az afáziában szenvedők gondolkodásának sajátosságait – amint néhány bekezdéssel előbb utaltam rá – a tárgy és a szó képzete közötti kapcsolat meggyengülésének is tulajdonítja Spielrein.¹¹⁰

A Gyermekrajzok-tanulmány további, terjedelmében döntő része klinikai anyag földolgozása: Spielrein körülbelül húsz felnőtt és több száz (!) gyermek nyitott és csukott szemű, emlékezetből és minta alapján (valamint e körülmények különböző kombinációiban) készített rajzait elemzte (Spielrein, 1931, 366-367.). Célkitűzése az volt, hogy igazolja a sajáttest-élményen alapuló kinesztetikus tapasztalatoknak a látási tapasztalatokat megelőző voltát. A rajzokkal ezt úgy próbálta alátámasztani, hogy a felnőttek, illetve az idősebb gyermekek csukott szemmel készült (azaz a kinesztetikus tapasztalatokra jobban támaszkodó) rajzait összehasonlította kisgyermek nyitott szemmel készült rajzaival. (A kisgyermekkor a gyermek négy éves koráig számította Spielrein [i. m. 380-381.]). Az érettebb korban, ám csukott szemmel készült rajzok fölelevenítették a korábbi fejlettségi szinthez tartozó, kinesztetikus tapasztalatokon nyugvó kifejezőmódokat (forma viszonylagos megtartottsága, arányok eltorzítása, egészslegesség, juxtapozíció). Az érettebb korban, csukott szemmel készült rajzok és a kisgyermek nyitott szemmel rajzolt képeinek hasonlóságaival Spielrein nem csupán a kinesztetikus tapasztalatok elsődlegességét szemléltette, hanem arra is rávilágított, hogy a gyermek gondolkodási mechanizmusai és a felnőttek tudatalatti gondolkodási folyamatai összevethetőek egymással (i. m. 389-390.).

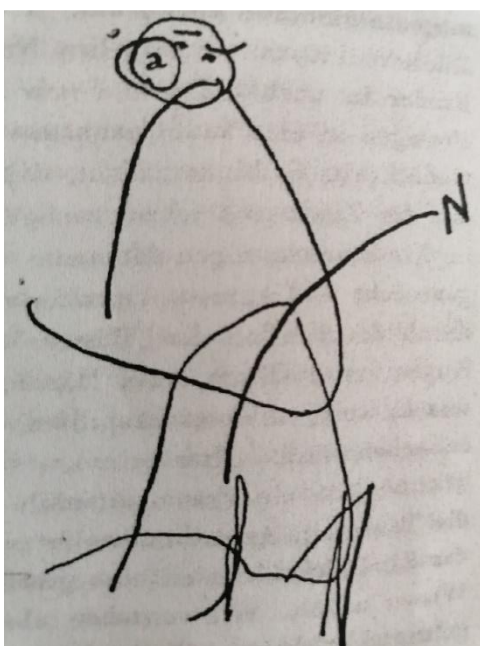
Az elmélet alátámasztására Spielrein által elemzett képek közül illusztrációként álljon itt kettő: egy érettebb korú gyermektől (i. m. 377.), valamint egy kisgyermektől (i. m. 380-381.).

illetve korrigálja a Freudig visszavezethető, klasszikus pszichoanalitikus elképzelést a látási tapasztalatok elsődlegességéről (i. h.).

¹¹⁰ Spielrein afáziával kapcsolatos gondolkodásába csak a legszükségesebb megállapítások szintjén bocsátkoztam bele. A korban versengő elképzelések, illetve Spielrein afáziafölfogásának részletesebb tárgyalásához vö. Levelt, i. m. 60-92.; Tomcic, 2019, 59-65.

A képen mindkét ábrázolás ugyanattól a gyermektől származik. A jobb oldali, csukott szemmel készített rajzon látszik, hogy az alak körvonalai viszonylag megtartottak, az arányok (pl. a végtagok) azonban torzultak. A karoknak és a lábaknak véletlenszerű, a megszokott helyüktől eltérő helyen való megjelenítése a juxtapozíció. A rajzot készítő gyermek a képet részekre bontotta, majd a részeket összefüggések nélkül állította ismét össze (i. m. 382., 386.; vö. Mérei, i. m. 497.).¹¹¹

2. számú ábra: Két, Spielrein tanulmányából idézett gyermekrajz

¹¹¹ A juxtapozicionálás Piaget elméletében a kisgyermek gondolkodásnak az összefüggések érzékelésére való éretlenségéből származik. Nem csupán a rajzokon látszik, hanem más kifejezőeszközökben, így a nyelvben is megjelenik, amikor a gyermek egy történetet nem egészként, hanem töredékes állítások halmazaként mond el. (vö. Mérei, i. h.).

A referenciaként választott második rajzprodukción egy kisgyermek (két és fél éves) nyitott szemmel készített rajza. Noha a kisgyermek vonalvezetése, korából adódóan, láthatóan bizonytalanabb, rajza egyéb tulajdonságaiban lényeges hasonlóságokat mutat idősebb társának csukott szemű képével. A körvonalak jól kivehetőek, az arányok (kis fej-nagy törzs) azonban nem megfelelőek. Szembe szökő a testrészek juxtapozíciója is (a törzs a fejbe „csúszik”, a szemöldök a fejen kívül jelenik meg stb.).

A forrásaim között a legkiérleltebb nyelvészeti gondolkodást képviselő Spielrein szemléletmódját az alábbiakban összegezhetjük.

1. Spielrein pályájának egészét – klinikusi és elméleti szempontból egyaránt - a gondolkodási folyamatok, ezen belül is a szimbolikus gondolkodás megismerése iránti elköteleződés határozta meg. A nyelvészeti érdeklődés is ehhez a motivációhoz igazodott.

2. Nyelvészeti gondolkodásában két fő kérdés jelent meg. Az egyik, hogy a nyelvtudomány eredményei hogyan támogathatják a pszichoanalitikus tapasztalatokat. A másik kérdés pedig, hogyan viszonyul egymáshoz a gondolkodás és a nyelv.

3. Szemléletmódja 1920 előtt a klasszikus pszichoanalitikus hagyományhoz, illetve a Burghölzli-iskolához kapcsolódott. A gondolkodási folyamatokban az intrapszichés mozzanatok, az ösök és az egyén saját tapasztalatainak összefonódását emelte ki.

4. Genfben és a Rousseau Intézetbe kerülése 1920-ban fordulatot hozott: a gondolkodási mechanizmusok leírásában egyre jobban érdekelt az egyén és környezet interakciója, a gondolkodás szocializálódása.

5. A genfi időszakban, illetve a Szovjetunióba való hazatérése után a gondolkodás milyenségének leírásában a klasszikus pszichoanalízis és a modern fejlődépszichológia szemléletmódjának egyedi szintézisét hozta létre.

6. Spielrein egész életében – akár csupán szellemileg, vagy a gyakorlatban is - korszakos gondolkodókkal: Freuddal, Junggal, Piaget-val működhetett együtt. Spielrein azonban nem „csak” tanult tőlük, hanem tovább gondolta, árnyalta elképzeléseiket. Többek között finomította Freud gondolkodását a tudattalan időtlenségéről, kiemelte a hipnagóg állapotok vagy a kinezetikus tapasztalatok megfigyelésében rejlő lehetőségeket, illetve formálta a fiatal Piaget pszichoanalitikus ihletettségét.

Végül, egy részben szubjektív zárógondolat. Spielrein életművével kapcsolatban nem egyszer vetődik föl a kérdés, hogy vajon van-e benne olyasmi, ami ma is releváns lehet.

Elméleti szempontból, vállalva az elfogultságot is, a gyermeknyelv problémaérzékeny megfigyelését emelem ki, ugyanis napjainkban föllevenedett a Spielrein idejében vallott elképzelés, miszerint a gyermeknyelvi fejlődéséből elképzelést kaphatunk a nyelv keletkezéséről (vö. jelen dolgozat 116-123.).

A gyakorlati oldalról, Spielrein munkásságának a pszichoanalitikus klinikai gyakorlatban való mai hasznosíthatóságáról – nem lévén klinikus - nem tudok és merek állást foglalni. Műveiből azonban az a benyomásom keletkezett, hogy Spielreint nem csak életkörülményei, hanem egyéni motivációi is erősen az elmélet irányába vitték.

A Papa-mama-tematika továbbélése: Roman Jakobson

A Spielrein-fejezet lezárásként következzen még egy figyelemre méltó példa arra, hogy a Spielreint a Papa-mama-tanulmányban foglalkoztató kérdések hogyan éltek tovább.

Roman Jakobson majd' negyven évvel Spielrein dolgozatának 1922-es megjelenése után, strukturalista fonológiai alapon, a gyermeknyelv és benne a fonológiai rendszer fejlődése szempontjából foglalkozott a *pa-* és *ma-* hangegyüttes sajátosságaival (Jakobson, 1959/1962).

A strukturalista nyelvészt azonban nem Spielrein ösztönözte gondolkodásra, hanem George Peter Murdock antropológus. Murdock 1072 példával támasztotta alá azt a megfigyelést, hogy „[...] egymással rokonságban nem lévő nyelvek hasonló szavakat alakítanak ki az apa és anya gyermeknyelvi megjelölésére” (Murdock, 1959, idézi Jakobson, i. m. 538.). Jakobson írásában első sorban a fonológia oldaláról próbált magyarázatot adni a hasonlóságra.

Érvelésének lényege, hogy a szóban forgó megjelölések [*papa, mama* – F. K.] „a gyermeknyelvi fejlődés általános és homogén tendenciáit tükrözik [...], s a nyelvsajátítás fokozatait meghatározó elvek lehetővé teszik, hogy megmagyarázzuk a világ nyelvein átívelő párhuzamosságot” (i. m. 540.).

Fonológiai terminológiával meghatározva ez azt jelenti, hogy a *pa-* és *ma-* hangegyüttest alkotó hangok három univerzális képzési jegyben is eltérnek egymástól. A *p* és *m*: mássalhangzó, elől képzett, orális/nazális, illetve az *a*: magánhangzó, hátul képzett, orális. A hármas eltérés pedig ideális a hangegyüttes képzése, s így a hangképzés fejlődése szempontjából (i. h., ehhez vö. Levelt, i. m. 352-354.; Pléh, 2014b, 20.).

A strukturalista keretet teljesen soha fel nem adó Jakobson érvelése további, a fonológián túlmutató gyermeknyelvfejlődési és – már-már pszichoanalitikus - pszichológiai megfontolásokat is felsorakoztatott a *pa-* és *ma-*, valamint a *papa* és *mama* hangegyüttesek korai és univerzális volta mellett. A gyermeknyelv fejlődése szempontjából a legfontosabb események az alábbiak (i. m. 541-542.):

1. A gyermek gügyögésében (*babbling*) hallható „vad hangok” (i. m. 542) CV-szótagképletű hangegyütteseket formálnak: ez a szótagszerkezet stabilizálódik.
2. Az ilyen módon stabilizálódott szótagszerkezetű hangegyüttest a gyermek ismételtetni kezdi.

4. A gügyögésben, stabil szótagszerkezetben ismételt hangok (a) felismerhetővé, (b) megkülönböztethetővé és (c) azonosíthatóvá válnak: elindulnak a fonematizálódás útján, s a fonémarendszer első építőkövei lesznek.

5. A szerkezeti stabilizálódás nem csak a gyermeket, hanem a gondozót is támogatja: segíti a hangegyüttes észlelésében. Lassan mindkét oldalon (adó-gyermek, vevő/hallgató-gondozó) közös referencia kapcsolódik a hangegyütteshez, amely így jelentést kap.

6. Mindezek a (morfológiai, fonológiai, szemantikai) stabilizálódási folyamatok elkísérik az affektivitásból az intellektualizálódás, a non-verbális gügyögésből („hangigesztusok”-ból [i. m. 541.]) a konvencionális verbalitás, a beszéd felé való fejlődést.

Az utolsóként említett szempont már átvezet a pszichológia területére.

A pszichológiai szempontok között Jakobson is összefüggésbe hozta az *m* és a *p* hangokat a szopás aktusával. Noha főleg a hangok képzési sajátosságaira (*m*: ajkak összezárása, erőteljesebb „odatapadás”; *p*: ajkak eltávolodása, „elengedés”) tért ki, nem mulasztotta el az étel és a gondozó utáni vágyakozás mozzanatának említését sem (i. m. 542.). Ugyancsak nem nélkülözi a pszichoanalitikus színezetet az a gondolatkísérlet, amely a preödipális anya-gyermek-egységgel magyarázza, hogy miért marad hosszabb ideig a non-verbális érzelmkifejezés eszköze a *mama* hangegyüttes, s miért konvencionálizálódhat és válhat szóvá hamarabb a *papa* (i. m. 543.).

Mindezek akár Spielreintől is származhattak volna. Ám – ahogyan tanulmánya megírásában sem volt pszichoanalitikus ihletés -, Jakobson a pszichológiai magyarázatban is gyermeknyelvkutató nyelvészek (Grégoire, Leopold, Smoczyński) és a szociológus Parsons megfigyeléseit illesztette saját gondolatmenetébe (i. h.).

Még ha véletlen is tehát, ám Jakobson érvelése Spielrein helytálló látásmódjának megerősítéseként, egyidejűleg pedig kiegészítéseként is értelmezhető.

A fonológia felől megtámogatta Spielrein négypólusú (fonetika, fiziológia, biológia, pszichológia) magyarázatát a *papa*, *mama* megjelölések elterjedtségére, s kiegészítette Spielreint azokon a területeken, ahol a nem főhivatású nyelvész bizonytalanabb volt: a *p*-hez és *m*-hez kapcsolódó magánhangzó kérdésében, illetve a szóvá válás folyamatában.

A nyelvet rendszerként leírni kívánó szerzők: Hollós István

Forrásaim között Spielrein mellett Hollós István a másik szerző, aki a nyelv keletkezéséről és a nyelvi fejlődésről átfogóan kívánt pszichoanalitikus értelmezést adni. Ezt a törekvését ismerjük meg a „Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache” (Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez) című műve első könyvének hangképzéssel foglalkozó részéből (Hollós, 1940k./2002).

A disszertáció forrásaiként szolgáló művek kapcsán (vö. jelen dolgozat 10-15.) volt már róla szó, hogy Hollós írásának létezéséről és a művel kapcsolatban néhány alapvető információról Fónagy Ivántól tudunk (Fónagy, 1997, 42-45., 56.). Innen tudhatjuk tehát azt is, hogy Hollós németül írta a művét, töredékben és kéziratban maradt fent, és hogy Fónagy nyelvész konzultásként közreműködött benne (i. m., 43., 56.). Ugyaninnen derül ki az is, hogy ez az együttműködés 1940-41-ben lehetett (i. m. 43.). Ezért datálom Hollós művét 1940 körülre.

Fónagy Iván azonban nem csupán emlegette Hollós tanulmányát, hanem szorgalmazta, hogy megjelenhessen. Erre 2002-ben került sor: a Thalassa folyóirat adta közre Hollós művét magyar fordításban. A fordítást Gromon András készítette, és a kiadáshoz Takács Mónika és Fónagy Iván írtak „Előszó”-t, illetve „Beszámoló”-t (Takács, 2002; Fónagy, 2002).¹¹²

Röviden összefoglalva, Hollós István szövegéről filológiailag a következőket tudjuk:

1. Címe: Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache. Erstes Buch. Der Triebfaktor der Sprache. I. Lautbildung;
2. Nyelve: német;
3. Keletkezési ideje: 1940-es évek eleje. A hivatkozásokban: 1940k.;
4. Formája: töredékes, az eredeti mű kéziratban maradt fent,¹¹³
5. A magyar fordítás címe: Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez. Első könyv: A nyelv ösztöntényezője. I. A hangképzés;
6. A fordítást készítette: Gromon András;
7. A megjelenés helye és ideje: Thalassa, 2002, 13(1-2): 77-117.

A bemutatásban a műre nyelvelméleti töredékként, 1940k./2002 datálással és a magyar nyelvű megjelenés oldalszámaival hivatkozom.

Hollós személyiségéről és munkásságáról gazdag anyaggal szolgálnak Fónagy és Takács már hivatkozott írásai, valamint Lengyel András (Lengyel, 1998). Ezért, mielőtt rátérek a

¹¹² A folyóiratbeli megjelenés címeiben szerepel az előszó és a beszámoló-megjelölés (Takács, i. m. 66.; Fónagy, i. m. 74.).

¹¹³ A német nyelvű kéziratot Borgos Anna bocsátotta rendelkezésemre.

nyelvelméleti töredék bemutatására, a személlyel és az életművel kapcsolatban csupán két dolgot szeretnék kiemelni.

Az egyik, hogy a pszichoanalízis művelői és ismerői között Hollós első sorban klinikusként szerzett magának nevet. Elméleti érdeklődésének azonban a nyelvelméleti töredéken kívül további bizonyítékai is vannak. Az *Imago* 1931-ben terjedelmes, kifejezetten elméleti tanulmányt közöl tőle a lelki apparátusról (Hollós, 1931). Elmélyült elméleti fejtegetések találhatók abban a dolgozatában is, amelyet Ferenczi 60. születésnapjára szánt (Hollós, é. n./1993).¹¹⁴

A másik gondolat, hogy a nyelvvel és annak elméleti kérdéseivel nem csak a nyelvelméleti töredékben, hanem más írásaiban is foglalkozik. Ezek közül különösen figyelemre méltó a „Búcsúm a Sárga Háztól” című, műfajilag nehezen meghatározható, szépirodalmi és tudományos elemeket vegyítő, lírai hangvételű történetfüzére (Hollós, 1927/1990; vö. Takács, i. m. 68-69.).

A következőkben azt szeretném bizonyítani, hogy Hollós nyelvelméleti műve töredékes volta ellenére is komoly értéket képvisel az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásának megismerésében (vö. Fónagy, 2002, 76.). Lezárásként pedig arra is szeretnék rámutatni, hogy a mű a modern pszicholingvisztika számára is mondanivalóval szolgál.

Hollós célkitűzését tömören így fogalmazhatjuk meg: a nyelv alapjául szolgáló, de még tisztán biológiai feltételekkel (hangképző szervek, hangadás képessége, tágabban értelmezve a kifejező mozgásokat lehetővé tevő emberi test egésze) rendelkező, nyelv előtti állapottól a hangzó emberi nyelvig vezető fejlődést ösztönlélektani és fejlődéslélektani alapon, a csecsemő-anya-kapcsolatot és az énefejlődést középpontba helyezve kísérelte meg értelmezni (vö. Fónagy, i. m. 74.; vö. még jelen dolgozat 27-29.).¹¹⁵ Ehhez azt kívánta igazolni, és ebben volt legfőbb ihletője Spielrein Papa-mama-tanulmánya, hogy az első beszédhangok (a p és az m mellett továbbiak is) biológiai eredetűek (Hollós, 1940k./2002, 81-82.).

Hollós, csakúgy, mint Spielrein a Papa-mama-tanulmányban, műve bevezetőjében széles szakirodalmi áttekintést ad „a nyelv kutatás biológiai irányzat”-áról (i. m. 77., 79-82.). A források között olyan, nagy tekintélyű és napjainkban is ismert és hivatkozott nyelvészeket

¹¹⁴ A tanulmány címe: Az álom és az elmebetegségek munkája. Mivel Ferenczi nem érte meg 60. születésnapját, a munkatársai és tanítványai által köszöntésére írt tanulmányok gyűjteménye utólag jelent meg (i. m. 4.). A reprint kiadás 1993-ban, Ferenczi születésének 120. évfordulójára, Szilágyi Júlia és Mészáros Judit szerkesztésében látott napvilágot.

¹¹⁵ Hollós célkitűzése hátteréhez fontos még, hogy munkájában cáfolni kívánta korának sokak által (többek között Wundt által is) képviselt nézetét, mely szerint a nyelvhez szükséges biológiai eszközökkel bíró, nyelv előtti állapot és az emberi nyelv között nem képzelhető el közvetlen kapcsolat (Hollós, i. m. 77.; Fónagy, 2002, i. h.). Figyelemre méltó, hogy Hans Sperber elemzett tanulmányában a nyelv szexuális eredetéről szintén bírálta a két állapot közti összefüggés tagadását, és külön kitért Wundt ezzel kapcsolatos gondolkodására (Sperber, 1912, 406-407.).

említ, mint az újgrammatikus Karl Brugmann és Berthold Delbrück, vagy a dán Otto Jespersen (i. h.).¹¹⁶

A szakirodalmi áttekintésben számba vett szerzők legtöbbszörének gondolkodásával kapcsolatban Hollósnek két alapvető aggálya van: az egyik, hogy ha meg is említik biológiai-élettani folyamatoknak a nyelvkeletkezésben feltételezhető szerepét (pl. a hangadásra ösztönző éhség, fájdalom stb.), ezeket nem kapcsolják össze pszichikai mozzanatokkal. A másik hiányérzete (nem teljesen függetlenül az előzőtől) az, hogy a szerzők legtöbbször a nyelvi jelek önkényes jelentéséből indul ki, amelyet a felnőttek adtak nekik, anélkül, hogy figyelembe vették volna a nyelvi jel és jelentése között elképzelhető természetes, belső összefüggést (vö. i. m. 80.).¹¹⁷

Erre a két hiányérzetre keres megoldást saját fonetikai fejtegetéseiben azzal, hogy az első beszédhangok és a jelentés kialakulását, végső soron a nyelv keletkezését biológiai alapról kiindulva, az énefejlődés keretében vázolja föl.

Hollós azonban nem csak a hangok keletkezését helyezi biológiai alapokra, hanem elméletét egy tágabb biológiai keretbe is beilleszti. Meggyőződése, hogy „ha a nyelv eredetét akarjuk követni, akkor kénytelenek vagyunk az én fejlődéstörténetéhez igazodni” (i. m. 85.).

Ez Haeckel biogenetikai elvének Hollós általi megfogalmazása. Haeckel többi forrásom kapcsán már többször emlegetett biogenetikai elmélete azt mondja ki, hogy az ontogenezis a filogenezis megismétlődése. Az elgondolást már maga Haeckel kiterjesztette a gyermek mentális fejlődésének magyarázatára. A 19. és 20. század fordulóján önállóvá váló gyermeknyelvtudomány a gyermek nyelvi fejlődését is a biogenetikai elv alapján értelmezte, azaz fölfogásukban a gyermek nyelvi fejlődése (a nyelv ontogenezise) rekapitulálja a nyelv keletkezésének folyamatát (a nyelv filogenezise) (Sulloway, 1983/1987, 207-212., 245-282; Levelt, i. m. 36-40., 99.; Faluvégi, 2021, 65.). A pszichoanalitikus gondolkodásmódból következik, hogy Hollós (és Spielrein is) a nyelvkeletkezést és a gyermek nyelvi fejlődését nem általában a mentális, hanem speciálisan az énefejlődéssel összekapcsolva vizsgálta (vö. Faluvégi, i. m. 70.).

Mintegy a pszichoanalitikus elméleti háttér alapvetéseként, Hollós tesz néhány megjegyzést az énefejlődés legkezdetibb szakaszáról, mielőtt a beszédhangok keletkezését az énefejlődéssel összekapcsolva szemléltetné (i. m. 82-87). Az énefejlődés történései közül kiemeli, hogy

1. a csecsemő közvetlenül világrajöttét követően környezetével „határok nélküli összefüggésben”, az anyával való duális egységben él (i. m. 84.);
2. a csecsemő ebben az időszakban még „kifejletlen én”-nel, az „én magvá”-val létezik (i. h.);

¹¹⁶ Néhány forrás azonos Spielreinével, pl. William Preyer és Hermann Gutzmann sen. (i. h.; vö. Spielrein, 1922, 350-353.). Ahogy Gutzmann sen., és Preyer említése is mutatja, az áttekintésben nem csak nyelvészek jelennek meg.

¹¹⁷ A második kifogásban lényegében a nyelvi jel motiváltságának lehetőségét hiányolja (vö. Fónagy, 1978, 73.) Ne feledjük el, hogy nyelvész konzultánsa Fónagy Iván. A terminológiai egyértelműség kedvéért említem, hogy a motiváltság itt nyelvészeti keretben: a nyelvi jel és a jelentés közötti természetes kapcsolatra utalva értendő.

3. az énefejlődés feltétele Hollós szerint, hogy a csecsemőnél megjelenjék teste határainak az érzékelése, illetve – ezzel párhuzamosan – kezdjen el kialakulni benne valamiféle képzet olyan tárgyakról, amelyek testhatárain kívül esnek;

4. az én és a külvilág elkülönülését a csecsemő saját testén leképezve tapasztalja meg;

5. Hollós ennek első lépéseit a „pregenitális erogén zónák”-hoz (orális, anális, uretrális) köti (i. m. 85.);

6. a megszokott környezet megváltozására a csecsemő koordinálatlan izommozgásokkal reagál, amelyekben különösen fontos szerep jut az arcizmoknak és a száj-gége-rendszernek. (i. m. 82.).

A nyelvészeti tematika szempontjából a két utolsó pont bír különös jelentőséggel. Amint mindjárt látni fogjuk, Hollós a beszédhangok megjelenését, s így a nyelv keletkezését ezekhez a pszichoszexuális fejlődési szakaszokhoz kapcsolja (i. m. 86.). Ugyancsak lényeges a különféle szervekhez köthető izommozgások szerepének kiemelése, mivel Hollós a nyelvkeletkezés és a nyelvi fejlődés kulcsát ezeknek az izommozgásoknak (gesztusoknak) a finomodásában látja (i. m. 90., 94.).¹¹⁸

Az alábbiakban megismerjük, hogyan csoportosította Hollós a beszédhangokat az egyes pszichoszexuális fejlődési szakaszokhoz igazodva.

Szembe szökő, és a csoportok mindegyikére érvényes, hogy csak mássalhangzókat tartalmaznak. Bár a szöveg erre nem ad magyarázatot, az okokról lehetnek óvatos elképzeléseink.

Hollós szerint a magánhangzókra általánosan igaz, hogy „az anyagtalanság, a végtelenség és az időtlenség jellegét viselik magukon, és a szublimációs tendenciák kifejezésére is alkalmasak” (i. m. 100.; vö. még i. m. 110). Gondolatai arra engednek következtetni, hogy a magánhangzók az én és a külvilág elkülönülése előtt, illetve ennek igen korai szakaszában hallatott, érzelmileg feltöltöttebbek hangok, (i. m. 110.). Ezek szerint a mássalhangzók az én és a tárgyi világ elkülönülésének magasabb fokán jelennek meg, és az érzelmiből az intellektuális felé való elmozdulást képviselik. (Közvetetten, de ezt a feltételezést erősítheti az is, hogy a labiális-orális csoport kapcsán, az első mássalhangzóként feltételezett *m*-hez társuló magánhangzót nem határozza meg pontosan, vö. lejjebb, és a 11-es lágjegyzetben.)

Első csoport: a beszédhangok labiális-orális¹¹⁹ forrása: a labiális hangcsoport

¹¹⁸ A nyelv gesztusrendszerként való leírása bontakozik ki Fónagy Iván életművében (l. majd a Fónagy-fejezetben).

¹¹⁹ Hollós fonetikai szakkifejezés-használata nem mindig van összhangban a maival. A szükséges esetekben rövid magyarázatot fűzök a műszóhasználatához. Figyelembe kell azt is venni, hogy a mű német nyelven íródott, és Hollós minden bizonnyal általános érvényű fonetikai megjegyzéseket kívánt tenni (ezt a táblázatok legkülönbözőbb nyelvekből vett példái is alátámasztják). Ezért fordul elő, hogy a hangok betűjelei bizonyos esetekben nem egyértelműek. Ilyenkor megkísérlem a hang fonetikai jelével egyértelművé tenni, mely hangra gondolhatott Hollós. Mivel Hollós művében – érthető okokból – nem beszél betű, graféma, hang, fonéma

Ebbe a csoportba sorolja Hollós az *m*, a *p*, a *b*, az *f*, valamint a *v* hangokat (i. m. 87-96., 105-111.).¹²⁰

Gondolatmenetét a hangok biológiai keletkezéséről a *p* és az *m* hangok, illetve a *papa* és *mama* hangegyüttesek kialakulásán keresztül mutatja be. Az *f* és a *v* hangokról mindössze annyit jegyez meg, hogy közel állnak a magánhangzókhoz (i. m. 110.). Ha visszanyúlunk Hollós szakirodalmi áttekintéséhez, megtudjuk, hogy Gutzmann szerint az ajkak és a nyelv hegye azok a szervek, amelyeket a szopás már előkészített a hangképzésre (i. m. 80.).¹²¹ Ezért tekinthetjük logikusnak, hogy Hollós itt említi e két labiodentális hangot.

Mielőtt a *p* és az *m* biológiai keletkezésének nyelvészeti vonatkozásait méltatná, bemutatja, milyen éneflődési történések vannak a hangfejlődés hátterében.

A *p* és az *m* hangok az éneflődésnek abban a fázisában születnek meg, amelyet Ferenczi Valóságérzék-tanulmányában a mágikus-hallucinatorikus mindenhatóság időszakának nevez (Ferenczi, 1913/1913/2000, 100.). A pszichoanalitikus elméleti érvelésben a Ferenczi-munkatárs Hollós is Ferenczi gondolatmenetére támaszkodik (i. m. 88.).

A csecsemő születése után végtagjai és hangképző szervei izmainak reflektorikus mozgatásával fejezi ki éhségét. Amikor anyja megszoptatja, az esemény a melegség, puhaság, édesség stb. és egy speciális szájmozgás élményével kapcsolódik össze. Éneflődése mágikus-hallucinatorikus szakaszában a csecsemő ezeknek az élményeknek az emlékképéhez fog odafordulni, ezeket szállja meg. Az emlékképhez („képi tárgy”-hoz) való odafordulás nyújtja számára az első tapasztalatot a külvilág létezéséről (i. h.).

Az ebben az időszakban gyakorolt szájmozgás az ajkak összenyomása (*m*), illetve ellazítása, a velük való játszadozás (*p*). A mágikus-hallucinatorikus időszak kezdetén ez a száj izmainak puszta mozgatása, ami fokozatosan finomodik. Kicsit később a mozgatást hang kíséri (i. m. 89.). Az izommozgás finomodása és ezzel összefüggésben a hang társulása kezdetben még a csecsemő hallucinatorikus vágyteljesítését szolgálják, ám a hangképzés hamarosan a valóságos vágyteljesítéshez vezető eszközzé válik. Hollós a folyamatot úgy írja le, hogy

„létrejön a szopni akarás energikus gesztusa és a szopni nem tudás kínjának kifejeződése. [...] A sikertelen szopásból fakadó elégedetlenség mozdulatával és az üres száj türelmetlen tátogásával hallhatóvá válik egy hang is. Ez a hang MÖ-nek, PÖ-nek, vagy MA-nak, MÖ-nek hallatszik és konform a biológiailag funkcionáló kifejező mozgásokkal. A MA mássalhangzó mutatja számunkra azt az utat, amely egy biológiai szükséglet látható gesztusától a hallható hanghoz, és ezzel a beszédhez vezet” (i. h.).

megkülönböztetéséről, az egyszerűség kedvéért betű (írott nyelv) és hang (hangzó nyelv, beszéd) megjelöléseket használok.

¹²⁰ Az elméleti fejtegetésekhez, függelékként, Hollós táblázatokat is készített. Ezek szemantikai példatárnak tekinthetők: azt mutatják be, hogy az adott hangcsoportba sorolt hangok milyen jelentésű szavakban meghatározó szerepűek, azaz „anyajegyek” (vö. i. m. 96., 105.). A főszövegnek és a táblázatoknak az egyes hangcsoportba sorolásai nem mindig azonosak (a táblázatoknál több hangot sorol föl Hollós), ezért a csoportok bemutatásánál mindkét szöveghely (a főszövegbeli és a táblázatbéli) oldalszámát megadom.

¹²¹ Ugyanezt idézi Gutzmanntól Spielrein (Spielrein, i. m. 351.; vö. Faluvégi, i. m. 69.).

Az idézet tartalmazza Hollós nyelvkeletkezési és -fejlődési elméletének legfőbb elemeit: a legkorábbi hang biológiai eredetét, a láthatóságból a hallhatóság irányába való elmozdulást és ennek énefejlődési hátterét. Ugyanennek a gondolatmenetnek egy későbbi pontján Hollós a láthatóságtól a hallhatóságba való mozgást a „testiből a szellemibe ugrás”-ként határozza meg (i. m. 90.).

Nézzük meg, mit gondol Hollós a *p* és az *m* hang, illetve a *papa*, *mama* hangegyüttes nyelvészeti vonatkozásairól.

A síráskor hallatott hangokat „magánhangzószerű”-nek tartja, és azt is mondja, hogy mássalhangzókat biztosan nem hallat a síró csecsemő (i. m. 83.). Később azt is megjegyzi, hogy a magánhangzó és a sírás indulatkifejezők (tehát emocionálisan meghatározottak), a mássalhangzók pedig hamar értelmet nyernek, és intellektuális tartalmakat közvetítenek (i. m. 91.).

Bár Hollós nem mondja ki nyíltan, ám a fentiekből arra következtethetünk, hogy a magánhangzókat korábbinak tartja a mássalhangzóknál. A sírás magánhangzójaként többféle hangot felsorol: *a*, *o*, *i*, míg a mássalhangzók között az énefejlődésre alapozott érvelés alapján biztosan az *m*-et tekinti elsőnek. Arról, hogy az *m* hanghoz melyik magánhangzó kapcsolódhatott (vagy miért triviális, hogy az *m*-et *a* követi), nem szól.¹²²

Az *m* hang sorsának alakulásával Hollós azt is demonstrálja, hogy a nyelv születését és fejlődését a csecsemő és az anya tudattalanjának összekapcsolódása katalizálja. A csecsemő a legkorábbi időszakban tudattalanul, saját magának, saját örömeire (autisztikusan), majd vágyának hallucinatorikus teljesítésére (mágikusan) ismételte a hangot, az anya pedig tudattalanja alapján megtanulta értelmezni gyermeke hangadását. „Itt, két lélek tudattalanjában rejlik a nyelv gyökere, s ezután vált a nyelv két tudatos lélek közötti közvetítővé. [...] Ez a tudattalan gyökér később is mindig hatékony az emberek között és magában a nyelvben is” (i. m. 95).

Ugyanezt a szemléletmódot láttuk Spielreinnál, amikor a gondolkodás milyenségének legfőbb jellemzőjét látta a tudattalan és tudatos folyamatok állandó összjátékában (vö. Spielrein, 1923b, 319.). És ugyanezt fogjuk látni Hollós nyelvész konzultánsánál, Fónagy Ivánnál, aki a nyelv működését írta le tudattalan és tudatos folyamatok állandó egymásba fonódásaként.

A labiális-orális hangcsoportot képviselő *m* hang kapcsán a biológiai eredet igazolása könnyen kivitelezhető volt. Hollós fő törekvését, a biológiai gyökér bizonyítását a gutturális-anális hangcsoport tagjainál folytatja.

¹²² Spielrein a Papa-mama-tanulmányban megjegyzi, hogy az *a* magánhangzó társulása az *m*-mel későbbi fejlemény. Szerinte a csecsemő az *m* után az első időszakban *ō* hangot hallat. (i. m. 355.). A bilabiális, elől képzett *m* és a labiális, ugyancsak elülső képzésű *ō* fonetikailag logikus kombináció lehet. Jakobson ugyanakkor az *m* és az *a* kapcsolódását látja elsődlegesnek, azért, mert a fonológiai kontrasztokat ez a hangkombináció emeli ki a legérzékenyebben: *m*: elől képzett, mássalhangzó, nazális; *a*: hátul képzett, magánhangzó, orális (vö. Jakobson, 1959/1962, 540.; Pléh 2014b, 20., valamint e dolgozat Spielrein-fejezete, különösen 66-70., 81-82.).

Második csoport: a beszédhangok gutturális¹²³-anális forrása

Hollós a *k, g, ch [ç], [x], h, j, ng*¹²⁴ hangokat tárgyalja ebben a csoportban (i. m. 96-99., 111-113.).

Az ide sorolt hangok alkotják a labiális hangok lokális ellenpólusát. Nyelvészeti szempontból ez az elől-hátul való képzés szembenállásaként, fejlődéslelektani olvasatban pedig a fölül (táplálkozás)-alul (ürítés) ellentéteteként írható le.

Az *m* hang biológiai eredetének igazolása kézenfekvőbb volt: az *m* hang ott képződött, ahol a táplálkozással összefüggő mozgások lejátszódtak. A gutturális-anális csoport hangjainál a mozgás és a hangképzés helyének összekapcsolódása, azaz ezeknek a hangoknak a biológiai eredete összetettebben írható le (i. m. 97.)

A mozgási mozzanat a hasprés, valamint a végbél záróizmának összeszorítása és ellazítása. A fonetikai párhuzamot Hollós a gégefő záróizmainak működésében találja meg. A végbél és a gégefő záróizmai szinkronban zárulnak össze, illetve nyílnak ki, és ezzel jön létre

a hangképzés és a szükségletkielégülés helyének az egysége.

A folyamat fonetikai megnyilvánulása a számos nyelvben meglévő gégezárhang/laringális explozíva [ʔ]. A németben fonémaként létezik (*Glottallaut, Knacklaut*), és a szókezdő pozícióban lévő magánhangzók „kemény” ejtésére szolgál, a magyarban pedig „megtalálható minden köhögésben, krákogásban, nyöszörgésben, kuncogásban, nevetésben, zokogásban” (i. m. 97.). A székeléshez kapcsolódó nyöszörgésben érzékelhető, gégezárhangszerű hangot a csecsemő környezete a *k* hanggal azonosítja.

A fentiekből láthattuk, hogy a *k* hang esetében a cselekvéshez fűződő mozgás és a hangképzés helyének összekapcsolása és a biológiai eredet igazolása csak nehezebben valósulhatott meg, mint az *m* hangnál. Hollós szerint ez még bonyolultabb a dentális-uretrális hangcsoportban.

Harmadik csoport: a beszédhangok dentális-uretrális forrása

Hollós besorolása alapján az *sz, s, cs, dzs, c, (t, d, n)*,¹²⁵ *r, l, th, dh* hangok tartoznak ide (i. m. 99-102., 113-115.).

¹²³ A gutturális hang ('torokhang') megjelölést napjainkban ritkán használják. A szájüreg hátulsó régiójában képzett valamennyi hang, amelyeket a modern fonetikai terminológia posztpalatális, veláris, uvuláris, laringális, faringális hangokként ír le, ide tartozik (vö. Bußmann, 1983, 182., 263.; Bolla, 1995; Brenner-Huszka-Werk-Marinkás, 2006).

¹²⁴ Az *ng* betűkapcsolattal jelölt hang mibenléte nem derül ki a szövegből. Elképzelhetőnek tartom, hogy a *g* nazalizált formájáról van szó.

¹²⁵ A *t, d, n* a szövegtörzsbeli felsorolásban zárójelben vannak (i. m. 99.).

Fonetikai szempontból ez a legvegyesebb csoport: zárhangokat (*t, d*), réshangokat (*sz, s*), affrikátákat (*c, cs, dzs*) egyaránt találunk itt, és szembe szökő, hogy a mű későbbi helyén, utolsó csoportként sorra kerülő lingvális-fallikus csoportban tárgyalandó *r* és *l* ugyancsak megjelennek itt.

Milyen közös tulajdonsága van Hollós szerint ennek a meglehetősen heterogén hangcsoportnak?

A fonetika oldaláról kiindulva a hangok közös jegye, hogy képzési helyüket tekintve közbülső helyet foglalnak el a szájüreg elülső és hátsó régiója között, azaz – leegyszerűsítve – az ajkak és a lágyszájpadlás között keletkeznek (a hollósi terminológiát követve tehát nem labiálisak és nem is gutturálisak).

A pszichológiai közelítésű magyarázat a hangok összetartozására pedig az, hogy a csoportba sorolt hangok között egyaránt van lágyságot, puhaságot (*sz, s, c, n*, és valószínűleg emiatt jelenhet meg itt az *l*), valamint keménységet (*t, d*) kifejező hang (i. m. 99-100.).

Hollós a csoportot úgy is jellemzi, hogy „folyékony átmenet”-et képez a lágyságot-puhaságot közvetítő labiális és a keménységet képviselő gutturális hangok között (i. m. 99.). A „legpuhább réshang”-ként definiált *s* hanggal kapcsolatban – csakúgy, mint a labiális csoportban az *f* és a *v* esetében – a magánhangzószerűséget is megemlíti (i. m. 100.).

A csoport pszichoszexuális kötődésű megnevezése (uretrális), valamint a folyékony jelző nem hagynak kétséget felőle, hogy Hollós a csoport némelyik hangját (*s, sz, c*) a víz, a tűz és a vizelet képzetkörével hozza összefüggésbe. A három képzetkör egybe kapcsolásával próbálja elképzelhetővé tenni, hogy az *s*, az *sz* és a *c* hangok a tűzbe vizelet során keletkező hang utánzásainak tekinthetők. Így – még ha erősen áttételesen is – teremthetünk kapcsolatot az uretrális-lingvális hangcsoport e három tagja és a biológia között, ám Hollós szerint ez még nem elég meggyőző ahhoz, hogy a hangokat egyértelműen organikus, biológiai eredetűnek tekinthessük (i. m. 102.).

Az eddig bemutatott három hangcsoport tagjait Hollós a beszédhangképzés pregenitális szakaszához tartozónak tekintette (i. m. 87.). A negyedik, művében utolsóként tárgyalt hangcsoport megjelenését a nyelvkeletkezés genitális szakaszához köti, és a hangokat lingvális-fallikusnak nevezi. Első pillantásra félrevezető lehet, hogy genitális szakaszról és fallikus forrású hangokról beszél. A genitális megjelölést azonban Hollós a nyelvkeletkezési, és nem a pszichoszexuális fejlődési szakaszra használja.

Negyedik csoport: a beszédhangok lingvális-fallikus forrása

Hollós ebbe a csoportba mindössze két hangot sorol: az *r*-t és az *l*-t (i. m. 102-105., 115-117.).

A csoport tárgyalásakor Hollós az *l* hangot nem is említi, csupán az *r*-rel foglalkozik.¹²⁶

Míg az első három hangcsoportnál az egyes hangokról sok konkrét gondolatot is megosztott, az *r* hang példáját inkább nyelvről való gondolkodása összegzésére használja. Mivel rövidesen rátérek arra, hogy mit gondolt Hollós a nyelvről, az *r* hang kapcsán csak azt emelem ki, hogy szerinte a hangképzéshez használt izommozgások az *r* képzésekor a legkifinomultabbak („rejtett”-ebbek) (i. m. 103.). Éppen emiatt a képzési nehézség miatt jelenik meg a nyelvi fejlődés későbbi szakaszában, a fallosz- és a nyelvszimbolikán keresztül pedig az énefejlődésben is későbbi, fallikus szakaszhoz köthető.

Utaltam rá, hogy Hollós műve függelékeként az egyes hangcsoportokhoz táblázatokat is rendelt. A táblázatok azokat a fogalmi köröket és a hozzájuk tartozó szavakat tartalmazzák, amelyekben a tárgyalt csoport hangjai meghatározó, „anyajegy” szerepet töltenek be (i. m. 96., 105.). A nyelvek széles skálájáról sorakoztat föl példákat annak demonstrálására, hogy a nyelvi jelek (jelen esetben a hangok) és a jelentés közötti viszony eredendően természetes (vö. i. m. 80., 102.). Ezek szerint az orális-labiális csoport hangjai az anya, gondozó, mell, táplálék fogalmi kör szavaiban, az anális-gutturális hangok a végbéllel és a gégével kapcsolatos, valamint – elvontabb tartalommal – sötétet, titokzatosat jelentő szavakban találhatóak meg. Az uretrális-dentális hangok által meghatározott szavak a víz, a vizelés, a folyékonyág tárgykörét képviselik, míg a lingvális-fallikus hangokhoz kapcsolható szavakat a szerelemmel és a munkával kapcsolja össze Hollós. A labiális-orális, gutturális-anális, valamint a dentális-uretrális hangokhoz kapcsolódó fogalomkörök triviálisak, a lingvális-fallikus szakasznak a szerelemmel és éppen a munkával való asszociációja azonban kevésbé kézenfekvőnek tűnhet. A szerelem és a munka közötti kapocs a szexualitás (vö. a dolgozatomban elemzett Sperber-szöveggel).

A táblázat nem egy példája merész képzettársításokat tartalmaz. A hozzájuk fűzött lábjegyzetek ugyanakkor bizonyítékai Hollós igényességének és mértéktartásának: mindig fölhívja az olvasó figyelmét, ki, vagy mi vezette őt feltételezése megfogalmazásakor.

Mit mondhat Hollós István nyelvelméleti töredéke a modern pszicholingvisztikának?

A nyelvelméleti töredék magyar nyelvű kiadásához írt „Beszámoló”-ban Fónagy Iván így indította útjára Hollós művét:

„Hollós István tanulmánya kerek töredék. Eredeti, lényeges, koherens elméletet tartalmaz. [...] Mint minden klasszikus mű, változatlanul időszerű. A nyelvelméletben éppen az utóbbi évtizedben (az 1990-es években – F. K.) irányult fokozottan a figyelem a nyelv »ikonicitására« a nyelvi kifejezésben rejlő tartalomra” (Fónagy, 2002, 76.).

Mi olvasható ki mindezek alátámasztására a Hollós-szövegből?

¹²⁶ Elképzelhető, hogy Hollós azért emlegeti csak az *r* hangot, mert számos nyelv likvidaként (folyékony hangként) csak egyet használ, és ez egyaránt lehet az *l* vagy az *r* (vö. i. m. 116.; Jakobson, 1941/1969, 57., 77.).

Hollós célkitűzése az volt, hogy a szerinte Spielreinra visszavezethető „bio-lingvisztikus gondolat”-ot továbbfejlessze, és minél több beszédhang biológiai eredetét megmagyarázza (i. m. 81-82.). Ez azért volt fontos számára, mert így képzelte bizonyíthatónak a nyelv előtti állapottól (ekkor még csak a kifejezéshez és a beszédhez szükséges biológiai adottságok: az emberi test egésze, a hangképző szervek, hangadás képessége stb. voltak adottak) a hangzó emberi nyelvig vezető út kontinuitását. A bizonyítás kulcsa (minden bizonnal nem függetlenül a nyelvész konzultáns Fónagytól), hogy a nyelv kifejező mozgások rendszere. A nyelv előtti állapotban ezek a mozgások az emberi test egészén jelennek meg, majd fokozatosan finomodnak: mindinkább eltolódnak az arc, majd a szájüreg izomzatára. Hollós számára ezért a nyelv keletkezésében az a meghatározó momentum,

„hogy egy immanens, adott elemhez társult valami. *De ez a társult mozzanat nem a társadalom, hanem a látható reakciókból a hallható reakciókba történt ugrás.* [...] A nyelv szempontjából sem a társadalom, sem a kommunikáció nem specifikus – specifikussá csak azáltal vált, hogy a kifejezőmozgásokban fejlődés, és talán egyfajta ökonómia következett be, s a szájapparátus izommozgásai által hangok keletkeztek” (i. m. 90., kiemelés az eredetiben – F. K.).

Hollós pszichofonetikai elemzése a biológiai-organikus-látható kiindulási ponttól a szellemi-intellektuális-hallható végállomásig vezető fejlődés precíz leírását nyújtja. A koncepció legkövetkezetesebben az *m* hang történetén keresztül szemléltethető: hogyan társult az ajkak puszta mozgásához (biológiai-látható tevékenység) egy hang (biológiai-hallható jelenség), majd hogyan nyert a hang jelentést.

Bár e logika érvényesítése a további hangokra csak többé (*k*)-kevésbé (*s*, *sz*) volt megvalósítható,¹²⁷ és Hollós műve csak a hangokra vonatkozóan készült el, gondolatai a nyelvnek gesztusok rendszereként való leírásáról és a láthatóság-hallhatóság szempontjáról napjainkig aktuálisak maradtak. Bizonyítja ezt Fónagy Iván munkássága (a teljes nyelvi rendszer gesztusok rendszereként való leírása, valamint jel és jelentés kapcsolatának vizsgálata), illetve a mai kutatások gesztusnyelv és hangzó nyelv viszonyáról (vö. dolgozatom későbbi fejezetei, valamint Pléh, 2014a, 1064., 1077-1079.).

A jövőbe mutató szempontjából figyelemre méltó az is, hogy fejtegetéseiben Hollós fölveti a kérdést, vajon érdemes-e kapcsolatot keresni az állatok (különösen a főemlősök) kifejezésformái és az emberi nyelv között (i. m. 90., 103.). Az írásban a látási, hallási, mozgási tapasztalatok agyi lokalizációja is előkerül (i. m. 91.).

Az iménti néhány bekezdésben leírtakkal próbáltam összefoglalni azt a fő gondolatmenetet, amely Hollós nyelvelméleti művének egyetlen elkészült, fonetikai fejezetéből kibontakozik.

Szeretném azonban fölhívni a figyelmet rá, hogy Hollós e gondolatokkal párhuzamosan fölvázol egy további közelítésmódot, amely a hangokat nem egzakt fonetikai módszerrel,

¹²⁷ Hollósnak – valószínűleg helytálló – magyarázata szerint a hang biológiai eredete, valamint a hang és jelentése közötti természetes összefüggés egyre kevésbé „látható” az éneklődés előrehaladásával (vö. különösen a dentális-uretrális és a lingvális-fallikus hangcsoportok kapcsán, i. m. 99., 103.).

hanem az esztétikum és a morál felől vizsgálja meg. Törekvése azzal függhet össze, hogy a láthatóságból a hallhatóságba való fejlődés és a gesztusok finomodása nem csupán a gazdagítja a közlést, hanem a szublimációt is lehetővé teszi (i. m. 94., 98., 100.). Amint írja: „[...] a hang is egyfajta »humanizálódásnak«, finomodásnak, szublimálódásnak vannak (sic!) alávetve, vagyis olyan hangokká alakulnak át, amelyek a hangok bizonyos megítélése szerint – lásd »jó« és »rossz« - magasabb értékkel bírnak” (i. m. 98.). Így lenne az *m* vagy a *p* hang „jó-libidinózus”, a *k* vagy a *g* „rossz-destruktív” hang (i. m. 99.).

Bár ennek a közelítésmódnak a kifejtése – csakúgy, mint a Hollós-mű – töredékben maradt, két ok miatt tartottam fontosnak kiemelni.

Az egyik, hogy elképzelést alkothatunk, hogyan tervezte Hollós a nyelvi elemek természetes jelentésének, a kifejezésmód és a tartalom összefüggésének bemutatását.

A másik, hogy amikor a hangok esztétikai-morális értékét emlegeti, mindig megígéri, hogy e kérdéstről részletesen műve további részeiben lesz szó. Ennek kapcsán megemlíti néhány témakört, így, közvetetten, de arról is lehetnek elképzeléseink, hogyan nézett volna ki Hollós teljes nyelvelméleti műve. Eszerint külön foglalkozott volna a nyelv „én-tényezőjé”-vel (i. m. 96.),¹²⁸ valamint etimológiával, szóképzéssel, hang- és jelentésváltozással (i. m. 105.).¹²⁹

Hollós nyelvelméleti töredékében kétszer találkozunk Spielrein névvel (i. m. 81-82., 90.). Ahogyan megemlékezik Spielreincről és Papa-mama-tanulmányáról, abból egyértelmű, hogy jóval többről van szó, mint egy szakirodalmi hivatkozásról.

Hollós követi Spielreint az *m* hang, valamint a *mama* hangegyüttes biológiai eredetének bizonyításában, a nyelvi és az énefejlődés összekapcsolásában, valamint a csecsemő-anyakapcsolat teremtő erejének bemutatásában. Következtetései is összhangban vannak Spielreinéival, ám az általa választott pszichoanalitikus keret részben eltérő: Hollós egyszerre támaszkodik Freudra (a beszédhangok és a pszichoszexuális fejlődési szakaszok egymáshoz rendelése) és Ferenczire (a valóság megtapasztalása, az anya és csecsemője tudattalanjának „párbeszéde”).¹³⁰

Ha Hollós szövegére rátekintünk, azonnal föltűnik, hogy az egyes hangcsoportok bemutatásának terjedelme erősen különbözik, Hollós érvelésének tartalmi elemei pedig eklektikusak.¹³¹ Az egzakt leírást lehetővé tevő anyag fogytával egyre nagyobb teret nyer a művészet és a pszichoanalízis tapasztalatainak összekapcsolása, sőt, Hollós széles műveltségen

¹²⁸ A tárgyalt pszichofonetikai fejezet Hollós tervezett művének az ösztönnyelvi tényezőről szóló részében lett volna (i. m. 77.).

¹²⁹ A részletekről annyit lehet még megtudni, hogy az etimológiát, az álomfejtés mintájára, „szófejtés”-ként képzelte el (i. m. 87.). Nem tudhatjuk biztosan, de elképzelhető, hogy Thienemann Tivadarhoz hasonlóan, a tudattalan asszociációkat használta volna etimológiai magyarázataihoz (vö. Faluvégi-Pléh, i. m. 310., illetve e dolgozat Thienemann-fejezete (110-115.).

¹³⁰ Spielrein az én és a külvilág elkülönülését szorosabban az örömelv-valóságelv freudi dichotómiáján belül értelmezi, noha mondanivalója szellemiségében folyamatosan emlékeztet Ferencziére.

¹³¹ A labiális-orális hangcsoport egymagában kap csaknem akkora terjedelmet, mint a további három együttesen.

nyugvó fantáziája. A nyelvész konzultáns Fónagy azonban jótékonyan megóvja barátját attól, hogy a fantázia a tudomány szempontjából erősen ingoványos területre tévessze.

A nyelvelméleti töredék egyszerre állítja elénk az elméletalkotásra törekvő és a kiváló klinikai megfigyelő Hollóst, nagy műveltségét és kreativitását, valamint szintetizáló képességét. Munkásságának ez a darabja is bizonyosságot ad róla, milyen különleges – és talán még mindig nem eléggé értékelt - alakja a Budapesti Iskolának.

Szintézis: Az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásának közös jegyei

Dolgozatom második fejezetében (Az első generációs pszichoanalitikusok és a nyelvészet II.) elsőként meghatároztam, hogy mit jelentett forrásaim szerzői számára a nyelv a nyelvészeti kutatások tárgyaként. Bemutattam, a nyelvészet mely kérdései álltak érdeklődésük középpontjában, és hogy mik lehettek ennek a témaválasztásnak az általános és speciális okai.

Ezek után, hat szerző összesen tizenhárom szövegén keresztül szemléltettem, hogyan illeszkedett gondolkodásuk koruk tudományos diskurzusához, és hogy mi volt az, amiben egyedi, pszichoanalitikus voltukkal összefüggő nézeteket vallottak.

A szövegek elemzése által olyan közös jegyek váltak azonosíthatóvá, amelyek reményeim szerint meggyőzően igazolják, hogy koherens gondolkodási keretről van szó, és van létjogosultsága pszichoanalitikus nyelvészeti gondolkodásról beszélni.

A közös jegyek a következőkben foglalhatóak össze:

1. A pszichoanalitikusok fő célkitűzése a nyelvészet kutatásával az, hogy a pszichoanalízisből származó tapasztalataikat a nyelvtudomány eredményeivel támasszák alá.
2. A pszichoanalízis tudományát és a nyelvtudományt azért lehet egymáshoz közelíteni, mert a pszichoanalitikusok szerint a nyelv keletkezését és fejlődését, valamint az álomban, a mitológiában, bizonyos pszichiátriai patológiákban (dementia praecox, neurózis) tetten érhető szimbólumképződést ugyanazok a tudattalan, primer gondolkodási folyamatok katalizálják.
3. Az előző pontban mondottak indokolják, hogy a nyelvészetben belül a nyelvkeletkezés és – fejlődés áll érdeklődésük homlokterében.
4. Gondolkodásukban a nyelv a nyelvészeti kutatások tárgyaként a hangzó nyelvet, az emberi beszédet jelenti. Felfogásuk szerint az emberi beszéd kialakulása a látható gesztusokkal való kifejezéstől (taglejtések, mimika) a hallható gesztusokkal való kifejezéshez (szájüregben végbemenő mozgások: hangképzés, hanglejtés, hangfekvés stb.) vezető fejlődés végső állomása.
5. A pszichoanalitikus szerzők ezt a fejlődési utat az én fejlődésének részeként, ösztönlélektani közelítéssel írják le.
6. Magyarázatukban kulcsszerepe van a csecsemő-anya/gonozó-kapcsolatnak, az én és a külvilág differenciálódásának, az örömeelv és a valóságelv dichotómiájának.
7. Forrásaim a nyelv keletkezését és fejlődését biológiai alapon magyarázzák. A tágan értelmezett biológiai keretet Darwin, Haeckel és Lamarck gondolkodása alkotja.

Darwin és az evolúcióelmélet kapcsán a szerzők számára az a legfontosabb kérdés, hogy érdemes-e kapcsolatot keresni az állatok és az ember kifejezőmódjai között. Forrásaim biológista nyelvkeletkezés-elméletére a legmeghatározóbb hatást Haeckel biogenetikai

szemléletmódja tette: eszerint az egyén nyelvi fejlődése (a nyelv ontogeneze) megismétli a nyelv keletkezésének (a nyelv filogeneze) állomásait. Haeckel biogenetikai elméletének és Lamarck nézeteinek a szerzett tulajdonságok örökléséről sajátos, pszichoanalitikus összekapcsolásaként tekinthetünk az emléknymok örökölhetőségének fölvetésére.

A nyelvkeletkezés biológiai magyarázatának szűkebb keretét Sabina Spielreinnak és Hollós Istvánnak az a törekvése adja, hogy a beszédhangok keletkezését biológiai mozzanatokhoz (éhségérzet, táplálás, anyagcserefunkciók) próbálják kapcsolni.

8. A pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodása nem a nyelvi megformáltságra irányul (ez a „hivatásos” nyelvészek feladata), hanem a nyelv funkciójára koncentrál. Elköteleződésük a nyelvnek érzelmi és értelmi kifejezőeszközként való vizsgálatában, valamint nyelv és gondolkodás viszonyának elemzésében nyilvánul meg.

A fősorolt jegyeken végig tekintve az látható, hogy közülük négy (az 1., 2., 5. és 6. pontban leírtak) kifejezetten a pszichoanalízis érdeklődési köréhez kapcsolható.

A másik négy (a 3., 4., 7., 8. pontban foglaltak) tulajdonsággal a szerzők koruk fővonalbeli gondolkodásába illesztik közelítésmódjukat, úgy azonban, hogy a szempontokat mindig kiegészítik valamilyen pszichoanalitikus megfontolással.

Szemléletes példája ennek a pszichoanalitikusok nyelvészeti kutatásainak tárgyválasztása: a nyelv keletkezése és az egyén nyelvi fejlődése. Noha a gesztusnyelv-beszélt nyelv fejlődési vonalnak a feltételezése a nyelv keletkezésében a korszakban nem volt újdonság, pszichoanalitikus „újítás”, hogy ennek leírását az énejlődés folyamatában helyezték el.

Azáltal, hogy őseink tapasztalatainak bennünk való tovább élését hangsúlyozták, árnyalták a korszakhoz illeszkedő biologista magyarázatukat.

Végül, ám nem utolsó sorban: a nyelvi emocionalitást a tudattalan mechanizmusokkal kapcsolták össze, a nyelvi fejlődés és az énejlődés párhuzamba állításával. A fejlődési fázisok (autisztikus, mágikus, szociális) leírásával pedig a nyelv funkcióit, nyelv és gondolkodás viszonyát (kifejezés vs. közlés, ábrázolás stb.) értelmezték pszichoanalitikusan.

Amint a dolgozat korábbi fejezeteiben szóba került, hosszabb ideig úgy gondoltam, hogy az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásmódjának a 20. század második felétől már nincs érdemi tovább élése.

Ezt a következőkben Fónagy Iván, valamint Thienemann Tivadar példájával igyekszem megcáfolni. Előbbi a pszichoanalízist és a nyelvészeti strukturalizmust (leginkább ennek Prágai Iskoláját), utóbbi a pszichoanalízist és (döntően germanista megalapozottságú) filológia tudását kapcsolta össze kutatásaiban.

Végül, ugyancsak a cáfolat igényével, a záró fejezetben, néhány példát hozok arra, miként jelenik meg bizonyos, az első generációs pszichoanalitikusoknál még spekulatív alapon

fölvetődő kérdés napjaink kísérletekre támaszkodó kognitív pszichológiájában, neuropszichológiájában vagy pszicholingvisztikájában.

Az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásmódjának tovább élése a 20. század második felében: Fónagy Iván

Fónagy Iván neve a dolgozat csaknem valamennyi fejezetében előkerült. Elsőként a témaválasztás egyik inspirálójaként azáltal, hogy sürgette a pszichoanalízis és a nyelvészet egymáshoz közelítését. A továbbiakban pedig előreutalásokkal, hogy mely területeken vitte tovább az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodását.

Szemléletmódját pszichoanalízis és nyelvészet tapasztalatainak összekapcsolhatóságáról két körülmény is egyedivé teszi. Az egyik, külső körülmény, hogy Fónagy egyszerre volt magasan képzett nyelvész és pszichoanalitikus. A másik a két tudomány viszonyának megítélése az egymáshoz közelítésben. Míg elemzett pszichoanalitikus forrásaim pszichoanalitikus tapasztalataik megerősítéséhez kutatták a nyelvet, Fónagy úgy vélekedett, hogy „a nyelvet kell minél jobban megismerni a pszichoanalízis segítségével, és nem a tudattalant a nyelvből kiindulva” (1997, 53.).

Törekvéseit – elemzett forrásaim szellemiségéhez is kötődően – három, egymással szoros összefüggésben lévő pont köré rendezve mutatom be. Az első szempont: hogyan tekintett Fónagy a nyelvre. A második: miként vélekedett a nyelvi jelek motiváltságáról, ezzel szoros összefüggésben pedig a nyelv érzelem- és értelemkifejező funkciójáról. A harmadik, a két megelőzőt szintetizáló pont a kettős kódolás elmélete, amely a legerősebben mutatja Fónagy kettős: nyelvészeti és pszichoanalitikusi elkötelezettségét.

Fónagy Iván szellemi háttere: nyelvészet és pszichoanalízis találkozása

Fónagy életét és tudományos tevékenységét kora ifjúságától meghatározta a pszichoanalízis. Freud néhány műve már kamaszként fölkelte érdeklődését (i. m. 42.). Analízisbe is járt, Pfeifer Zsigmondhoz, majd Lévy Katához, végül Hermann Imréhez, Párizsba költözve pedig analitikus képzettséget szerzett, valamint praktizált (i. m. 45.).¹³² Kutatói munkássága, tágabban vagy szorosabban, ugyancsak a kezdetektől kapcsolódott a pszichoanalízishez, illetve az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti törekvéseihez. Pályakezdekor, az 1940-es évek elején, nem csupán Hollós nyelvelméleti töredékének konzultánsa volt, hanem ekkor publikált első dolgozatait is meghatározta a nyelv művészi kifejezőképessége vagy a mágikus gondolkodás iránti érdeklődése (vö. i. m. 45., 46.).¹³³

¹³² Hermann nem csak analitikusa volt, hanem tudományos szemléletmódját is formálta. Erre utal például, hogy a nyelv fátikus (kapcsolattartó) funkcióját párhuzamba állította a megkapaszkodási ösztönnel (Fónagy, 1978, 82.). 1963-ban Hermann-nal közös tanulmányt publikált a hangerő önvezérléséről (Fónagy – Hermann, 1963; vö. Fónagy, 1997, 46.).

¹³³ Fónagy első publikációja 1941-ben Novalis „Heinrich von Ofterdingen” című regényének ritmikájával foglalkozott, 1943-ban megjelent első könyvének témája pedig a mágia volt (vö.

Fónagy nyelvészeti munkásságát a strukturalizmus, ezen belül is leginkább Saussure és a Prágai Iskola határozták meg. Minden bizonnyal nem független ettől, hogy kutatásai a műszeres fonetikától indultak, és a művészi nyelvhasználat mellett a fonetika, valamint a nyelvi funkciók és a nyelvi változások kiemelkedő kutatási területei lettek.

A műszeres fonetika iránti érdeklődése, valamint a gesztusok és a nyelv viszonyáról vallott elképzelései magyarázzák, hogy a nyelv nála nem csupán verbális kifejezőeszközök rendszerét jelentette, hanem nem-verbális akusztikus kifejezőmódokat is (hanglejtés, hangsúly, szünetek stb.).

Ha művei jegyzékén végig tekintünk, látható, hogy elemzéseiben, legyen szó az egzakt, műszeres mérésekkel alátámasztott fonetikai jelenségek vagy a nyelvi változások vizsgálatáról, mindig kereste a folyamatok pszichológiai hátterét. Írásaiban nem egyszer hivatkozik pszichiátriai betegek nyelvhasználati sajátosságaira, és hogy ezek megfigyelése hogyan segítheti bizonyos nyelvi jelenségeknek (leginkább a szóképek keletkezésének és a jelentésváltozásoknak) a megértését (Fónagy, 1978, 92-102.). Az „egyenrangú” nyelvész és pszichoanalitikus speciális érdeklődését tükrözi, hogy azt is megpróbálja megmagyarázni, miért lehet ugyanaz a nyelvi jelenség a lélek meghasadásának a kifejezője a pszichiátriai kórképekben, ugyanakkor a kifejezőmód csúcsa a művészi nyelvhasználatban (i. m. 92-95.).

A pszichoanalitikus és az elkötelezett strukturalista nyelvész találkozik akkor is, amikor Fónagy a tudattalan lenyomatait keresi a nyelvben: vizsgálódásait a nyelv klasszikusan megkülönböztetett elemi szintjeinek mindegyikére (fonetika, morfológia, szintaxis), valamint a szemantikára és a nyelvi funkciók kérdésére is kiterjeszti.

Ugyancsak a strukturalizmus hatását mutatja, hogy Fónagy különleges fogékonysággal fordul a nyelv önkényes és nem-önkényes mozzanatainak, a nyelvi jel motiváltságának kutatása felé. Ebben a közelítésmódjában az egyidejűen jelen lévő, megalapozott nyelvészeti és pszichoanalitikus tudás ismét szerencsésen egészítik ki egymást, és teszik egyedivé Fónagy elgondolásait.

Hogyan tekintett Fónagy a nyelvre, valamint értelmi és érzelmi kifejezés viszonyára?

Láttuk, hogy pszichoanalitikus forrásaim a nyelv keletkezését és fejlődését a kifejező mozgások finomodásaként, a végtagok látható mozgásától a hangképző szervek hallható mozgásához vezető útként írták le.

https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%B3nagy_Iv%C3%A1n_m%C5%B1veinek_list%C3%A1ja. Letöltve: 2023. március 16.

Fónagy Iván számára a nyelv gesztusok és önkényes jelek rendszere. Gesztusok és önkényes jelek összekapcsolása első pillantásra meglepőnek tűnhet, ám érthetővé válik, ha közelebbről megvizsgáljuk, mit ért Fónagy gesztus alatt.¹³⁴

A gesztus megjelölést Fónagy tág értelemben használja, minden általa gesztusnak tekintett jelenség közös ismérve a mozgás. Alaptétele, hogy a szó mai értelmében vett, verbalitáson és grammatikán alapuló nyelvet egy tetthez közel álló, expresszív mozgásokból álló kifejezőmód előzte meg. A két állapot közötti fejlődés állomásai a következők lehetnek:

1. Egy elképzelt eseménysornak (menekülés, vadászat stb.) a teljes test mozgásaival való leképezése, utánczása;
2. Ugyanennek az eseménysornak a „sűrített”: a fő tartalmi elemekre koncentráló, csak bizonyos testrészek (kar, arcizmok stb.) mozgásait használó leképezése;
3. Az eseménynek a beszédszervek általi mozgások formájában való, bensővé: láthatóból hallhatóvá tett leképezése. (A mágia által színezett fejlődési sor részletes bemutatásához vö. Fónagy, i. m. 63-64.; Fónagy-Fónagy, 1995, 370-373.).

A gesztikulálás testi finomodásával párhuzamosan csökken a „valóságközeliség”, nyelvészeti megfogalmazással: a nyelvi kifejezési forma (jelölő) és a nyelvi tartalom (jelölt) viszonya egyre kevésbé természetes, „bensőséges”, és egyre jobban közelít az önkényeshez (Fónagy, i. h.; Fónagy-Fónagy, i. m. 373.). A finomodás végső fázisának tekinthető, kifejtett nyelv verbális gesztusokat használ, amelyekben a kifejezési forma (jelölő) és a tartalom (jelölt) viszonya már elvesztette természetességét, motiváltságát, és önkényessé vált.¹³⁵

Ez a gondolatmenet hozhatja közelebb, miként lehetett Fónagy számára a nyelv egyszerre gesztusok és önkényes jelek rendszere. (A párhuzamosság tételezését még szemléletesebbé teszi a hamarosan bemutatandó kettős kódolás elmélete.)

Az a körülmény, hogy Fónagy olvasatában a gesztus kifejező mozgást jelent, megmagyarázza, hogy miért szinonímái az utánczás, a mintha-cselekedet,¹³⁶ és miért sorolhatóak ide a költői kifejezési formák is: ezeket ugyanis a jelentéstérben való mozgásként határozta meg (Fónagy, 1997, 51.). Bár a definíciót itt a metaforára használta, más műveiből úgy tűnik, hogy a metaforát is tágan, „metaforikusan” fogta föl: nem csupán a klasszikus értelemben vett metaforát, hanem más költői (vagy nem költői, de a megszokottól eltérő) kifejezőmódokat is értett alatta (ehhez vö. Fónagy, 1978, 78-92., különösen 89.). Fónagy szerint a metaforák „az Én és az »Es« határterületét fürkészik” (i. m. 87.), s különösen alkalmasak annak a szemléltetésére, hogy hogyan hatják át a nyelv jelenét és megújulását ősi gondolkodási mechanizmusok (Fónagy, 1997, 54.; Fónagy-Fónagy, i. m. 407-408).¹³⁷

¹³⁴ Értelmezése az első generációs pszichoanalitikusok imént idézett elgondolását is tovább árnyalja.

¹³⁵ A folyamatot szemléletesen nevezi meg Ray Jackendoff, aki a grammatikát „befagyott mozgássor”-ként írja le. (Jackendoff nyelvkeletkezés-modelljéhez vö. Pléh, 2014a, 1066., illetve e dolgozat kitékintő fejezete, 116-123., különösen 119-120.).

¹³⁶ Pretend action (Fónagy-Fónagy, i. m. 370.).

¹³⁷ Ez a gondolat ismét a kettőskódolás-elméletre mutat előre.

A gesztusokkal összefüggésben Fónagy életművében sokhelyütt bukkan föl a torzító¹³⁸ vagy – más szóval – transzformátor fogalma (vö. Fónagy, 1978, 84-88., különösen 85.). A műszóval egy olyan eszközt jelöl Fónagy, amely a nyelv teljes rendszerében: az elemi szintektől kezdve a szemantikán át a nyelvi funkciókig, a beszélt és az írott nyelvben, különös tekintettel a költői nyelvhasználatra, mindenütt jelen van. A torzító/transzformátor szerepe az, hogy a nyelvi kifejezéshez szimbolikus, „gesztus-jellegű üzenetet társít” (i. h.). A nyelvi kifejezést a jelölő és a jelölt önkényes kapcsolatára épülő verbális gesztusok hozzák létre, a társuló torzítót/transzformátort pedig olyan gesztusok, amelyekben a kifejezés még hasonlóságon alapul, szimbolikus, természetes (vö. Fónagy, 1966, 70.).

A következőkben szemléltetem, hogyan képzelte Fónagy a verbális kifejezés és a torzító/transzformátor egymásba fonódását a nyelv elemi szintjein. Az alapvető elemi szintekről (fonéma, morféma, lexéma, mondat) választott példák bemutatása után röviden kitérek arra, hogyan hozta összefüggésbe ezt a koncepcióját a szemantikával, valamint a nyelvi funkciókkal.

1. A fonémaszint az egyik terület, amelyen a fonetikai jelenségek műszeres mérése és a nem-verbális akusztikus jelenségek megfigyelése iránt pályája kezdetétől élénken érdeklődő Fónagy elemzései különösen gazdagok és kifinomultak.

Mindennapos, hogy valamely beszédhang semleges artikulációját módosítjuk („torzítjuk”), például egy magánhangzót zártabban vagy nyíltabban, hosszabban vagy rövidebben ejtünk ki, és ezzel érzelmi tartalmat közvetítünk. Fónagy meggyőző példái erre az *én* és az *igen* szavak *é* és *i* hangjai. A semleges ejtésű *én* közepesen nyílt magánhangzója zártan, „feszesebben” ejtődik, ha méltatlankodóan visszakérdezve használjuk: [*Te jártál itt?*] *Én?* Az *igen* zárt *i*-je pedig nyíltabbá, „lazábbá” válik, ha közönyös beletörődésünket akarjuk érzékeltetni: [*Megint értekezlet lesz.*] *Igen.* (Fónagy, 1978, 84-85.). Ugyancsak szemléletes példák, hogy bizonyos mássalhangzók, így az *l* és az *m*, vagy a labiális, mély magánhangzók (pl. *o*, *ó*, *a*) kellemes hanghatást hordoznak (vö. Fónagy i. m. 83., ill., bővebben, az „orális utánzás”-ról és a fonetikai szimbolizmusról, valamint az intonációról Fónagy-Fónagy i. m. 372-383., 383-392.).¹³⁹

Fonémaszinten verbális és nem-verbális kifejezés összjátékának szemléltetésére Fónagy kedvelt példája a [ʔ] fonetikai jelű gégezárhang/laringális explozíva, amely szó- vagy szótagkezdő helyzetű magánhangzó kemény ejtését teszi lehetővé (vö. többek között Fónagy, 1955, 440., 1978, 64., 1997, 51.; Fónagy-Fónagy, i. m. 378.).¹⁴⁰ A nyelvek eltérnek abban, hogy önálló fonéma-e bennük ez a hang, ettől függetlenül azonban Fónagy szerint – torzítóként, a

¹³⁸ A torzító szakkifejezést Hollós István Álomfejtés-fordításából vehette Fónagy (vö. Freud, 1900/1985, 103-122.). Hollós Freud Entstellung 'torzítás' szavából indult ki (vö. <https://www.projekt-gutenberg.org/freud/traumdeu/chap004.html>). Letöltve: 2023. március 16.

¹³⁹ Az orális utánzás (*oral mimicry*, i. m. 374.) a végtagok mozgásainak bensővé tétele, a látható gesztusokból a hallhatóakba vezető út állomása. A szerzők egyik példája a gyermek rámutató mozdulatának és az előretolt nyelvheggyel képzett *i* hangnak az összekapcsolása (i. m. 372-373.). Az intonáció (*gestures at the level of speech melody* [i. m. 383.]), minthogy ráépül a hangra, a szerzők szerint a leképezés további finomodása az orális utánzáshoz képest (i. m. 383., 385-386.).

¹⁴⁰ Erről, a magyarban fonémaként nem megkülönböztetett hangról szó esett Hollós nyelvelméleti töredéke kapcsán (vö. ott, a beszédhangok gutturális-anális forrása).

kemény ejtés által - a szigor, az indulatok vagy az eltasztás, ellökés kifejezője (Fónagy, 1955, i. h., 1997, i. h.).¹⁴¹

2. A morféimák (grammatikai jelentésű szóelemek, pl. képzők, jelek, ragok) szintjén Fónagy fontos megállapítást tesz bizonyos határozói viszonyokat kifejező elemek (magyarban ragok, németben, franciában, angolban előjárósavak) jelentésvövléséről. Példája a magyar *-ban/-ben* rag, illetve a német *in* előjárósav, amelyek egyaránt alkalmasak hely-, idő- és oksági viszonyok kifejezésére: *in der Schule* 'iskolában' / *in dieser Woche* 'ezen a héten' / *in dieser Weise* 'így' (következtető jelentésben) A jelenség magyarázata pedig az, hogy a térbeli-, oksági és időbeli ábrázolás kezdetben nem válik el, a differenciálódás későbbi fejlődés eredménye (Fónagy, 1978, 96., 99.).¹⁴²

3. Lexémaszinten legszembeszökőbbek a hangutánzó szavak. A verbális kifejezés és az általa közvetített tartalom közötti kapcsolat talán sehol nem ennyire hasonlóságon alapuló, természetes, motivált, mint a szavaknak ebben a csoportjában.¹⁴³

A lexémák szintjéhez kapcsolódik homonímia (azonos alakúság) és poliszémia (több jelentés) kérdésköre. Fónagy e két jelenség elkülönítésére kínál izgalmas támpontot, amikor javasolja a szójelentések közötti természetes, szimbolikus kapcsolatok mélyebb feltárását (i. m., 97-98.)¹⁴⁴

4. A szintaxis – a fonémaszint mellett - a másik olyan elemi szint, amely látványosan mutatja meg, hogyan kapcsolódik össze az önkényességen alapuló verbális kifejezés és a hasonlóság, természetesség mozzanatát képviselő torzító/transzformátor. Itt a szintaktikai szerkezet fölbomlása, „a mondat darabokra szaggatása” történik (Fónagy-Fonagy, i. m. 392.). A mondat szerkezetén tett mintha-cselekedetről van szó, amely legtöbbször a fölzaklatottság, az indulatosság, esetleg a nyersesség, agresszió nyelvi leképezése. A *Megmondtam, hogy induljál*-felszólítás kevésbé hat türelmetlennek, mint ha ugyanezt két, önálló mondatban közöljük: *Megmondtam. Induljál*.¹⁴⁵

Fölösleges külön hangsúlyozni, hogy a nyelvléírás elemi szintjeihez köthető valamennyi megfigyelésnek van szemantikai vetülete, hisz kétféle: önkényes és természetes jelentésem összefonódásáról, egymásra hatásáról van szó.

¹⁴¹ A németben vagy az arabban önálló fonéma a laringális exploziva, a magyarban azonban nem (vö. Bußmann, i. m., 172.; Fónagy, 1955, i. h.; Fónagy-Fonagy, i. h.).

¹⁴² A pszichoanalízis oldaláról kimerítően elemzi a kérdést Spielrein Időszemlélet-tanulmánya (Spielrein, 1923a, vö. a Spielrein-fejezetben ennek kapcsán mondottakkal).

¹⁴³ Emiatt is tekinthettek a hangutánzásra a nyelv keletkezésének (egyik) forrásaként, és fogalmazhatott Ferenczi úgy, hogy a beszéd eredetileg a tárgyak adta hangok utánzása (Ferenczi, 1913/1913/2000, 102.; vö. a Ferenczi-fejezetben leírtakkal, jelen dolgozat 41-42.).

¹⁴⁴ Fónagy fölvetésének itt azért van relevanciája, mert a klasszikus etimológiai és/vagy szemantikai közelítésmódok nem nyújtanak elég fogódzót a két jelenség megkülönböztetéséhez (vö. Kiefer, 2007, 115-118.). Amint a következő fejezetben látható lesz, ezt a mélyebb feltárást kísérel meg Thienemann, Fónagyétól eltérő módszerrel.

¹⁴⁵ Fontos azonban hozzáfűzni, hogy a szintaktikai szerkezet megváltoztatása nem feltétlenül emocionális háttérű, hanem az értelmi kiemelés eszköze is lehet: *Péter segített a legtöbbet. Péter volt az, aki a legtöbbet segített*.

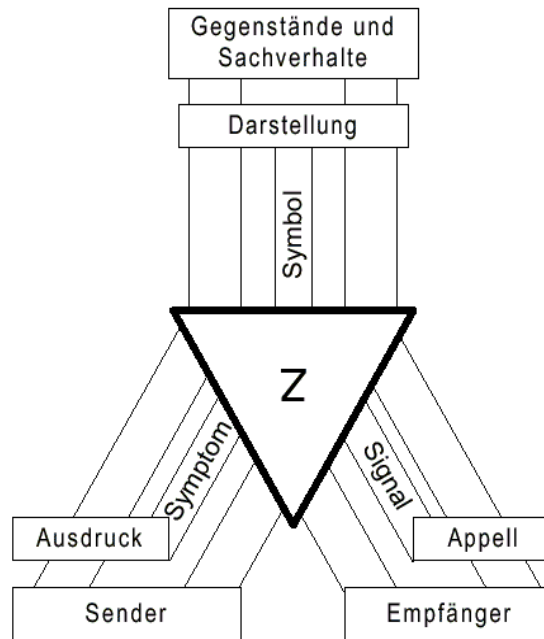
Fónagynak kifejezetten a szemantikához mint a nyelvtudomány egyik területéhez fűzött, „metaszemantikai” megjegyzései kapcsán érdemes emlékezetünkbe idézni, hogy a nyelvet gesztusok rendszereként való leírásába a költői kifejezésformákat is beillesztette: a jelentéstérben lejátszódó mozgásnak tekintette őket (vö. föntebb, a gesztus meghatározásával kapcsolatban). Ugyanakkor, a verbális kifejezés és a torzító/transzformátor összefonódását a szemantikában bonyolultabbnak látja, mint a nyelv elemi szintjein, hiszen itt az artikuláció materiális elemei (hangok, szavak stb.) helyett „szemantikai struktúrák mozgat”-ásáról van szó (i. m. 93.).

A szemantikával összefüggésben figyelemre méltó, ahogyan megkülönbözteti a lexémákból fölépülő nyelvi egységek helyzeti-kontextuális, valamint szemantikai-lexikális jelentését (vö. i. m. 75-78.).

Amint a megnevezések is mutatják, a helyzeti-kontextuális jelentés a konkrét szituációk nyelvi „lereagálásában” domináns. A szituáció és a hozzá illeszkedő nyelvi kifejezési forma természetes egységet képeznek (i. m. 75.). A szemantikai-lexikális jelentés ezzel szemben olyankor kerül előtérbe, amikor a nyelv önkényes elemeiből a grammatika szabályainak figyelembe vételével szabadon építkezünk (i. m. 76.). Bár nem egyszerűen követhető gondolatmenetről van szó, az eddig fölvázolt keretbe úgy illeszthető be, hogy a szemantikai-lexikális jelentés jobban támaszkodik a nyelvi rendszer önkényes mozzanataira, míg a helyzeti-kontextuális jelentés a szituáció és az abban használt nyelvi forma viszonyának természetes kapcsolatából indul ki. A természetes kapcsolat ebben az esetben úgy értelmezendő, hogy az adott szituáció eleve „kiválasztja” a benne használandó nyelvi kifejezésmódot, ahogyan például a köszönésmódokban (i. m. 75.).

A strukturalizmus Prágai Iskolájához kapcsolódó Fónagy elméleti beágyazottságának meghatározó eleme a Prágai Iskola által ugyancsak megihletett Karl Bühler értelmezése a nyelvi funkciókról, illetve ezeknek Jakobson alapján való továbbgondolása (i. m. 74., 81-84.; vö. Bühler, 1934; Jakobson, 1969; Levelt, i. m. 290-295., 305-307.).

Bühler Organon-modelljében szemléltetett értelmezésében a nyelvi jelnek (*Zeichen*) három funkciója van: a kifejező (*Ausdruck*, a küldő [*Sender*] oldaláról, belső élmények által meghatározott), a felhívó/viselkedésirányító (*Appel*, a fogadó/partner [*Empfänger*] oldalán, őt irányítva), valamint az ábrázoló (*Darstellung*) funkció (külvilágra utalás).

3. számú ábra: Az Organon-modell Bühler eredeti ábrázolásában

Mondanivalóm szempontjából az elméletből az a lényeges, hogy Bühler és Fónagy egyaránt mellett érveltek, hogy az emberi nyelv „kiváltsága” és legfejlettebb funkciója az ábrázoló, amelyben az önkényes jeleké a meghatározó szerep. Ugyanakkor minden nyelvi megnyilvánulásban megjelenik a kifejező funkció is, sőt, Fónagy olyan példákat is bemutat, amelyekben a megnyilvánulás csupán érzelemkifejezésre szolgál. Ilyenek például a *Juj!* vagy az *Ó!* mondatszavak (i. m. 74., 81.). A kifejező funkció fölülkerekedése esetén egyre nagyobb szerephez jutnak a nyelv nem-verbális akusztikus kifejezőeszközei: a hangsúly, a hanglejtés.

Jakobson Bühler három nyelvi funkcióját három továbbitval egészítette ki, amelyeket Fónagy ugyancsak beemelt a nyelvi funkciókról való gondolkodásába. Ez a három további funkció: a poétikai (a kifejezés formai oldalát meghatározó), a fatikus (a kommunikációban részt vevő partnerek kapcsolatának fenntartására irányuló), valamint a metanyelvi (a nyelvre mint a közlés eszközére irányuló)¹⁴⁶ (i. m. 82-83.; Levelt, i. m. 307.).

A költői nyelvet kutató Fónagy számára különösen fontos volt a poétikai funkció vizsgálata. A fatikus funkció, amelyet például az *Ugye?*, *Figyelsz?*-típusú kérdések (a küldő/beszélő oldaláról), illetve az *aha*, *ühüm*-típusú, a kommunikációban való jelenlétet kifejező hangreakciók (a fogadó/hallgató oldaláról) képviselnek, pedig különösen „megszólította” a pszichoanalitikus Fónagyot. Erről tanúskodik, hogy ezekre az elemekre Hermann megkapaszkodási ösztönének nyelvi megfelelőjeként tekintett (i. h.).

A nyelvi funkciókról való fónagyai gondolkodásmóddal összefüggésben szeretném fölidézni, hogy első generációs pszichoanalitikus forrásaim, különösen Spielrein, elemzésekor szóba került a nyelvhez való funkcionális közelítésmód (vö. a Spielrein-fejezetben, különösen a Papa-

¹⁴⁶ Például amikor rákérdezzünk egy a kommunikációban használt szó jelentésére: *Mit értesz azalatt, hogy metanyelvi?*

mama- és a Párhuzamok-tanulmányokkal kapcsolatban mondottakkal). Esetükben ez alatt azt értettem, hogy nem a nyelvi megformáltságra helyezték a hangsúlyt, hanem a nyelv olyan aspektusaira, mint hogy például a közlő funkció elsődleges vagy későbbi fejlemény-e, illetve arra, hogy miként viszonyul egymáshoz gondolkodás és nyelv. Ez a funkcionalista szemléletmód tehát nem a Bühlerre, illetve Jakobsonra épülő főnagyi gondolkodás a nyelvi funkciókról.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Fónagy pszichoanalitikus tudásával színezi a bühleri és jakobsoni koncepciót, amikor a kifejező és az ábrázoló funkciókat az énefejlődés érzelmi meghatározottságtól az értelmi felé haladásaként is elemzi (i. m. 81.).

A nyelv kettős kódolása¹⁴⁷

Fentebb úgy fogalmaztam, hogy Fónagy szerint a nyelvi kifejezést az önkényes verbális gesztusok (nyelvi jelek) hozzák létre. Ezek azonban nem önmagukban építőkövei a közlésnek, hanem minden elemi nyelvi szinten és minden nyelvi megnyilvánulásban „átgyúrja” őket a torzító/transzformátor, azaz olyan gesztusok, amelyek még emlékeztetnek az eredeti, természetes kapcsolatra cselekvés és nyelv között. Utóbbiak a nyelvi kifejezés motiváltságának és a nyelvi emocionalitásnak a hordozói (i. m. 61-64., 81.).

Az önkényes verbális gesztusok és a torzító/transzformátor összefonódását, és ezzel a nyelv mibenlétét Fónagy „paleologikus és logikai struktúrák szimbiózisa”-ként írta le (i. m. 96.). Beszédes, hogy ugyanennek az írásának különböző szöveghelyein a paleologikus szinonímájaként használta a primer, archaikus, prelingvális, természetes, szimbolikus, szimptomatikus, érzelmi, tudattalan megjelöléseket, a logikus szinonímájaként pedig a

¹⁴⁷ A kettős kódolás elmélete nem azonos a nyelv kettős tagolásának/artikulációjának elméletével. Utóbbi a természetes nyelvek azon sajátosságát írja le, hogy a nyelvreírás egy adott szintjén lévő nyelvi jel mindig fölbontható az alatta lévő szint elemeire, azaz a szintagmák és a mondatok lexémákra, a lexémák morféimákra, a morféimák pedig fonémákra tagolhatóak. Különösen lényeges az elméletben az a mozzanat, hogy a jelentéssel nem, csak jelentésmegkülönböztető szereppel bíró véges számú fonémából a kombinációs szabályok figyelembe vételével végtelen számú nyelvi jelet hozhatunk létre (vö. Bußmann, i. m. 601.; Pléh, 2014a, 1039-1041.). Ha nem is a kettős kódolás elméletének kidolgozásában, a kettős tagolás/artikuláció elve mégis bizonyosan megérintette a frankofón orientációjú Fónagyot, az elmélet ugyanis André Martinet-nak, a Prágai Iskola által ihletett francia strukturalista nyelvésznek a nevéhez köthető (Bußmann, i. h.).

Ugyancsak nem azonos Fónagy kettőskódolás-elmélete a Gregory Bateson nevéhez kapcsolható kettőskötés-elmélettel. Utóbbi a pszichoanalízis kommunikációs dimenziója szempontjából lényeges: arra a jelenségre utal, amikor egy üzenet nem-verbális és verbális összetevője ellentmondásban van egymással, és ez nem csupán kommunikációs, hanem kapcsolati zavart okoz (vö. Buda, 1971, 63-65.; Stern, 1985/2002, 191., illetve dolgozatomban Ferenczi- és Bálint-fejezetei, különösen Ferenczi Nyelvezavar-tanulmánya kapcsán [48-49.]). Fónagy kettőskódolás-elmélete is tartalmazza a verbális és nem-verbális kifejezés által közvetített üzenet alkalmankénti szembenállását, ez azonban nem zavart kelt, hanem sűríti, gazdagítja a nyelvi kifejezést (vö. Fónagy, 1978, 64-65.; Pléh, 2018, 23.).

A kognitív pszichológia is ismer kettőskódolás-elméletet, amelyet Allan Paivio dolgozott ki. Paivio a szavak és a mondatok megértése kapcsán képviselte azt, hogy a megértés során nem csak a verbális, hanem a szenzoros reprezentáció is szerepet játszik (Pléh, 2014b, 75., 169., 205., 305.).

szekunder, racionális, lingvális, önkényes, értelmi, tudatos megnevezéseket. Struktúra helyett kódot vagy mechanizmust emlegetett.¹⁴⁸

A struktúrák szimbiózisa a kettős kódolás, amelynek lényegét az alábbi idézet foglalja össze:

„A verbális érintkezés két egyidejűleg érvényes merőben eltérő jellegű kódon alapul. Egy archaikus kódon, mely nem nélkülözheti a jelek és a jelenségek közötti szimptomatikus vagy szimbolikus kapcsolatot: nevezzük természetes kódnak. És egy ebből kinőtt, fejlettebb önkényes kódon, mely tökéletesen nélkülözni tudja már az ilyen-fajta eszmei köldökzsinórt” (Fónagy, 1966, 70., kiemelések az eredetiben – F. K.).

A kettős kódolás elmélete szerint tehát az értelmi, önkényes kód a fejlettebb, az elsődleges. Ez a grammatika és a tudatos folyamatok, a kijelentésszerű szerveződés terepe. Az érzelmi kód az aktuális közlésben másodlagos, s benne a tudattalan folyamatok vannak jelen.

Első pillantásra is feltűnik, hogy a felosztásban az elsődleges kódhoz tartoznak a tudatos folyamatok, a másodlagoshoz pedig a tudattalanok.

Ezen a ponton a nyelvész és a pszichoanalitikus közelítésmódja látszólag szembe kerül egymással. A kettős kódolás elméletének logikai megalapozottságát azonban mindez nem veszélyezteti, ha egyszerre helyezzük magunkat bele a nyelvész és a pszichoanalitikus gondolkodásmódjába, és megpróbáljuk az elméletet a kód (nyelvészet) és mechanizmus/folyamat (pszichoanalízis) műszavak használatával értelmezni. A lehetőséget igazolják a fentebb felsorolt szinonimák, amelyekkel Fónagy a kettős kódolás elméletének leírásában élt.

A nyelvész számára az elsődleges kódot a grammatika képviseli. A grammatikát tudatos folyamatok hozzák létre, amelyek fejlődéslélektanilag későbbi, pszichoanalitikus szempontból másodlagos mechanizmusok.

Az elsődleges, grammatikai kódot árnyaló kód a nyelvész számára csupán másodlagos lehet. Ezt a kódot tudattalan mechanizmusok határozzák meg, amelyek fejlődéslélektanilag korábbiak, a pszichoanalitikus értelmezésben elsődlegesek. Az elsődleges kód így a másodlagos mechanizmusok/folyamatok színtere, a másodlagos kód pedig az elsődleges mechanizmusoké/folyamatoké.

Mindezt az alábbi táblázatban szemlélteti: k

	elsődleges kód	másodlagos kód
jelölt	kijelentés	érzelem
nyelvben	központi	ráépült
fejlődés/evolúció	másodlagos	kiinduló

Táblázat: Elsődleges és másodlagos kód viszonya Fónagnál (Faluvégi-Pléh, i. m. 320. alapján)

¹⁴⁸ Bármelyik megnevezést választjuk is, a torzító/transzformátor a primer mechanizmusok, az önkényes verbális gesztusok pedig a szekunder mechanizmusok működési területékként is definiálhatóak (vö. Pléh, 2018, 25.).

A kettős kódolás elméletének logikája összeegyeztethető azzal is, hogy Fónagy a nyelvet gesztusok rendszerének tekinti. Eszerint a grammatika által létrehozott tudatos, verbális gesztusokat „átgyúrja”, árnyalja, módosítja a tudattalan folyamatok által meghatározott gesztus, azaz a torzító.

A kettős kódolás elméletének vannak még további jellegzetességei, amelyek a nyelvészeti és a pszichoanalitikus gondolkodásmódban egyaránt eredetivé és egyedivé teszik:

1. A két kód nem párhuzamosan működik, nem választható külön egymástól, hanem folyamatosan egybejátszanak;
2. A második kód „paraziter”, ráépül az első kódra: nincs második kód kifejlett első kód nélkül (vö. Fónagy, i. m. 85., 1997, 51.);
3. A második kódban jelen lévő, a torzító/transzformátor által tartalmazott primer mechanizmusok nem „rombolják le” a nyelvet, épp ellenkezőleg: folyamatos összjátékban az első kóddal, a nyelv elevenségét és fejlődését szolgálják. Ezért is van kulcsszerepük a nyelvi változásokban vagy a művészi nyelvhasználatban (vö. Fónagy, 1978, 96., 102.).

Miként fejlesztette tovább Fónagy Iván az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodását?

A disszertáció alapjául szolgáló, első generációs pszichoanalitikus források gyűjtésének korai fázisában az volt a feltételezésem, hogy a szövegek, noha önmagukban értékesek, és föltárásra érdemesek, a bennük tükröződő gondolkodásmód szempontjából inkább történeti zárványt képviselnek. Szerencsémre hamar kiderült, hogy ez a feltételezés tévedés, amelynek első cáfolatát Fónagy Iván életműve nyújtotta.

A fentiekben igyekeztem Fónagy munkásságából fölillantani azokat az elemeket, amelyekkel kapcsolódott elődeihez, egyidejűleg pedig tovább is fejlesztette az ő elképzeléseiket.

A továbbvitelhez Fónagy számára az elődök gondolkodásából két elem különösen lényeges.

Az egyik, hogy a nyelv keletkezésében és működésében kitüntetett szerepük van az archaikus, tudattalan gondolkodási formáknak. Ezzel visszanyúlt Freud tételéhez, hogy a nyelv és a szimbólumok keletkezésénél egyaránt az archaikus, tudattalan mechanizmusok hatnak.

A másik a gesztusnyelv → beszélt nyelv fejlődési vonal feltételezése.

Ezek a legfontosabb alkotói annak az elméleti alapnak, amelyre támaszkodva fölépítette saját elképzelését a nyelv mibenlétéről. Egyedi elképzeléseinek helytállóságát támogatja az a körülmény, hogy Fónagy egyidejűleg volt magasan képzett nyelvész és pszichoanalitikus. Gondolatai az alábbiakban foglalhatóak össze:

1. Fónagy a gesztusokra nem csupán mint a nyelv bölcsőjére tekint, hanem a nyelvet egészében gesztusok rendszereként definiálja. A gesztus nem más, mint kifejező mozgás. Részletesen bemutatja, hogyan haladt a nyelv fejlődése során a látható gesztusoktól a hallhatóak irányába, és hogyan jutottunk el a mai értelemben vett, grammatikai szerveződésű nyelv önkényes verbális gesztusaiig. A fejlődés kísérője a kifejezési forma és a tartalom kapcsolatában a természetesség, motiváltság háttérbe szorulása;

2. A természetesség, motiváltság nyomai ugyanakkor megmaradnak a kifejlett nyelv minden szintjén és minden megnyilvánulásában. Fónagy ezt az elemi nyelvi szinteken (fonéma, morféma stb.), valamint a szemantikában és a nyelvi funkcióknál is bizonyítja.

3. Az előző két pontban összefoglaltakat szintetizálja a kettős kódolás elmélete: a grammatika és az önkényes jelek által meghatározott első nyelvi kód, valamint a kifejezési forma és a tartalom közti, eredetileg természetes kapcsolatot földéző második kód egymással állandó összjátékot valósítanak meg. Az első kódot a tudatos másodlagos mechanizmusok, a másodikat a tudattalan elsődleges mechanizmusok határozzák meg: utóbbi a nyelvi emocionalitás hordozója. Az összjáték, épp az elsődleges mechanizmusok jelenlétével, biztosítja a nyelv kapcsolatát múltjával, egyidejűleg azonban termékenyítően hat fejlődésére is. Fónagy a kettős kódolás elméletében nyelvészként és pszichoanalitikusként a nyelv működésében bizonyítja ugyanazt, amit Spielrein a gondolkodási folyamatokban látott: tudattalan (Spielreinnál tudatalatti) és tudatos elemek állandó, jótékony hatású egybefonódását (vö. Spielrein, 1923b, 317., 319., illetve a Spielrein-fejezetben mondottakkal, különösen 74-76.).

4. A nyelvész Fónagy kifejezett újítása, hogy a Bühler és Jakobson által leírt nyelvi funkciók elemzésére is kiterjeszti pszichoanalitikus tudását.

5. A nyelvészetben a műszeres fonetika és a művészi kifejezésmód vizsgálata irányából induló tudós gondolkodására hatott az információelmélet is. Ennek a művészi nyelvhasználat vizsgálatával való összekapcsolása újabb lehetőséget kínált számára nyelvészeti és pszichoanalitikus tudásának ötvözésére.

Az információelméletből két kulcsfogalmat: a redundanciát és az entrópiát kiemelve jellemzi a művészi nyelvhasználat különlegességét.

A redundancia a nyelvi elem által kifejezett információmennyiség, illetve az egymásra következő elemek bejósolhatóságának viszonya. Ha egy nyelvi elem sok információt tartalmaz, akkor nagyobb eséllyel következtethetünk egy következő elemre (vö. Pléh, 2014b, 35-39.). Ilyen például egy vonzatos szintaktikai szerkezet: az ige és vonzata kölcsönösen meghatározzák, leszűkítik a szóba jövő kapcsolódási lehetőségeket (Fónagy, 1978, 86.). A redundancia megjelenése az is, hogy egy versben a rímek, az alliteráció stb. a hangok megjósolhatóságát teszik lehetővé (Fónagy, i. m. 83.; Pléh, 2018, 27.). Mindkét esetben a redundancia magasabb fokáról van szó.

Az entrópiára ugyanakkor – leegyszerűsített értelmezésben – úgy tekinthetünk, hogy a művészi nyelvhasználatba bizonyos mértékű szabadságot visz, és ezzel csökkenti a redundanciát

(Fónagy, i. h.). Fölbontja a megszokott vonzatos struktúrát, illetve a rímek, alliterációk mellett többféle szemantikai értelmezést tesz lehetővé.

A pszichoanalízis ehhez úgy kapcsolódik, hogy Fónagy olvasatában a nagyobb szabadsággal bíró, az olvasó fantáziájának teret adó esetekben több szerep jut a második, tudattalan mechanizmusok által átszótt nyelvi kódoknak (vö. Fónagy-Fonagy, i. m. 405., 410.; Pléh, 2018, i. h.).

6. Fónagy – az első generációs elődöktől eltérően – nem a pszichoanalízishez közelített a nyelv felől, hanem a nyelv leírásában alkalmazta a klasszikus pszichoanalízis eredményeit. Teljesítményével mindkét tudománynak szolgálatot tett.

A nyelvészek számára a kettős kódolás elméletének kidolgozásával és ennek következetes alkalmazásával a nyelv minden szintjére és megnyilvánulására lehetővé tette bizonyos jelenségek mélyebb megértését (vö. főntebb, toldalékok jelentéssűrítése, poliszémia-homonímia stb.). Az elmélet a művészi nyelvhasználat elemzéséhez is új, eredeti szempontokat adott.¹⁴⁹

A pszichoanalízisben maradandót alkotott a terapeuta és a páciens közötti kommunikáció sajátosságainak rendszerszerű leírásával. Ebben követte Ferenczi és Bálint nyitottságát a pszichoanalitikus technika kommunikációs mozzanatai iránt. Ugyanakkor – éppen a nyelvi jelenségek rendszerbe foglalásával – a klinikusok konkrét támpontokat kaphattak a nyelvi megfigyeléseknek a terápiában való hasznosításához.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Fónagy nyelvészeti gondolkodásának és életművének szintézise a „Languages Within Language” (Nyelvek a nyelvben) című, angol nyelven megjelent monográfia (Fónagy, 2001).

¹⁵⁰ Mindezt összefoglalva és bőséges példaanyagon szemléltetve mutatja be a fejezetben többször hivatkozott, 1995-ben Fonagy Péterrel írt közös tanulmány (Fónagy-Fonagy, 1995).

Az első generációs pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásmódjának tovább élése a 20. század második felében: Thienemann Tivadar¹⁵¹

A 20. század második felében a tudattalan mozzanatoknak a nyelv működésében való megtalálására Fónagyétól különböző közelítésmódot képviselt Thienemann Tivadar. Thienemann ezirányú gondolkodásának rövid összegzése – eredetiségén túl – azért is fontos, mert, noha első generációs forrásaimtól és Fónagytól alapvetően eltérően látta a nyelvben tudattalan és tudatos folyamatok viszonyát, mégis több ponton kapcsolódik hozzájuk.

Thienemann magyarországi német (Ungardeutsch), magasan művelt lelkészcsaládba született. Germanista filológus volt, a pécsi és a budapesti egyetem németirodalom-professzora, 1923-ban pedig akadémikussá választották. Hazai elismertsége ellenére 1947-ban az emigrálás mellett döntött. Az Egyesült Államokban érdeklődése a nyelvpszichológia felé fordult, és életének ebben a második szakaszában, egy másik országban, új kutatási területén is magas színvonalú tudományos munkásságot folytatott (Simoncsics, 2016, 9-16.).¹⁵²

Thienemann a szellemtörténeti irányzat (Geistesgeschichte) képviselője volt. Ezt az elköteleződést tükrözi magyarországi működése során írott, ma is aktuális gondolatokat tartalmazó műve, az Irodalomtörténeti alapfogalmak (Thienemann, 1931/1986). Talán még ismertebb az általa alapított és szerkesztett folyóirat, az 1922 és 1944 között megjelenő *Minerva*, amely átfogóan, több tudomány felől közelítve képviseli a szellemtörténeti gondolkodást (vö. Simoncsics, i. m. 9-10.).

Az alábbiakban a gazdag életműből kizárólag a pszichoanalízis által megihletett nyelvpszichológiai kutatásokat szintetizáló, az emigrációban született kétkötetes művet, a *Nyelv interpretációját érintem* (Thass-Thienemann, 1973/2016, Thass-Thienemann, 1973/2020).¹⁵³ Az összefoglalásban a hangsúlyt arra helyezem, miben különleges Thienemann

¹⁵¹ A dolgozatban Thienemann nevének ezt a változatát használom, kivéve a „Nyelv interpretációja” szöveghelyekre való hivatkozásokat. Utóbbi esetben Thass-Thienemannként utalok rá, mert a mű két kötetét már ezzel a névváltozattal publikálta.

¹⁵² Thienemann életének fordulataival, közöttük a névváltozatok kialakulásával is, tényszerűen és az emberi motivációkra is érzékenyen foglalkozik Simoncsics Péter esszéje, amelyet – a mű fordítójaként – „A nyelv interpretációja” első kötetének magyar nyelvű kiadása előszavául írt (Simoncsics, 2016, 9-40.). Az életrajzhoz tartozó elemek fölvevőként ezt az esszét tekintetem kiindulásnak.

A számos tudományterület számára (irodalomtörténet és –elmélet, történettudomány, nyelvészet stb.) máig aktuális mondanivalót megfogalmazó Thienemann tudósi munkásságáról ad átfogó képet a „Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok” című tanulmánygyűjtemény, amely P. Müller Péter szerkesztésében, ugyancsak 2016-ban jelent meg (P. Müller, 2016). A kötetben többek között Dávidházi Péter, Gyáni Gábor, Havasréti József, Lengvári István, Pléh Csaba, Rákai Orsolya, Thomka Beáta, Ujváry Gábor tanulmányai mutatják be Thienemann életművének értékeit az irodalom-, a történet- és a nyelvtudomány szemszögéből.

¹⁵³ *The Interpretation of Language, Volume I, II: Understanding the Symbolic Meaning of Language (Volume I) (A nyelv szimbolikus jelentése), Understanding the Unconscious Meaning of Language (Volume II) (A nyelv tudat alatti jelentése)* (Thass-Thienemann, 1973/2016, ill. Thass-Thienemann, 1973/2020). Az első kötet önállóan már 1968-ban megjelent, az 1973-as kiadás mindkét kötetet tartalmazta (vö. Simoncsics, i. m. 16.). Mindkét kötet megjelent magyarul: az elsőt 2016-ban, a másodikat 2020-ban adták ki, Simoncsics Péter fordításában és az első kötetben olvasható bevezetőjével.

közelítése, miben tér el az eddig elemzett források szemléletmódjától, ugyanakkor, hogyan kapcsolódik is hozzájuk.

Thienemann műve a verbális nyelv egyetlen területén vizsgálódik: a jelentés emocionális mozzanatait is feltárni kívánó szó- és szójelentéstörténetet, „szófejtéseket” alkot.

Az etimologizálás alapja Thienemannnál nem a klasszikus nyelvtörténetben megszokott, pozitivista elvű genealógiai levezetés.

Az etimológiai kutatás számára a szó jelentésének egy bizonyos asszociációs hálózatba való beleillesztését, illetve ennek az asszociációs rendszernek és az ebben működő tudattalan mechanizmusoknak a föltárását jelentette. Így látszólag teljesen eltérő, egymással összefüggésbe nem hozható jelentések mélyén sokszor meg lehet találni egy archaikus „jelentésmagot”, amely azonban Thienemann elméletében soha nem a közös eredet, hanem a tudattalan fantáziák által átszótt közös asszociációs mező eredménye (Fogarasi, i. m. 82-84.). Szemléltetésül bibliai-mitológiai-irodalmi-stilisztikai megalapozottságú elemzések sorát találjuk (vö. különösen Thass-Thienemann, 1973/2016, 157-181.).

Közös asszociációs mezőt hozhat létre többek között két szó rímelve vagy a homofónia. A rímelés szervezi az asszociációs mezőt, s így a jelentések tudat alatti összefonódását, valamint teszi fölismerhetővé a közös „jelentésmagot” például a genealógiájuk szempontjából eltérő német *Fleck* 'folt'-*Kleck* 'paca'-*Dreck* 'sár', 'piszok' (i. m. 159.) vagy az angol *casket* 'kincsesládika', 'koporsó' (!)-*basket* 'kosár' (i. m. 180-181.) szavak között. A rímelés és a tudattalan jelentésszerekapcsolódás különösen látványos példáit nyújtják az ikerszavak: angol *hugger-mugger* 'zűrzarvar', vagy a több nyelvben is fölbukkanó *hocus-pocus* (i. m. 161.).¹⁵⁴

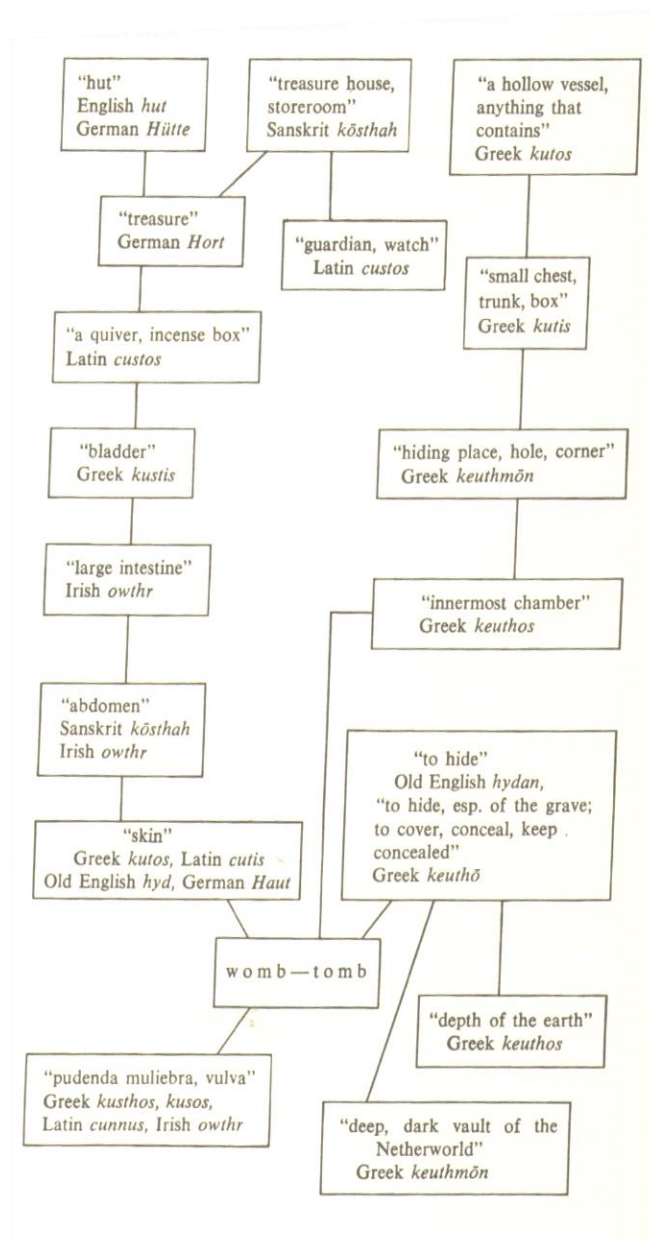
Némely etimológiai levezetéshez az összefüggések szemléltetésére Thienemann ábrát is készített. Alábbi ábrázolás a műben több helyütt emlegetett, angol *womb* 'anyaméh'-*tomb* 'sír' szavak jelentéshálózatának alakulását mutatja be (Thass-Thienemann, 1973/2020, 92/80.):¹⁵⁵

A hivatkozások oldalszámait az első kötet esetében a magyar kiadásra vonatkoznak (Thass-Thienemann, 1973/2016). A második kötetből egy közvetlen idézet származik, egy angol nyelv alapján levezetett, asszociációs hálót bemutató ábra kapcsán. Az angol nyelvű rajz szemléltető ereje nagyobb a magyarénál, ezért az eredeti és a fordítás oldalszáma egyaránt megjelenik a rá való utalásnál (Thass-Thienemann, 1973/2020).

A pszichoanalízis hatása már jóval e szintézis megírása előtt, az 1950-es évek közepétől megmutatkozott Thienemann nyelvészeti tárgyú írásaiban (vö. Fogarasi, 2019, 79.).

¹⁵⁴ Thienemann példái nyelvek széles skálájáról származnak (vö. i. m. 346-358.). Illusztrációként olyanokat választottam, amelyeknél nyelvismeretem a gondolatmenet követését lehetővé tette.

¹⁵⁵ Thienemann a jelentéshálózatot az angol szavakból vezette le, ezért az ábrát az eredeti, angol kiadásból közlöm. A magyarra lefordított rajzban, épp a fordítás miatt, elvész a levezetés szellemisége, ezért tekintek el bemutatásától.

4. számú ábra: Thienemann szemléltetése a *womb* és a *tomb* szavak asszociációs hálózatáról

Az asszociációs mezőt létrehozni képes másik erő, a homofónia mögött Thienemann ismét csak megtalálta a tudattalanba száműzött jelentést (Thass-Thienemann, 1973/2016, 157.), de a homofónia kapcsán kiemelte a nyelvhasználat egyénhez kötöttségét is (vö. Fogarasi, i. m. 83-84.).¹⁵⁶

Amikor egy szó jelentése megváltozik – a háttérben feltételezve a tudattalan által átszőtt asszociációs mezőt – a korábbi jelentés nyomai mindig megőrződnek a későbbi jelentésekben. Az elfojtott, elfelejtett, „kiszakadt”, tudattalanná lett jelentéselemek beszédünk bármely elemében, akaratunkon és befolyásunkon kívül bármikor felelevenedhetnek,

¹⁵⁶ A jelenség szemléltetésére Thienemann Freud egyik elszólás-példáját választotta. Freud szerint, amikor nőbetege álmáról, Itáliába („gen Italien”) való vágyakozásáról beszélt, tudattalanjának a genitálékkal („Genitalien”) kapcsolatos, elfojtott képzetei törtek volna felszínre (i. h.).

„feltolakodhatnak” a tudatunkba (Pléh, 2016, 184.), előidézve ezzel beszédünk kétértelműségét („*double entendre*”, Thass-Thienemann, i. m. 46; Fogarasi, i. m. 88.). A tudattalanná vált jelentéselemek megelevenedését Thienemann kétarcúnak látta (i. m. 94; Fogarasi, i. m. 88-90). Ezt hangsúlyozza az is, hogy a tudattalan elemeket metaforikusan titkos erőforrásnak („*secret source of strength*”), ugyanakkor mérgek („*poison*”), vagy egyenesen rákos burjánzásnak („*cancerous growth*”) nevezte (i. h.).

Termékenyítő hatásúak, a nyelv kifejező erejének forrásai a művészi nyelvhasználatban, csodálatra méltóak a skizofrének nyelvében. A rég elfeledett jelentések feléledése ugyanakkor kívül áll kontrollunkon, kiszámíthatatlan, befolyásolhatatlan, épp ettől veszélyes, sőt, romboló hatású is lehet.

Thienemann időnként „extravagáns”-nak tűnő etimológiái (vö. Pléh, i. m. 181.) mögött szilárd alapokon nyugvó szellemi teljesítmény van. A megbízható bázist a már említett szellemtörténeti elköteleződés jelenti, ehhez társulnak a szellemtörténeti gondolkodásmódtól megihletett Wörter und Sachen-mozgalom elképzelései a szótörténeti kutatásokról (vö. Thass-Thienemann, i. m. 222., 244.; Zolnai, 1922, 93-103.).¹⁵⁷

A szellemtörténet „a nyelvet nem önmagában, hanem a civilizációhoz való viszonyában” kívánta vizsgálni (vö. Zolnai, i. m. 93.). Ennek részeként, a Wörter und Sachen-mozgalom és vezetője, Rudolf Meringer számára a szótörténet kutatásának alapelve, hogy „nincsen szótörténet tárgy-/dologtörténet nélkül” (Levelt, i. m. 155.). A tömören megfogalmazott koncepcióról még többet tudhatunk meg Meringer „*Innere Sprache*” (belső nyelv) fogalmából. Eszerint a belső nyelv nem más, mint „a beszédet övező pszichikai mozzanatok, amelyek ugyanúgy dolgok, mint a környezetben található tárgyak” (vö. Zolnai, i. m. 94.).¹⁵⁸

A fölvilantott tények érthetővé teszik, miért éppen a „Nyelv interpretációjá”-ban megjelenő módon közelített a germanista és szellemtörténeti orientáltságú Thienemann a nyelvhez.

Ehhez hozzátehetjük, hogy a műből az is kitűnik, mekkora tájékozottsággal rendelkezett Thienemann abban, hogy hogyan vélekedtek a nyelv történetéről és működéséről a 19. században (Herder, Humboldt, az ó- és újgrammatikusok, Thumb, Marbe, Wundt stb., vö. Levelt, különösen i. m. 33., 152-155.). Mindezek tovább magyarázzák azt a meggyőződését, hogy a szavak jelentésszerkezetének föltárásakor nem az eredet, hanem az asszociáció fontos,

¹⁵⁷ Thienemann „szó-dolog nyelvészet” néven emlegeti a Wörter und Sachen közelítésmódját (i. h.), Zolnai Béla tanulmánya pedig a szellemtörténeti irányultságú nyelvtudomány alapelveit mutatja be, utalva a Wörter und Sachen-mozgalomra is (i. m. 94.).

¹⁵⁸ Dolgozatom témája miatt, Meringerrel kapcsolatban nem haszontalan megemlíteni, hogy kutatói érdeklődésének kiemelkedő területe volt a nyelvi elvétések elemzése (vö. Levelt, i. m. 156-163.). Bármilyen nyelvi elvétel, legyen szó hangról, szótagról, szóról stb. lényegében az adott elem nagyobb egységben elfoglalt pozíciójának megváltozását jelenti (Levelt, i. m. 159.). A változás azonban soha nem véletlenszerű, hanem szabályokat követ, amelyek alapja az asszociáció és az analógia (pl. a megelőző vagy a következő elem hatása, vö. Levelt, i. m. 158).

Meringer és Freud kölcsönösen vitatták a másik álláspontját az elvétések mibenlétéről. Freud bírálata főként Meringer nyelvészeti alapú, a szabálykövetést előtérbe helyező érvelése ellen irányult, és érezhetően kifogásolta a tudatosság túlzott hangsúlyozását (vö. Levelt, i. m. 160-163.).

és hogy egy szó hangalakja, rímelése (egyfajta fonetikai szimbolizmus) képes a köré épülő asszociációs mező létrehozására.

A fentiekben fölvázolt műveltséget és tudást gazdagítja Thienemann újításával, azzal, hogy az asszociációs mező létrejöttét és a szavak jelentésének dinamizmusát a tudattalan működésekkel kapcsolja össze.

A szellemtörténeti orientáció és a Wörter und Sachen-mozgalom hatása szóba került már dolgozatom Hans Sperberről szóló fejezetében (54-59.). A Sperber-elemzésből itt azt idézem emlékezetbe, hogy ő a nyelv keletkezését és a nyelvi fejlődést a kulturális fejlődés eredményének tartotta, a fejlődést alakító szexuális mozzanatra pedig úgy tekintett, mint az emberi élet minden területét, így a kultúrát (benne a nyelv keletkezését és fejlődését is) átható ősi elemre (Sperber, 1912, 419.). A nyelv fejlődésének motorja számára a szexuális szituációban kialakult alapszókinsz bővülése jelentésváltozás által. Az alapszókinszben a jelentés úgy terebélyesedett ki, hogy a szexualitáshoz köthető közös jelentésmagot minden újonnan keletkezett elem többé-kevésbé fölismerhetően megtartotta.

A közös elemek: a filológus képzettség, a szellemtörténethez, a Wörter und Sachenhez és a pszichoanalízishez való kötődés miatt első ránézésre hajlamosak vagyunk Sperber és Thienemann törekvéseit rokonítani. Alaposan szemügyre véve azonban kettejük szemléletmódja erősen eltérő.

Sperber a szókinsznek a jelentésváltozás által létrejött új elemeinél mindig hangsúlyozta a közös eredetet, és a pszichoanalízis hatását leginkább abban láthatjuk nála, hogy az alapszókinsz keletkezését a szexuális szituációhoz kötötte. Nem adta föl tehát a szókinszhez való genealógiai közelítésmódot, és a tudattalan mechanizmusok nyelvi működést alakító szerepéről sem beszélt.

Thienemann ezzel szemben a szójelentés vizsgálatában elvetette a genealógiai magyarázatot. Helyébe az asszociációt állította, amelyet tudattalan mechanizmusok határoznak meg. A tudattalan folyamatok a nyelv dinamikájában folyamatosan jelen vannak, hol építő, hol pedig romboló erővel. Thienemann gondolkodásában a szexuális mozzanat is a tudattalanhhoz való kapcsolódásában jelenik meg, eltérően a sperberi kulturális kontextustól.

A Hollós-fejezetben, a nyelvelméleti töredék egy megjegyzése kapcsán utaltam rá, hogy Hollós elképzelhetően Thienemannhoz hasonlóan gondolkodott a szójelentés kutatásáról (vö. Hollós-fejezet, 93., 129. lábjegyzet). Hollós kiemeli az archaikus mechanizmusoknak: az eltolódásnak, sűrítésnek, ellentétbe fordulásnak az alakító erejét a szavak keletkezés- és jelentéstörténetében (Hollós, 1940k./2002, 86-87.) Szerinte csak ezek figyelembe vételével közelíthetünk a szótörténethez, a „szófejtés”-hez, aminek mintája az álomfejtés lenne (i. m. 87.).¹⁵⁹

Mínt hogy azonban Hollós nyelvelméleti munkájának csak a pszichofonetikai része készült el, egyetlen utalásból nem következtethetünk bizonyossággal, hogyan képzelte el a szavak

¹⁵⁹ Hollós itt azt is megjegyzi, hogy „a nyelvészet [...] az etimológia elvének foglya” (i. h.).

keletkezésének és a szójelentés alakulásának elemzését. Így a Thienemann-nal való párhuzamba állítás is csak hipotetikus lehet.

E fejezetben, Fónagy Iváné után, Thienemann Tivadar példáján keresztül igyekeztem igazolni, hogy választott pszichoanalitikus forrásaimnak a javarészt a 20. század első felében írott szövegei nem csupán történeti zárványként tekinthető gondolkodásmódot tükröznek pszichoanalízis és nyelvészet összekapcsolásának jelentőségéről. Thienemann a két tudomány közelítésére szó- és szójelentéstörténeti elemzéseivel villantott föl egy lehetséges utat. Ennek milyensége a következő pontokban foglalható össze:

1. Thienemann fő célkitűzése az volt, hogy megtalálja a tudattalan lenyomatait a szavak keletkezés- és jelentéstörténetében. A szó- és jelentéstörténethez azonban nem a klasszikus, genealógiai szemléletmóddal közelített. Számára a szavak származásában és a szójelentés alakulásában nem az eredet a meghatározó, hanem az az asszociációs mező, amelybe a szó jelentése által beilleszkedik;
2. Az asszociációs háló kialakulásában tudattalan mechanizmusoknak is szerepe van;
3. Az asszociációs hálónak, benne a tudattalan mechanizmusoknak a föltárása sokszor elvezet egy olyan archaikus „jelentésmaghoz”, amely látszólag össze nem függő jelentésű szavakat kapcsol össze. Asszociációs hálót hozhat létre többek között a szavak fonemikus fölépítése;
4. A szavakat körbe ölelő asszociációs mező által a tudattalan mozzanatok állandóan jelen vannak nyelvünkben. Mivel tudatunkon kívül léteznek, nem mindig építik, gazdagítják a nyelvet, hanem károsak is lehetnek működésére;
5. A pszichoanalízisnek és a nyelvészetnek Thienemann által választott összekapcsolási módja mögött a tudós iskolázottságát sejthetjük. Orientációjának fő elemei a szellemtörténet, az ó- és újgrammatikus iskola, utóbbi pszichologizmusa és az asszociációs folyamatok iránti érdeklődése.

Ha Thienemann gondolkodását pszichoanalitikus forrásaim szemléletmódjával összehasonlítjuk, legerősebb kapocs a célkitűzés: annak bemutatása, hogy a nyelv működését – csakúgy, mint az álmok vagy bizonyos pszichiátriai patológiák szimbolikáját – tudattalan folyamatok is meghatározzák. Ugyanakkor, lényeges különbséget láthatunk abban, hogy a pszichoanalitikusok a tudattalan mechanizmusok és a nyelv viszonyában előbbieket teremtő hatását emelték ki, Thienemann pedig az archaikus folyamatok kétarcúságáról beszélt. Vállalkozásának eredetisége leginkább az, hogy a tudatos és tudattalan mozzanatok összjátékát egy asszociációs alapú szójelentéstörténetben mutatta be. Külön értéke, hogy a megvalósításban a témához tartozó német nyelvű tudomány legnemesebb hagyományaihoz nyúlt vissza.

Kitekintés: a pszichoanalitikusok által érintett kérdések korunk pszichológiai irányzataiban, valamint pszicholingvisztikájában

Fónagy Iván és Thienemann Tivadar nyelvészeti gondolkodásának bemutatásával két eltérő közelítésmód példáján keresztül kívántam igazolni, hogy a pszichoanalízis és a nyelvtudomány közelítésének igénye nem ért véget első generációs forrásaim munkásságával. Fónagy szemléletmódjában is tekinthető a klasszikus gondolkodás továbbvivőjének, illetve kiteljesítőjének, Thienemann pedig egy ettől eltérő, irodalomtörténeti elköteleződéséhez illeszkedő elképzelést vázolt föl pszichoanalízis és nyelvtudomány találkozásáról.

Forrásaim gondolkodása azonban nem csak tudósok életművében él tovább. Amint a dolgozatnak a pszichoanalitikusok nyelvészeti közelítésmódját általánosan bemutató fejezetében (vö. jelen dolgozat 21., 17. lábjegyzet, 26., 27. lábjegyzet) utaltam rá, az írásokban elszórva nem egy olyan gondolatot találunk, amely napjaink evolúciós, neuro- vagy kognitív pszichológiájában, illetve pszicholingvisztikájában is aktuális.

Az alábbiakban ezek közül a következőket szeretném fölillantani.

1. A pszichoanalitikusok nyelvkeletkezés iránti érdeklődésének elhelyezése a nyelvkeletkezés-kutatás történetében;
2. Néhány, a pszichoanalitikusok nyelvkeletkezési modelljében meghatározó fogalom (nyelv előtti állapot, előnyelvi állapot, gesztusnyelv, hangzó nyelv stb.) értelmezése a mai kutatásokban;
3. A gyermeknyelv megfigyeléséből szerzett tapasztalatok szerepe a nyelv keletkezésének kutatásában;
4. Biolingvisztika: mit jelentett forrásaim számára, és mivel foglalkozik a biolingvisztika napjainkban?

A pszichoanalitikusok nyelvkeletkezés-elmélete a nyelvkeletkezés-kutatás történetében

A pszichoanalitikusoknak a nyelvkeletkezés és nyelvi fejlődés kérdései iránti nyitottsága magyarázatoként a fentebb hivatkozott fejezetben említettem általános, a kor pszichológiai, nyelvészeti, filozófiai stb. gondolkodásában jelen lévő, valamint speciális, a szerzők pszichoanalitikus hivatásából származó okokat. Általános érdeklődés volt egyebek mellett a nyelvi elemeknek a természetből, illetve a nyelvhasználó közösség tagjai közti megállapodásból való levezetése. Speciális, csak a pszichoanalitikusokra jellemző motiváció volt a pszichoanalitikus tapasztalatoknak és a nyelv keletkezésének párhuzamba állítása a szimbólumalkotáson keresztül. Ez a szerzők szerint azért volt lehetséges, mert a pszichoanalízist különösen érdeklő álmogondolkodásban, vagy bizonyos pszichiátriai

patológiákban ugyanazok a primer gondolkodási folyamatok jelennek meg, mint amelyek a nyelv kialakulását szervezik.

Az első generációs pszichoanalitikusok nyelvkeletkezési elképzeléseit tanulmányozva az is láthatóvá válik, hogy ezek jól elhelyezhetőek a nyelvkeletkezés-kutatás történetében. A pszichoanalitikus szemléletmód a 19. század második felében megjelenő korai evolucionizmus és a 20. század utolsó harmadától kibontakozó mai kutatási reneszánsz határán áll (vö. Levelt, i. m. 21-52., különösen 35-40., 93-123.; Pléh, 2014a, 1033-1037.).¹⁶⁰

A korai evolucionizmushoz köti a szerzőket biologizmusuk és ennek darwini, haeckeli és lamarcki orientációja (vö. jelen dolgozat 27-29., 68., 84-85.). Ehhez a korszakhoz kapcsolható, hogy a nyelvészetben kitüntetett érdeklődési területük a gesztusnyelv és a hangzó nyelv időbeli viszonya, valamint a szavak keletkezésének körülményei (utánzás, érzelmkifejezés) (vö. Pléh, i. m. 1035-1036.). A főemlősök és az emberi kommunikáció közötti kontinuitás megléte vagy hiánya ugyancsak fölvetődik náluk (vö. különösen Hollós, 1940k./2002, 90., 103.).

A mai reneszánsz felől közelítve: korunk felé mutatnak azok a törekvések, amelyek a gesztusnyelv-hangzó nyelv viszonyában nem csak a sorrendiséggel foglalkoznak, hanem a nyelv kialakulásához és fejlődéséhez szükséges, átfogó biológiai vonatkozásokat is fölvetnek (agyfejlődés, finommozgások, hangképzéshez szükséges szervek fejlődése). A mai reneszánsznak a részletek helyett a rendszer egészét magragadni kívánó igénye jellemzi Spielrein és Hollós kísérleteit, amikor a nyelvet rendszerszerűen (a hangképzéstől a szavak születésén át a mondatok alkotásáig) magyarázzák pszichoanalitikus ihletettséggel (vö. különösen Spielrein, 1922; Hollós, i. m.).¹⁶¹

Az elemzett műveken végig tekintve olyan interdiszciplináris nyelvészeti, ezen belül nyelvkeletkezés-elméleti orientációt láthatunk, amely ötvözi a biológiát, a fejlődépszichológiát,¹⁶² valamint a nyelvészetből a nyelv szerveződéséhez kapcsolódó kérdések iránti érdeklődést¹⁶³ (vö. Pléh, i. m. 1039-1040). A pszichoanalitikusokat a nyelvben nem a grammatika, hanem az elemek kialakulása és szerveződése, ezek feltételei és körülményei érdeklik. Ezzel szorosan összefügg az a körülmény is, hogy pszichoanalitikus forrásaim a nyelvhez a funkció felől közelítenek. Ezt tükrözi az a minden szerzőnél megjelenő meggyőződés, hogy a nyelvben a fejlődés az érzelmi meghatározottságtól az értelmi irányába halad. Funkcionalista szemléletmód Spielreiné, amikor a Papa-mama-tanulmányban a külvilág felé fordulás függvényében a nyelv három stádiumáról beszél (Spielrein, i. m. 353-364.), vagy nyelv és gondolkodás viszonyáról elmélkedik (1923b, 312.). Amint pedig a Fónagy-fejezetben látható volt, Bühler és Jakobson nyelvi funkciói az ő leírásában játszanak meghatározó szerepet.

¹⁶⁰ A korai evolucionizmus és a mai reneszánsz Pléh Csaba korszakmegnevezései a kutatások történetében (i. h.).

¹⁶¹ Amint a Hollós-fejezetben utaltam rá, a mű töredékes volta ellenére is alkothatunk elképzeléseket róla, miként tervezte Hollós a nyelv rendszerének pszichoanalitikus leírását (i. m. 96., 105.).

¹⁶² A pszichoanalitikus, pszichoszexuális fejlődésen nyugvó és az értelmi fejlődést magyarázó elmélet (utóbbi különösen Spielreinnál) egyaránt megjelenik.

¹⁶³ Ilyen a nyelvnek az a sajátossága, hogy a hangok szavakká, a szavak mondatokká stb. szerveződnek.

Terminológia egykor és ma

A forrásokban elszórtan fölbukkannak olyan fogalmak, amelyeket a nyelv keletkezéséről és fejlődéséről gondolkodva a pszichoanalitikusok is használtak, ugyanakkor napjaink kutatásai kapcsán is találkozunk velük.

Ilyen mindjárt az előző pontban többször említett gesztusnyelv és hangzó nyelv, illetve kettejük viszonya (Pléh, i. m. 1064., 1076-1079.).

Szövegeim első generációs szerzői valamennyien a hangzó nyelvet tekintették a nyelvészeti kutatások tárgyának. Egyet értettek abban is, hogy a hangzó nyelv előkészítői a gesztusok, azaz a végtagok (látható) és a beszédszervek (hallható) kifejező mozgásai voltak. Ugyanilyen elméleti alpra következtethetünk Bálint Mihály klinikumból származó tapasztalatai kapcsán. A gesztus-koncepciónak a nyelv minden elemi szintjére és megnyilvánulási formájára (az írott nyelvre is) érvényes kidolgozását nyújtja Fónagy életműve.

A pszichoanalitikusok gondolkodása a gesztusnyelvtől a hangzó nyelv irányába való fejlődésről illeszkedik koruk fővonalbeli szemléletmódjához (Darwin, Wundt ugyanezt a sorrendet vallották). Ami új, hogy a nyelvet egészében gesztusok megnyilvánulásának tekintették, gondosan elkülönítve a látható és a hallható gesztusokat. Szintén pszichoanalitikus újítás, hogy ebben a gesztusalapú rendszerben folyamatosan keresték a tudattalan motiváció nyomait (vö. Faluvégi-Pléh, i. m. 303.). E két aspektus klinikai érvényesüléseként értelmezhető, hogy már Ferenczi kiemelte a hallható gesztusok megfigyelésének fontosságát a terápia során,¹⁶⁴ Bálint pedig kulcsszerepet tulajdonít a pszichoanalitikus munkában felnőtt nyelv (ez az önkényes jeleket használó hangzó nyelv) és az östörés szintjén megjelenő nyelv (a látható gesztusokra támaszkodó, nem-verbális kifejező eszközök által meghatározott megnyilvánulások) megkülönböztetésének (Bálint, 1968/2012, 12-22., illetve vö. jelen dolgozat Bálint-fejezete).

A mai kutatások ugyancsak a gesztusnyelvtől a hangzó nyelvhez vezető fejlődési vonalból indulnak ki, és ennek igazolásában fontos szerep jut a hangképzéshez szükséges biológiai adottságok (gégefő változásai, légzés, finomabb mozgásokat lehetővé tevő fejlődés) elemzésének (Pléh, i. m. 1056-1064.). Különleges mozzanat ebben, hogy – bár az első generációs pszichoanalitikusokétól eltérő elméleti alapon – ma is vannak kutatók, akik a nyelv kialakulásában döntő tényezőként tekintenek a láthatóságra és a hallhatóságra, a látható és hallható ingerek és az ezek által kiváltott motoros válasz (beszédszerveink mozgása) összekapcsolódására. Ezzel a nyelvi fejlődést a tükroneuron-modellbe is beillesztik (Pléh, i. h., különösen 1062-1063.).¹⁶⁵

¹⁶⁴ Vö. a Ferenczi-fejezetben elemeztem, „A hangképzés pszichogén rendellenességei” (Ferenczi, 1915/1919/2000) című tanulmányról írottakkal (46-47.).

¹⁶⁵ A tükroneuron-rendszer szerepét napjaink pszichoanalitikus gyakorlata is hangsúlyozza, többek között az empátiával és a traumafeldolgozással összefüggésben (vö. Bokor, 2011, 14-16.; Lábadi, 2011, 42-46.).

A gesztusnyelv-hangzó nyelv fejlődési vonalhoz kapcsolódóan van még egy fogalomcsoport, amely értelmezése forrásaim elmélete, illetve a mai kutatások tükrében említést érdemel: ezek a fogalmak a nyelv előtti állapot, az előnyelv és a hangzó nyelv.

Hollós nyelvelméleti töredékének bevezetőjében arról beszél, hogy Wundt és követői gondolkodásában „áthidalhatatlan szakadék tátongott a biológiai, nyelv előtti állapot és a nyelvi állapot között” (i. m. 77.).¹⁶⁶ Ezt a megjegyzést kiemeli a nyelvelméleti töredékhez írott „Beszámolója”-ban Fónagy Iván is, amikor Hollós célkitűzését úgy fogalmazza meg, hogy épp ezt a látszólagos szakadékot kísérel meg áthidalni a biológiai adottságokkal rendelkező állapot és az emberi nyelv megjelenése közti időszak történéseinek ösztönlélektani magyarázatával (Fónagy, 2002, 74.).

A két idézetből az olvasható ki, hogy volt egy nyelv előtti állapot, amelyben a nyelvhez szükséges biológiai adottságok (hangképző szervek, hangadás képessége stb., de tágabban értelmezve az emberi test egésze, amely a látható gesztusokat tette lehetővé) már rendelkezésre álltak, és ezek finomodtak nyelvvé.

Valamennyi forrásom szerint, amint fentebb utaltam rá, a nyelvi állapot legfontosabb kritériuma a hanghoz kötöttség. A hangzó nyelv megjelölés mellett, érzékelhetően szinonimaként, emlegetnek még emberi nyelvet, szavak nyelvét, beszédet stb.

A nyelvkeletkezéssel foglalkozó mai irodalomban ugyancsak központi kérdés a gesztusrendszer finomodása a végtagi gesztusoktól a hangképző gesztusok irányába. A folyamat tárgyalásában hangsúlyos szerepet kapnak a szerveződés kérdései. Ez vonatkozik a biológiai adottságokra (a hangképző szervek mozgatója plasztikusabb, gazdaságosabb kifejezést tesz lehetővé, mint a végtagokkal létrehozott jelek), és a kognitív mozzanatokra (kategóriák megjelenése, grammatika szerepe) egyaránt (Pléh, i. m. 1062-1067.) Az előnyelv, illetve a még ezt megelőző állapot, valamint a mai nyelv viszonyát is első sorban a szerveződés magasabb szintűvé válásának keretében értelmezik. Nem csupán az tehát a szempont, hogy mozgásos vagy hanggi gesztusok vannak-e túlsúlyban, hanem hogy ezek mennyire szervezeten jelennek meg.

A szerveződés fokozatai szempontjából kiemelendő, hogy egyes kutatók bizonyos kognitív kategóriák megjelenését és egymáshoz való kapcsolódását írják le az előnyelvi állapot kritériumaként. Ezek a kategóriák a cselekvő, a hely, a cél, a birtoklás.¹⁶⁷ A mai nyelv, a grammatika magasabb szintű szervező ereje segítségével, az ezek által a kategóriák által meghatározott előnyelvre épülhetett rá (Jackendoff, 1999; Bickerton, 2004, idézi Pléh, i. m. 1066-1068.).

Bickerton a gondolatmenetet tovább is viszi, és azt állítja, hogy az előnyelvi szerkezet, benne az említett kategóriákkal, a nyelvi rendszer fölbomlása után is érintetlen marad. A nyelv fölbomlását eredményező állapot az afázia, a pidgin nyelvek pedig Bickerton szerint eleve az

¹⁶⁶ A szakkifejezések Hollós eredeti német terminus technicusainak szó szerinti fordításai.

¹⁶⁷ A kategóriák már a mozgásos gesztusok szintjén megjelenhettek, nem csupán a hangzó nyelv sajátjai.

előnyelv szerveződési szintjét mutatják (Pléh, i. m. 1068). Bickertonnak ez a megállapítása azért emelendő ki, mert pszichoanalitikus forrásaim is egy korábbi nyelvi állapothoz való visszatérést láttak afázisoknál (Spielrein), illetve neurotikus és skizofrén kórképekben.

A fentiekből kirajzolódik, hogy a nyelv előtti állapot, az előnyelv és a hangzó nyelv fogalmi alatt a pszichoanalitikus források és a modern kutatók hasonlót értenek, legfeljebb más emelnek ki a jellegzetességek közül. A nyelv előtti állapothoz kapcsolódóan a nyelvhez szükséges biológiai adottságok a hangsúlyosak, az előnyelv időszakában a mozgásos/látható és a hallható gesztusok arányának változásai, illetve, a mai kutatóknál, a szerveződés kérdései kerülnek előtérbe. A hangzó nyelv mind a pszichoanalitikusok számára, mind a mai kutatásokban az emberi nyelvet, a beszédet, a teljes nyelvet jelenti.¹⁶⁸ A mai kutatásokban meghatározó a grammatika szervező szerepe. A pszichoanalitikusok érdeklődése a grammatikára kevésbé, vagy egyáltalán nem terjedt ki, helyette a nyelv fejlődésében a külvilág felé fordulásra és a szocializálódásra koncentráltak.

Gesztusnyelv és hangzó nyelv viszonyának pszichoanalitikus forrásaim általi és mai értelmezéséből érdekes még az utánzás mozzanata.

Amint a forráselemzésekből kiderült, a pszichoanalitikusok az utánzás valamilyen megnyilvánulását látták a nyelvkeletkezés kezdő lépésében (komplett mozgássor, egy konkrét mozgás, környezet hangjainak utánzása).

A modern kori kutatók közül Merlin Donald olyan kulturálisfejlődés-modellt alkotott, amelyben a kultúra kibontakozását a reprezentációs rendszerekkel kapcsolta össze. E modellben jelennek meg az utánzás, a mozgáson és a hangképzésen alapuló gesztusok, valamint a nyelv (Donald, 1997, 2001a, 2001b, idézi Pléh, i. m. 1077-1078.).

Donald értelmezésében kb. másfél millió évvel ezelőtt jött létre egy olyan kultúra, amelynek alapja a saját testen való leképezés, utánzás. Ez a mimetikus kultúra, amelynek szintjén az előnyelvi szerveződést mutató motoros gesztusnyelv volt jelen.

A mimetikus kultúra igen hosszan állt fenn, és csak mintegy 100-50 ezer évvel ezelőtt adta át a helyét a mitikus kultúrának. A mitikus kultúra a hangzó nyelv kultúrája, amelyben a motoros gesztusokat a hallható gesztusok váltották föl, megerősödött a grammatikai szerveződés, lehetővé vált az „itt és most”-ról való leválás, és megteremtődtek a hatékonyabb információmegosztás feltételei.¹⁶⁹

A gyermeknyelvkutatás tanulságai a pszichoanalitikusoknál és a modern tudományokban

¹⁶⁸ Mai nyelvészeti kutatások ebben a kontextusban a természetes nyelv megjelölést is használják.

¹⁶⁹ Pszichoanalitikus keretben ezt a változást írta le Ferenczi a Valóságérzék-tanulmányban, a mágikus taglejtések mindenhatóságának időszakával és a mágikus gondolatok és szavak szakaszával összefüggésben (Ferenczi, 1913/1913/2000, 101-102., vö. a Ferenczi-fejezetben elmondottakkal, 40-41.).

A harmadik aspektus a gyermeknyelv kutatásának szerepe a pszichoanalitikusok és a mai tudomány nyelvkeletkezéséről való gondolkodásában.

Bár a gyermeknyelvvvel forrásaim közül mélyre hatóan csak Spielrein foglalkozott, illetve nyelvelméleti töredékében Hollós tett néhány általánosabb megjegyzést, a gyermeknyelv felé fordulásnak a magyarázata a valamennyi szerzőre érvényes biológista, ezen belül is haeckeli orientációban rejlik.

Haeckel biogenetikus elmélete szerint az ontogenezis a filogenezis megismétlődése. Az elgondolást már maga Haeckel kiterjesztette a gyermek mentális fejlődésének magyarázatára, és ez megalapozta, hogy a gyermek nyelvi fejlődését is biogenetikus alapon képzeljük el: a gyermek nyelvi fejlődése (a nyelv ontogenezise) rekapitulálja az emberi nem nyelvi fejlődését (a nyelv filogenezise) (Sulloway, 1983/1987, 207-212., 245-282; Levelt, i. m. 36-40., 99.; Faluvégi, 2021, 65.). Ez magyarázza, hogy a gyermeknyelv elemzéséből következtethetünk a nyelv keletkezésének mikéntjére is.

A másik körülmény, ami a pszichoanalitikusok figyelmét a gyermeknyelv felé fordíthatta, hogy a 19. és 20. század fordulóján a gyermeknyelv kutatása már nem csupán a fejlődépszichológia egyik ága volt, hanem önálló tudománnyá vált (Levelt, i. m. 93., 107.; Faluvégi, i. m. 66., 68-69.).

A Spielrein-fejezetben föl hívtam a figyelmet, hogy Spielrein gyermeknyelvi elemzései kapcsán hangsúlyozta: a gyermek gondolkodása és nyelve nem valamilyen alacsonyabb rendű, hanem önálló törvényszerűségeknek engedelmeskedő, tipikus jegyeket fölmutató működés. Ennek kiemelése azért fontos, mert többi forrásaim a gyermeki gondolkodást a primer, regrediált gondolkodási formák egyikeként tartják számon, amely „kezdetleges lényeknél (állatok, vadak, gyermekek), valamint kezdetleges lelki állapotokban (álom, neurózis, fantázia) megnyilatkozik” (Ferenczi, 1913/1913/2000, 97.).¹⁷⁰

A nyelvkeletkezés- és a gyermeknyelvkutatás párhuzamba állítása a 20. század során fokozatosan háttérbe szorult, a század vége felé közeledve azonban ismét föléledni látszik. Ennek megnyilvánulása például, hogy Haeckel biogenetikus érveléséhez nyúlnak vissza a nyelvkeletkezés neorekapitulációs értelmezésében (Lamendella, 1976, idézi Pléh, 2014b, 96.). Ugyancsak összekapcsolható a gyermeknyelvkutatással a föntebb már említett Bickertoni elmélet az előnyelv kategoriális szerveződéséről. Mint láttuk, Bickerton szerint ez a korábbi, alapvető kategóriákat, mint a cselekvő, cél, hely stb. ismerő rendszer jellemzi a pidgin nyelveket is. A gyermeknyelvkutatással ez úgy függ össze, hogy Bickerton a pidgin nyelvek kialakulásában is meghatározó szerepet tulajdonít a gyermekközösségeknek (vö. Pléh, i. m. 96-97.).

¹⁷⁰ Még ha a mai olvasó számára furcsának tűnhet is Ferenczi fogalmazása, bizonyosan nem saját értékítéletét mondja el, hanem korának gondolkodásmódjába illeszkedően veszi számba azokat a működéseket, amelyekben a primer mechanizmusok a szekunderek fölött állnak.

A pszichoanalitikusok és napjaink biolingvisztikája

A negyedik szempont a biolingvisztika fogalmához kapcsolódik. Mit jelentett pszichoanalitikus forrásaim számára a biolingvisztika, és mivel foglalkozik a biolingvisztika napjainkban? Melyek lehetnek azok a pontok, ahol esetleg kapcsolódást találhatunk a múlt és a jelen között?

Tágabb értelemben biolingvisztikusnak tekinthetjük forrásaim fentebb emlegetett törekvését, hogy a nyelv keletkezését és a nyelvi fejlődést biogenetikai alapon értelmezzék.

Azt, hogy ők mit értettek biolingvisztika alatt, Hollós nyelvelméleti töredékéből sejthetjük: magát a műszót is használta, amikor meghatározta művének célkitűzését. „Spielrein e munkája (a Papa-mama-tanulmány – F. K.) megteremtette számomra az alapot a bio-lingvisztikus gondolat továbbgondolásához, ahhoz, hogy meg tudjam magyarázni további értelmes hangok biológiai keletkezését” (Hollós, i. m. 82.).¹⁷¹

Dolgozatom Hollós-fejezetéből kiderült, hogy a szándék megvalósult: nem csupán az *m* és a *p* hangok kialakulásának Spielrein általi magyarázatát mélyítette el, hanem a magánhangzók, valamint a *k*, az *s* és az *sz* hangok keletkezésére is próbált biológiai magyarázatot találni. A biológiai érvelés alapja minden esetben az, hogy a hangok kialakulása valamilyen alapvető élettani szükséglethez (táplálkozás, ürítés stb.) kapcsolódik, és a hangrepertoár bővülése párhuzamos az én fejlődésével.

Korunk biolingvisztikai kutatásainak meghatározó területei a nyelv anatómiai (hangképző szervek, idegrendszer) és genetikai hátterének, a nyelvi képesség veleszületettségének, a gyermek nyelvi fejlődésének, a nyelvi zavaroknak (az afáziakutatások mellett a specifikus nyelvi zavar, az autizmus spektrumban jelentkező nyelvi eltérések, Down-szindrómában megfigyelhető nyelvi jelenségek, de pszichiátriai patológiás állapotok nyelvi sajátosságai is) a kutatása, valamint a nyelv evolúciója.¹⁷²

Ha csak ezeket a kutatási irányokat vesszük számba, találunk olyanokat, amelyek 80-100 évvel ezelőtt a pszichoanalitikusokat is foglalkoztatták, és amelyeknek egyes elemeit spekulatív módon értelmezni próbálták. Ilyenekre igyekeztem rámutatni e fejezet eddigi részében is. Magától értetődő, hogy a mai kérdésfelvetések motivációi, a kutatási lehetőségek és a kérdésekre adott válaszok is eltérőek, így nem lenne megalapozott folytonosságot keresni a pszichoanalitikusok és a mai kutatások között. Mégis, kifejezetten a mai biolingvisztikára kitekintve, szeretnék három – dolgozatomban különböző szerzők kapcsán részben már emlegetett - mozzanatot kiemelni, amelyek érintkezésésként értelmezhetőek a múlt és a jelen között, és egyértelműen igazolják a pszichoanalitikusok problémaérzékenységét.

¹⁷¹ Az idézet még akkor is támpontot ad a pszichoanalitikusok biolingvisztika-értelmezéséhez, ha benne csak a hangok keletkezése kerül elő, hiszen a hangok az alapjai a nyelv összes további elemének.

¹⁷² A 21. század biolingvisztikai kutatási irányokról átfogó képet nyújtanak a Magyar Tudomány 2011/8. számának tanulmányai (Magyar Tudomány, 2011).

1. Spielrein a Papa-mama-tanulmányban gondolkodik a nyelvi képesség veleszületettségéről (Spielrein, 1922, 348-349.). Természetesen nem a mai műszavakat használja, és kevésbé a nyelv képességét, mint inkább a gyermek „közlési szükséglet-ét” (*Mitteilungsbedürfnis*) állítja a középpontba, de ennek eleve adott (veleszületett), illetve tanult/környezettől kapott voltán elmélkedik.¹⁷³

2. A Spielrein- és a Hollós-fejezetben, a gyermek hangrepertoárjának fejlődése kapcsán volt szó Roman Jakobsonról. A mai biolingvisztikára kitekintve, Jakobson munkássága azért nem hagyható említés nélkül, mert a nyelvi univerzálékkal, a gyermek nyelvi fejlődésével és az afáziával összefüggő megállapításai, ha korrekciókkal is, de alapjaikban máig érvényesek (Jakobson, 1959/1962, 1941/1969; vö. Pléh, 2011c, 901-902.). Dolgozatom témájához illeszkedően ezt szemléltettem, amikor a Spielrein-fejezet lezárásaként vázoltam, hogyan használta Jakobson a *pa*- és a *ma*- hangegyütteseket, illetve a *papa* és *mama* szavakat a fonológiai oppozíciók kibontakozásának szemléltetésére.

3. A pszichoanalitikusok gondolkodása és a mai biolingvisztikai szemléletmód közötti érintkezés legmeggyőzőbb példája talán a minden forrásom által vallott gesztusnyelv-hangzó nyelv fejlődési vonal, amelyet a nyelv evolúciójának kutatói – amint e fejezetben részletesebben is próbáltam bemutatni – ma is valószínűsítenek.

¹⁷³ A nyelv képességének veleszületett vagy kapott volta az önállóvá vált gyermeknyelvkutatásban kezdettől fogva fontos kérdés volt. A kutatók többségükben az innátizmust, illetve az innátizmus és a környezet hatásának együttes érvényesülését vallották (vö. Faluvégi, 2018, 43-44., 2021, 70.).

Irodalomjegyzék

A dolgozatban elemzett szövegek

Bálint, M. (1959/1997). *Thrills and Regressions*. London: The Hogarth Press and The Institute of Psycho-Analysis.; *A borzongások és regressziók világa*. (Ford.: Huller Ervin) Budapest: Animula Egyesület.

Bálint, M. (1968/2012). *The Basic Fault: Therapeutic Aspects of Regression*. London/New York: Tavistock Publications.; *Az östörés. A regresszió terápiás vonatkozásai*. (Ford.: Boross Otília) Budapest: Animula Egyesület.

Ferenczi S. (1911/1912/2000). Über obszöne Worte. Beitrag zur Psychologie der Latenzzeit. *Zentralblatt für Psychoanalyse, 1911, I(9)*: 390-399.; A trágár szavakról. Adalék a szexualitás lappangási korszakának lélektanához. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában* (96-111). Budapest: Dick Manó Kiadása.; In: Erős F. [vál. s.a.r.]: *Ferenczi Sándor* (131-138). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Ferenczi S. (1913/1913/2000). Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes. *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse, I(2)*: 124-138.; A valóságérvék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük. *Gyógyászat, 53(46)*: 794-797., *53(47)*: 815-817.; In: Erős F. [vál. s.a.r.]: *Ferenczi Sándor* (99-105). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Ferenczi S. (1915/1919/2000). Psychogene Anomalien der Stimmlage. *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse, III(1)*: 25-28.; A hangképzés pszichogén rendellenességei. In: *A pszichoanalízis haladása* (65-68). Budapest: Dick Manó Kiadása.; In: Erős F. [vál. s.a.r.]: *Ferenczi Sándor* (146-148). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Freud, S. (1910). „Über den Gegensinn der Urworte”. Referat über die gleichnamige Broschüre von Karl Abel, 1884. *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, II*, Erste Hälfte: 179-185.

Hollós I. (1940k./2002). *Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache. Erstes Buch. Der Triebfaktor der Sprache. I. Lautbildung*. 1940k., kézirat, nem jelent meg; Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez. Első könyv: A nyelv ösztöntényezője. I. A hangképzés. (Ford.: Gromon András) *Thalassa, 13(1-2)*: 77-117.

Sperber, H. (1912). Über den Einfluß sexueller Momente auf die Entstehung und Entwicklung der Sprache/Über den sexuellen Ursprung der Sprache. *Imago, I(5)*: 405-453.

Spielrein, S. (1911). Über den psychologischen Inhalt eines Falles von Schizophrenie (Dementia Praecox). *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, III*, Erste Hälfte: 329-401.

Spielrein, S. (1922). Die Entwicklung der kindlichen Worte Papa und Mama. Einige Betrachtungen über die Stadien der Sprachentwicklung. *Imago*, 8(3): 345-367.

Spielrein, S. (1923a). Die Zeit im unterschweligen Seelenleben. *Imago*, 9(3): 300-317.

Spielrein, S. (1923b). Quelques analogies entre la pensée de l'enfant, celle de l'aphasique et la pensée subconsciente. *Archives de Psychologie*, XVIII: 305-322. E szövegnél az angol fordítást használtam: Some Analogies between Thinking in Children, Aphasia and the Subconscious Mind. (Ford.: Gresh, J., Kelcourse, F., Kongolo, R., Cooper-White, F.) In: Cooper-White, P. - Brock Kelcourse, F. (eds.), *Sabina Spielrein and the Beginnings of Psychoanalysis* (301-322). London and New York: Routledge.

Spielrein, S. (1931). Kinderzeichnungen bei offenen und geschlossenen Augen. Untersuchungen über die unterschweligen kinästhetischen Vorstellungen. *Imago*, 17(3): 359-391.

Problémafelvető, közvetett forrásszöveg: **Fónagy I.** (1997). Nyelvészet és pszichoanalízis. Beszélgetés Fónagy Ivánnal. *Thalassa*, 8(2-3): 42-58.

Szakirodalom

Abel, C. (1884). Über den Gegensinn der Urworte. Leipzig: Verlag von Wilhelm Friedrich. (különnyomat, valószínűleg a *Sprachwissenschaftliche Abhandlungen*-ből)

Abel, C. (1885). Über den Ursprung der Sprache. In: *Sprachwissenschaftliche Abhandlungen* (283-311). Leipzig: Verlag von Wilhelm Friedrich.

Abel, C. (1885). *Sprachwissenschaftliche Abhandlungen*. Leipzig: Verlag von Wilhelm Friedrich.

Arrivé, M. (1992). *Linguistics and Psychoanalysis*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.

Bálint, M. (1956/1989). *Az orvos, a betegek és a betegség*. (Ford.: Liebermann Lucy) Budapest: Animula Kiadó.

Benkő L. (főszerk.) (1967-1992). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MNYTESZ/>. Letöltve: 2023. március 26.

Bickerton, D. (2004). *Nyelv és evolúció*. (Ford.: Lukács Ágnes) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

Bokor L. (2011). Az áttétel idegtudományi megközelítése. *Imágó Budapest*, 1(3): 5-22.

Bolla K. (1995). *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Brenner K. – Huszka B. – Werk-Marinkás Cs.** (2006). *Deutsche Phonetik. Eine Einführung*. Budapest-Veszprém: Bölcsész Konzorcium.
- Brock Kelcourse, F.** (2019). Sabina Spielrein from Rostov to Zürich. The Making of an Analyst. In: Cooper-White, P.-Brock Kelcourse, F. (eds.), *Sabina Spielrein and the Beginnings of Psychoanalysis* (36-73). London and New York: Routledge.
- Buda B.** (vál., bev.) (1971): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Bußmann, H.** (1983). *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Bühler, K.** (1934). *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Gustav Fischer Verlag.
- Caropreso, F.** (2021). Subliminal Thought According to Sabina Spielrein’s Psychoanalytical Theory. *Psicologia Clinica* (33)1: 141-159.
- Cooper-White, P. - Brock Kelcourse, F.** (eds.) (2019). *Sabina Spielrein and the Beginnings of Psychoanalysis*. London and New York: Routledge.
- Duden Wörterbuch und Rechtschreibung.** Berlin: Bibliographisches Institut GmbH. <https://www.duden.de/woerterbuch>. Letöltve: 2023. március 30.
- Donald, M.** (1997). The Mind Considered from a Historical perspective. In: Johnson, D. M. – Erneling, C. E. (eds.), *The Future of the Cognitive Revolution* (355-365). Oxford: oxford University Press.
- Donald, M.** (2001a). *A Mind so Rare*. New York: Norton.
- Donald, M.** (2001b). *Az emberi gondolkodás eredete*. (Ford.: Kárpáti Eszter) Budapest: Osiris Kiadó.
- Erős F.** (vál., s.a.r.) (2000). *Ferenczi Sándor*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Etkind, A.** (1994/1999). *A lehetetlen Erőszó*. (Ford.: Bratka László, Kiss Ilona, M. Nagy Milós, Szóke Katalin) Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Faluvégi K.** (2013). Létezik-e pszichoanalitikus (biológiai megközlítésű) nyelvelmélet? In: Szöllösy É. - Prax L. - Hoss A. (szerk.), *Találkozások az anyanyelvi nevelésben* (78-89). Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Faluvégi K.** (2018). Nyelvészeti kapcsolódások a korai pszichoanalitikusoknál. Freud, Ferenczi, Spielrein, Hollós. *Imágó Budapest*, 7(3): 30-52.
- Faluvégi K - Pléh Cs.** (2020). Thienemann és Fónagy: két magyar változat a tudattalan megtalálására a nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények*, 116: 299-324. <https://doi.org/10.15776/NyK/2020.116.9>
- Faluvégi K.** (2021). Psychiatry/Psychology and Linguistics Meeting in an Psychoanalytical and Developmental Psychology Framework. *Imágó Budapest*, 10(1): 63-77.

- Faluvégi K.** (2022). Piaget pszichoanalitikus ihletettsége: Freud és a fiatal Piaget. *Lélekelemzés*, 17(1): 27-44.
- Ferenczi S.** (1913/1914/2000). Zur Ontogenese der Symbole. *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*, I(5): 436-438.; A szimbólumok ontogenezise. In: *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése* (105-108). Budapest: Dick Manó Kiadása.; In: Erős F. [vál. s.a.r.]: *Ferenczi Sándor* (191-192). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Ferenczi S.** (1915/1916/2000). Analyse von Gleichnissen. *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*, III(5): 270-278.; Hasonlatok analízise. *Gyógyászat*, 56(34): 400-402., 56(35): 412-413.; In: Erős F. [vál. s.a.r.]: *Ferenczi Sándor* (193-198). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Ferenczi S.** (1933/1971). Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind (Die Sprache der Zärtlichkeit und der Leidenschaft). *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, XIX(1-2): 5-15.; Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között (A gyengédség és a szenvedély nyelve). In: Buda B. [vál. bev.]: *A pszichoanalízis és modern irányzatai* (215-226). Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Ferenczi S.** (1932/1996). *Klinikai napló*. (Ford.: Vég Katalin) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fogarasi Gy.** (2019). Idioms and Idiotisms: Theodore Thass-Thienemann's The Interpretation of Language and Spectral Inheritance. *Hungarian Cultural Studies*, 12: 79-91. <https://doi.org/10.5195/ahca.2019.349>
- Fónagy I.** (1955). A beszédhang fölfedezésének útján. *Magyar Nyelvőr*, 79(4): 437-441.
- Fónagy I.** (1966). A beszéd kettős kódolása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, 4: 69-76.
- Fónagy I.** (1978). Nyelvek a nyelvben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, 12: 61-105.
- Fónagy I.** (2001). *Languages Within Language: An Evolutive Approach*. Amsterdam - Philadelphia: John Benjamins.
- Fónagy I.** (2002). Beszámoló Hollós István „Der Aufstieg von der Triebssprache zur menschlichen Sprache” című kéziratáról. *Thalassa*, 13(1-2): 74-76.
- Fónagy I. – Fonagy, P.** (1995). Communication with Pretend Actions in Language, Literature and Psychoanalysis. *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 18(3): 363-418.
- Fónagy I. – Hermann I.** (1963). A hangerő önvezérlése szokatlan körülmények között. *Magyar Nyelv*, 59(3): 317-321.
- Freud, S.** (1891). *Zur Auffassung der Aphasien*. Leipzig und Wien: Franz Deuticke.
- Freud, S.** (1900/1985). *Álomfejtés*. (Ford.: Hollós István) Budapest: Helikon Kiadó.
- Freud, S.** (1911/1999). *A Schreber-eset. Pszichoanalitikus megjegyzések egy önéletrajzilag leírt paranoia-esethez*. (Ford.: Paneth Gábor) Budapest: Animula Kiadó. (A kiadó az

Akadémiai Kiadó 1999-es, *A Patkányember: négy klinikai esettanulmány* kötetéből vette át a szöveget.)

Freud, S. (1912/1913/2011). *Totem és tabu*. (Ford.: Dr. Pártos Zoltán) Onga: Belső EGÉSZSÉG Könyvkiadó.

Freud, S. (1916/1917/1986). *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. (Ford.: Hermann Imre) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

Freud, S. – Ferenczi S. (1914-1916/2002). *Levelezés. II/1*. (Ford.: Schulz Katalin) Budapest: Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó.

Gedo, J. E. (1996/2007). *A pszichoanalízis nyelvei*. (Ford.: Bogár Krisztina) Budapest: Animula Kiadó.

Herder, J. G. (1772). *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*. Berlin: Voss. <https://www.projekt-gutenberg.org/herder/sprache/sprach01.html>. Letöltve: 2023. március 25.

Hoffer, A. (2002). Bevezetés a Freud-Ferenczi levelezés 1914-1916/II/1. kötetéhez. In: Freud, S. - Ferenczi S. (1914-1916/2002). *Levelezés II/1* (9-46). (Ford.: Székely Zsófia) Budapest: Thalassa Alapítvány - Pólya Kiadó.

Hollós I. (1914). Egy versmondó betegről. *Nyugat*, 7(5): 333-345.

Hollós I. (1931). Über Struktur und Dynamik des psychischen Apparates. *Imago*, 17(4): 494-517.

Hollós I. (é. n./1993). Az álom és az elmebetegségek munkája. In: Szilágyi J. – Mészáros J. (szerk.) *Lélekelemzési tanulmányok. Dolgozatok a pszichoanalízis főbb kérdéseiről* (143-154). Budapest: T-Twins Kiadó. (A kötet a Somló Béla Könyvkiadó által, év megadása nélkül publikált könyv reprintje.)

Hollós I. (1927/1990). *Búcsúm a sárga háztól*. Budapest: Cserépfalvi Könyvkiadó.

Jackendoff, R. (1999). Possible Stages in the Evolution of the Language Capacity. *Trends in Cognitive Science*, 3(7): 272-279.

Jakobson, R. (1941/1969). *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Jakobson, R. (1959/1962). Why „Mama” and „Papa”? In: Rudy, S. (ed.), *Selected Writings, I: Phonological Studies* (538-545). The Hague: Mouton

Jakobson, R. (1969). *Hang – Jel – Vers*. (Ford.: Barczán Endre, Éder Zoltán) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

Jung, C. G. (1911/1912/2018). Wandlungen und Symbole der Libido. *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, III*, Erste Hälfte: 120-227., *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, IV*, Erste Hälfte: 162-464.; magyarul: *Az átalakulás szimbólumai*. (Ford.: Sára Balázs) Budapest: Scolar Kiadó.

- Kiefer F.** (2007). *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Kitcher, P.** (1992). *Freud's Dream: A Complete Interdisciplinary Science of Mind*. Cambridge, MA - London: The MIT Press.
- Kovács A. - Takács M.** (összeáll.) (2000). Ferenczi Sándor magyarul megjelent írásai (folyamatosan kiegészített bibliográfia). <http://imago.mtapi.hu/bibliogr/bindex.html#1>. Letöltve: 2023. március 20.
- Kóváry Z.** (2012). *Kreativitás és személyiség*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó.
- Kóváry Z.** (2018). *Alkotás és élettörténet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Lábadi B.** (2011). A megérezett Másik: kapcsolat a pszichoanalízis és az idegtudomány között. *Imágó Budapest*, 1(3): 39-50.
- Labov, W. - Fanshel, D.** (1977). *Therapeutic Discourse: Psychotherapy as Conversation*. New York: Academic Press.
- Lamendella, J.** (1976). Relations between the Ontogeny and Phylogeny of Language: A Neo-Recapitulationist View. In: Harnad, S. – Steklis, H. D. – Lancaster, J. (eds.), *Origins and Evolution of Language and Speech* (396-412). New York: New York Academy of Sciences.
- Lénárd K.** (2004). A nyelvzavar-koncepció hermeneutikai értelmezése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 59(3): 411-424. <https://doi.org/10.1556/MPSzle.59.2004.3.8>
- Lengyel A.** (1998). Kosztolányi, Hollós István és a nyelv pszichoanalitikus fölfogása. *Új Forrás*, 30(8): 52-65.
- Levelt, J. W. M.** (2013.) *A History of Psycholinguistics. The Pre-Chomskyan Era*. Oxford: University Press.
- Lengyel A.** (1998). Kosztolányi, Hollós István és a nyelv pszichoanalitikus fölfogása. *Új Forrás*, 30(8): 52-65.
- Loveday, T.** (2016). The Anthithetical Meaning of Primal Words. *Science and Art*, 3: 1-9. (An unpublished essay.) https://www.academia.edu/22896901/Science_and_Art_3_The_Antithetical_Meaning_of_Primal_Words. Letöltve: 2023. március 26.
- Maas, U.** (2018). Verfolgung und Auswanderung deutschsprachiger Sprachforscher (1933-1945). <https://zflprojekte.de/sprachforscher-im-exil/>. Letöltve: 2023. március 30.
- Magyar Tudomány** (2011). Bionyelvészet: lehetőségek és kihívások. *Magyar Tudomány*, 172(8): 898-936. (Bionyelvészet: lehetőségek és kihívások. Az MTA Nyelvtudományi Intézet ülészakán elhangzott előadások írott változata.)
- Mérei F.** (1978). *Gyermeklélektan és ismeretelmélet: Piaget életműve. + Függelék: szakkifejezések magyarázata. (Bevezető tanulmány, valamint függelék Piaget*

Szimbólumképzés a gyermekkorban című könyvéhez [5-44; 483-503]). Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

Murdock, G. P. (1959). Cross-Language Parallels in Parental Kin Terms. *Anthropological Linguistics* 1(9): 1-5.

Orbán J. (1997). Freud különböző olvasatai: Lacan és Derrida. *Thalassa*, 8(1): 72-99.

Piaget, J. (1945/1978). *Szimbólumképzés a gyermekkorban*. (Ford.: Mérei Ferenc) Budapest: Gondolat Kiadó

Pléh Cs. (2011a). Kísérleti és neurális Freud-értelmezés ma. *Imágó Budapest*, (1)2: 45-76.

Pléh Cs. (2011b). A tudatos és a nem tudatos problémája a kísérleti pszichológia és a kognitív tudomány tükrében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 66(1): 47-74.
<https://doi.org/10.1556/MPSzle.66.2011.1.4>

Pléh Cs. (2011c). A nyelv biológiai alapjai: bátor elméletek és józan építkezés. *Magyar Tudomány*, 172(8): 901-906.

Pléh Cs. (2014a). A nyelv biológiai alapjai. In: Pléh Cs. - Lukács Á. (szerk.), *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* (1031-1089). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pléh Cs. (2014b). A pszicholingvisztika története. In: Pléh Cs. - Lukács Á. (szerk.), *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* (3-117). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pléh Cs. (2016). Thienemann nyelvpszichológiája a pszichoanalízis és a pszicholingvisztika határán. In: P. Müller Péter (szerk.), *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok. Írások születése 125. évfordulójára (177-189)*. Pécs: Kronosz Kiadó.

Pléh Cs. (2018). A kettős kódolás és a nem tudatos mozzanatok a nyelvben. Fónagy Iván koncepciója. *Imágó Budapest*, 7(3): 19-30.

P. Müller P. (szerk.). (2016). *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok. Írások születése 125. évfordulójára*. Pécs: Kronosz Kiadó.

Richebächer, S. (2005). *Sabina Spielrein*. Zürich: Dörlemann Verlag.

Robbins, M. (2018). *Consciousness, Language and Self*. London and New York: Routledge.

Saussure, F. de (1916/1998). *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina Kiadó.

Simoncsics P. (2016). A fordító előszava: Thienemann Tivadar (1890-1985) két neve és két élete. (Előszó Thienemann Tivadar *A nyelv interpretációja* című műve első kötetének magyar kiadásához.) Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Sperber, H. (1926/1966). *Geschichte der deutschen Sprache*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

Spielrein, S. (1912/2008). Die Destruktion als Ursache des Werdens. *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen*, IV, Erste Hälfte: 465-503.;

- magyarul: A pusztítás mint a keletkezés oka. (Ford.: Molnár Emese és Malomsoky Ildikó) *Thalassa*, 19(3): 13-51.
- Spielrein, S.** (1917/2003). *Tagebuch und Briefe. Die Frau zwischen Jung und Freud.* (Hrsg. von Traute Hensch) Gießen: Psychosozial-Verlag.
- Spielrein, S.** (1923c). Der Gedankengang bei einem zweieinhalbjährigem Kind. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 9(2): 251-252.
- Spielrein, S.** (1923d). Die drei Fragen. *Imago*, 9(2): 260-263.
- Stern, D. N.** (1985/2002). *A csecsemő személyközi világa.* (Ford.: Dr. Balázs-Piri Tamás) Budapest: Animula Kiadó.
- Sulloy, F. J.** (1983/1987). *Freud, a lélek biológusa.* (Ford.: Siklaki István) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Szummer Cs.** (1993). *Freud nyelvjátéka. A pszichoanalízis mint hermeneutika és narráció.* Budapest: Cserépfalvi Kiadó.
- Szummer Cs.** (2014). *Freud, avagy a modernitás mítosza.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Takács M.** (2002). Előszó Hollós István nyelvelméleti kéziratához. *Thalassa*, 13(1-2): 66-73.
- Takács M.** (2008). Ösztönkésztetés és ikonicitás. In: Erős F. - Lénárd K. - Bókay A. (szerk.), *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról* (261-278). Budapest: Thalassa Alapítvány.
- Thass-Thienemann, Th.** (1973/2016). *The Interpretation of Language. Vol. I. Understanding the Symbolic Meaning of Language.* New York: Aronson. Magyarul: *A nyelv interpretációja. I. A nyelv szimbolikus jelentése.* (Ford.: Simoncsics Péter) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Thass-Thienemann, Th.** (1973/2020). *The Interpretation of Language. Vol. II. Understanding the Unconscious Meaning of Language.* New York: Aronson. Magyarul: *A nyelv interpretációja. II. A nyelv tudat alatti jelentése.* (Ford.: Simoncsics Péter) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Thienemann T.** (1931/1986). *Irodalomtörténeti alappfogalmak.* Pécs: Danubia Könyvkiadó. (A mű reprintje 1986-ban, a Baranya Megyei Könyvtár kiadásában jelent meg.)
- Tomcic, A.** (2019). *Gods and Goods: Psychoanalysis, Holism and Modernist Women.* PhD-értekezés kézirata. University of Exeter.
- Tringer L.** (2001). *A pszichiátria tankönyve.* Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Vidal, F.** (2001). Sabina Spielrein, Jean Piaget – Going Their Own Way. *Journal of Analytical Psychology*, 46: 139-153.
- Zolnai B.** (1922). Nyelvtudomány és szellemtörténet. *Minerva*, 1(1-3): 93-103.

Ábrák és táblázat jegyzéke

1. számú ábra: Freud elképzelése a pszichoanalízis és az egyéb tudományok viszonyáról Patricia Kitcher alapján (Kitcher, 1992, 111.)

2. számú ábra: Két, Spielrein tanulmányából idézett gyermekrajz (Spielrein, 1931, 377., 380-381.)

3. számú ábra: Karl Bühler: Organon-modell (Bühler, 1934, Pléh, 2014b, 16. alapján)

4. számú ábra: Thienemann szemléltetése a womb és a tomb szavak asszociációs hálózatáról (Thienemann, 1973, 92.)

Táblázat: Elsődleges és másodlagos kód viszonya Fónagynál (Faluvégi-Pléh, 2020, 320. alapján)